

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΝΑΤΣΗ, ΘΩΜΑΣ ΠΑΠΑ

Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2019

HEINRICH BÖLL STIFTUNG ΕΛΛΑΔΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΧΑΪΝΡΙΧ ΜΠΕΛ
ΓΡΑΦΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΕΛΛΑΔΑ

Αριστοτέλους 3, 546 24 Θεσσαλονίκη
T +30 2310 282829, F +30 2310 282832
E info@gr.boell.org, N www.gr.boell.org

1η ΕΚΔΟΣΗ: ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2019
ISBN: 978-618-81299-8-6

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ:

Τίτλος έκδοσης:

Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Υπεύθυνη έκδοσης:

Όλγα Δρόσου

Οργάνωση έκδοσης:

Ευάγγελος Αστυρακάκης

Συγγραφείς:

Δέσποινα Νάτση, Θωμάη Παπά

Επιστημονική εποπτεία:

Λίνα Παπαδοπούλου,
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νομικής ΑΠΘ

Γλωσσική επιμέλεια:

Ανθή Βήδενμαγερ

Εκτύπωση / Βιβλιοδεσία:

Σχήμα & Χρώμα – Παραγωγική Μονάδα ΚΕΘΕΑ

Διατίθεται ηλεκτρονικά στο www.gr.boell.org
Παραγγελίες στο info@gr.boell.org

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο
είναι των συγγραφέων και δεν εκφράζουν κατ'
ανάγκη την άποψη του εκδότη.

Το έργο με τίτλο Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ των συγγραφέων Δέσποινας Νάτση και Θωμάης Παπά και με εκδότη το Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας διατίθεται με την άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού – Μη Εμπορική Χρήση – Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΝΑΤΣΗ, ΘΩΜΑΗ ΠΑΠΑ

Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ
ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ
ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΩΝ – ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ, ΣΤΟΧΟΙ, ΔΟΜΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	9
I. ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ	11
1. ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΦΥΛΟ	11
1.1. Το έμφυλο άτομο	11
1.2. Πώς διαμορφώνεται ο έμφυλος εαυτός: το κοινωνικό φύλο	12
1.3. Η μη συμμόρφωση με τις έμφυλες προσδοκίες	13
2. Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΑΡΝΗΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ	14
2.1. Βασικές έννοιες υπό το φως του νόμου 4443/2016	14
2.2. Οι διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό και ως διακρίσεις με βάση το φύλο	18
II. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΗΜΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	21
1. Η ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	21
1.1. Ο νόμος 4531/2018 για την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας	21
1.1.1. Η βία κατά γυναικών ως μορφή έμφυλης διάκρισης	21
1.1.2. Το νομοθετικό πλαίσιο για την ενδοοικογενειακή βία στην Ελλάδα	22
1.1.3. Από την υπογραφή της σύμβασης από την Ελλάδα στην κύρωσή της με τον ν. 4531/2018	23
1.1.4. Οι μεταρρυθμίσεις της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης σε σχέση με την ελληνική νομοθεσία	25
1.1.4.1. Το ρυθμιστικό πλαίσιο της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης	25
1.1.4.2. Η προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας	28
1.1.5. Κριτικές Παρατηρήσεις	33
1.2. Το νέο σχέδιο νόμου για την Προώθηση της Ουσιαστικής Ισότητας των Φύλων και την Καταπολέμηση της Έμφυλης Βίας	34
1.2.1. Σκοπός, πεδίο εφαρμογής, ορισμοί	34
1.2.2. Μηχανισμοί για την πραγμάτωση της ουσιαστικής ισότητας	35
1.2.3. Η ένταξη της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές (Gender mainstreaming)	36

1.2.3.1. Στις δημόσιες πολιτικές	37
1.2.3.2. Στον ιδιωτικό βίο και την απασχόληση (άρθρα 16-20)	43
1.2.3.3. Γυναίκες και Μ.Μ.Ε. (άρθρο 21)	43
1.2.3.4. Πρόληψη και αντιμετώπιση βίας κατά των γυναικών	44
1.2.4. Συμπερασματική αξιολόγηση του νομοσχεδίου	44
2. ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΟΛΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΣ ΕΡΩΤΙΚΩΝ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ	45
2.1. Ο νόμος 4556/2015 για το σύμφωνο συμβίωσης	45
2.1.1. Το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς: ο νόμος 3719/2008 και η υπόθεση Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος	46
2.1.1.1. Ο νόμος 3719/2008	46
2.1.1.2. Η υπόθεση Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδας	48
2.1.2. Από τη διαβούλευση του σχεδίου νόμου στην ψήφισή του	49
2.1.3. Το νέο σύμφωνο συμβίωσης	51
2.1.3.1. Σκοπός της ρύθμισης	51
2.1.3.2. Νομική φύση του συμφώνου συμβίωσης και ανάλυση επιμέρους διατάξεων σε σύγκριση με τον γάμο	52
2.1.3.3. Κριτικές παρατηρήσεις	53
2.1.3.4. Αντί συμπεράσματος: πολιτικός γάμος ομοφύλων ως συμβολική ή πραγματική διεκδίκηση;	58
2.2. Ο νόμος 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου	60
2.2.1. Το νομοθετικό καθεστώς στην Ελλάδα πριν την ψήφιση του Ν. 4491/2017 και η νομολογιακή αντιμετώπιση της ταυτότητας φύλου	60
2.2.2. Από τη διαβούλευση του σχεδίου νόμου στη θέσπιση του νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου	63
2.2.3. Οι επιμέρους ρυθμίσεις του νόμου και η κριτική επ' αυτών	65
2.2.3.1. Η αναγνώριση της ταυτότητας και των χαρακτηριστικών φύλου και οι ορισμοί αυτών	66
2.2.3.2. Οι προϋποθέσεις της διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου	67
2.2.3.3. Η δικαστική διαδικασία της αναγνώρισης	72
2.2.3.4. Συνέπειες της διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου	74
2.2.3.5. Κριτικές Παρατηρήσεις	75
2.3. Ο νόμος 4538/2018 για την αναδοχή και την τεκνοθεσία	76
2.3.1. Βασικές έννοιες	77
2.3.2. Από τη δημόσια διαβούλευση στη θέσπιση του νόμου	78
2.3.3. Η «πρόοδος» που επέφερε στα ομογενεϊκά δικαιώματα ο νόμος 4538/2018 σε σχέση με το σύμφωνο συμβίωσης	79
3. ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (ν. 4285/2014 και 4356/2015)	81
3.1. Ο δημόσια εκφερόμενος ρατσιστικός λόγος	82
3.2. Το έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά	87
3.3. Ο αποκλεισμός από την παροχή αγαθών ή υπηρεσιών	88
3.4. Κριτικές Παρατηρήσεις	89

III. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΑΠΟ ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	90
1. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΦΟΡΕΙΣ	90
2. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΝΟΜΩΝ	92
2.1. Ο νόμος 4443/2016 για την προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης και την καταπολέμηση των διακρίσεων	92
2.2. Ο νόμος 4531/2018 για την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας	94
2.3. Το σχέδιο νόμου για την Προώθηση της Ουσιαστικής Ισότητας των Φύλων και την Καταπολέμηση της Έμφυλης Βίας	94
2.4. Ο νόμος 4356/2017 για το σύμφωνο συμβίωσης	94
2.5. Ο νόμος ν. 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου	95
2.6. Ο νόμος 4538/2018 για την αναδοχή και την τεκνοθεσία	95
2.7. Ο νόμος 4285/2014 για την αντιμετώπιση του ρατσισμού μέσω του ποινικού δικαίου	95
2.8. Αξιολόγηση του Έλληνα νομοθέτη	96
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	97
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	100
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	106

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΩΝ – ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ

ΑΚ	Αστικός Κώδικας
ΑΠ	Άρειος Πάγος
άρ.	άρθρο
βλ.	βλέπε
ΓΓΓΦ	Γενική Γραμματεία Ισότητας Φύλων
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
ΔΕΕ	Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΕΚ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔτΑ	Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου
ΕφημΔΔ	Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΕΕργΔ	Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΕΔΑ	Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΕΛΕΔΑ	Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
Εκδ.	Εκδόσεις
επ.	επόμενα
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφΑΔΠολΔ	Εφαρμογές Αστικού Δικαίου και Πολιτικής Δικονομίας
ΘΠΔΔ	Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΘΙ	Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας
ΚΠολΔ	Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
ΛΟΑΤΚΙ	Λεσβίες, Ομοφυλόφιλοι, Αμφιφυλόφιλοι, Τρανς, Κουίρ, Ιντερσεξ
ΜΜΕ	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
Ν. ή ν.	Νόμος
ΝοΒ	Νομικό Βήμα
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
Ολ. ή Ολομ.	Ολομέλεια
ό.π.	όπως πάνω
Ο.Τ.Α.	Οργανισμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης
π.δ. ή Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
Π.Κ.	Ποινικός Κώδικας
ΠοινΔικ	Ποινική Δικαιοσύνη
Πρβλ.	παράβαλε
Συντ. ή Σ.	Σύνταγμα
ΣΕΠΕ	Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣτΠ	Συνήγορος του Πολίτη
ΣΥΔ	Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών
ΧρΙΔ	Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αφορμή για την ενασχόλησή μας με την ανάδειξη του ζητήματος των έμφυλων διακρίσεων στην Ελλάδα αποτελεί η αύξηση των περιστατικών έμφυλης και ενδοοικογενειακής βίας τα τελευταία χρόνια, που αν και δεν αποτυπώνονται ως διάκριση με τη στενή έννοια του όρου αποτελούν απόρροια ενός βαθιά ριζωμένου πατριαρχικού συστήματος οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας. Αρκεί κανείς να κοιτάξει το επίπεδο συμμετοχής γυναικών στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, στον επιχειρηματικό κόσμο, ειδικά σε ό,τι αφορά τις ανώτερες βαθμίδες. Παράλληλα, η σταθερή παρουσία και έκφραση ακροδεξιού πολιτικού λόγου και ρητορείας μίσους με έντονο ρατσιστικό και σεξιστικό περιεχόμενο, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, αποτελεί μια συνεχή υπενθύμιση ότι για την κατάκτηση της ουσιαστικής ισότητας και ίσης μεταχείρισης, δεν αρκεί μόνο η θεσμική προστασία, αλλά απαιτείται συνεχής αγώνας κυρίως σε επίπεδο αλλαγής των κοινωνικών αντιλήψεων.

Η μελέτη αυτή αποτυπώνει και αξιολογεί το ισχύον θεσμικό πλαίσιο αναφορικά με την αντιμετώπιση των έμφυλων διακρίσεων στην Ελλάδα εστιάζοντας στους νόμους που ψηφίστηκαν από τη Βουλή τα τελευταία χρόνια και αφορούν στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων των θυμάτων έμφυλης βίας, κυρίως κατά των γυναικών, καθώς επίσης και στην κατοχύρωση βασικών δικαιωμάτων της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, ένα θέμα στο οποίο η Ελλάδα υστερούσε κατά πολύ έναντι άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Το Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ, έχοντας σαν βασική αρχή και στόχο την επίτευξη της έμφυλης δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα ως αναπόσπαστο στοιχείο της δημοκρατικής κουλτούρας, επιδιώκει με αυτή την έκδοση να επαναφέρει το ζήτημα των έμφυλων διακρίσεων και της έμφυλης βίας στο δημόσιο διάλογο αποσκοπώντας στη διερεύνηση πολιτικών και πρακτικών για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση αυτών των φαινομένων στον δρόμο προς την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας.

Οι διεργασίες και διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος έφεραν στο προσκήνιο τα ζητήματα των διαφορετικών πτυχών του φύλου και έθεσαν τις βάσεις για μια πιο βαθειά και ειλικρινή συζήτηση αυτών των ζητημάτων ταμπού. Κατέδειξαν πώς η έννοια του φύλου πέρα από τη βιολογική του διάσταση είναι μια «κοινωνική κατασκευή», καθορίζεται δηλαδή από τις κοινωνικές και πολιτισμικές αντιλήψεις μιας κοινωνίας, και πώς αυτό το γεγονός καθορίζει τις κοινωνικές σχέσεις και εν γένει την οργάνωση της κοινωνίας. Η έμφυλη ταυτότητα άλλωστε δεν αναφέρεται μόνο στο βιολογικό φύλο ενός ατόμου, αλλά εμπεριέχει την έκφραση φύλου,

την ταυτότητα φύλου και τον σεξουαλικό του προσανατολισμό. Πέρα από τοπικές ιδιαιτερότητες, χαρακτηριστικό των πατριαρχικών κοινωνιών είναι η άνιση κατανομή ισχύος μεταξύ αντρών και γυναικών, με τις γυναίκες να καταπιέζονται συστημικά και ουσιαστικά. Ορίζοντας κοινωνικούς ρόλους σε άνδρες και γυναίκες, δεν δίνεται χώρος για τη συνύπαρξη με τα άτομα η ταυτότητα των οποίων υπερβαίνει αυτή τη διπολική «κανονικότητα».

Ως απάντηση, το σύγχρονο φεμινιστικό κίνημα διεθνώς και στην Ελλάδα, και το κίνημα της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας ειδικότερα, διεκδικούν μια έμφυλη δημοκρατία όπου κάθε άτομο έχει το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού της έμφυλης ταυτότητάς του, και στην οποία η παράμετρος του φύλου διαπερνά οριζόντια όλες τις κοινωνικές και θεσμικές δομές, κάτι που η Πολιτεία είναι υποχρεωμένη να αναγνωρίσει και να κατοχυρώσει χωρίς περιορισμούς και διακρίσεις.

Ευχόμαστε η έκδοση αυτή να συμβάλει σε αυτές τις διεκδικήσεις, την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση και ευχαριστούμε θερμά όλες και όλους που συνέβαλαν στην τεκμηρίωση των θέσεων και απόψεων που εκφράζονται σε αυτήν.

Όλγα Δρόσου

Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ στην Ελλάδα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ, ΣΤΟΧΟΙ, ΔΟΜΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση των βασικών και κυρίως των πιο σύγχρονων νομοθετημάτων που ισχύουν –ή πρόκειται να ισχύσουν- στην Ελλάδα, για την αντιμετώπιση των έμφυλων διακρίσεων. Η έκθεση χωρίζεται σε τρία κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναλυθεί η ίδια η έννοια των «έμφυλων διακρίσεων». Η έννοια του φύλου παρουσιάζεται πέρα από τα στεγανά της παραδοσιακής διχοτόμησης σε άρρεν και θήλυ με βάση το βιολογικό κριτήριο. Ειδικότερα, αναλύονται βασικές έννοιες, ίσως άγνωστες ακόμη σε πολλές και πολλούς, όπως η ταυτότητα φύλου, η έκφραση φύλου και ο σεξουαλικός προσανατολισμός, ώστε να δοθεί στον αναγνώστη και στην αναγνώστρια η ευκαιρία να κατανοήσει καλύτερα τη σημασία αυτών αλλά και τον σκοπό της θεσμοθέτησης των διάφορων νομοθετημάτων που αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Για την εισαγωγή στην έννοια της διάκρισης χρησιμοποιείται ιδίως ο νόμος 4443/2016 για την προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης και την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεαλογικών καταβολών, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας ή χρόνιας πάθησης, ηλικίας, οικογενειακής ή κοινωνικής κατάστασης, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου.

Το δεύτερο κεφάλαιο αποτελείται από τρεις υποενότητες. Η πρώτη αφορά στην ενίσχυση του νομοθετικού πλαισίου για τα δικαιώματα των γυναικών σήμερα στην Ελλάδα. Ειδικότερα, το μωσαϊκό των σχετικών νομοθετημάτων που αφορούν στις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι πλούσιο και ξεκινάει ήδη από το 1982 με τους νόμους για την αποποινικοποίηση της μοιχείας (ν. 1272/1982) και την προστασία της μητρότητας (ν. 1302/1982). Ωστόσο, σκοπός της παρούσας μελέτης δεν είναι η ανάλυση των παρελθόντων και ήδη πολυσυζητημένων νόμων αλλά η εστίαση στο παρόν και μάλιστα στους νεοπαγείς νόμους που αφορούν το υπό κρίση ζήτημα. Έτσι, στο επίκεντρο της μελέτης για το ζήτημα των διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών θα τεθούν ιδίως οι νόμοι 4531/2018 για την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας και το νέο σχέδιο νόμου για την Προώθηση της Ουσιαστικής Ισότητας των Φύλων και την Καταπολέμηση της Έμφυλης Βίας.

Η δεύτερη υποενότητα του δεύτερου μέρους αφορά στην ίση μεταχείριση όλων των από μων ανεξαρτήτως ερωτικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου. Έτσι το ενδιαφέρον της μελέτης στρέφεται στην ανάλυση του νομοθετικού πλαισίου για την προάσπιση των δικαιωμάτων των Λεσβιών, Ομοφυλόφιλων, Αμφισεξουαλικών, Τρανς, Κουίρ, Ίντερσεξ (στο

εξής ΛΟΑΤΚΙ) ατόμων.¹ Σ' αυτή την υποενότητα θα δοθεί βαρύτητα στον ν. 4356/2015 για το σύμφωνο συμβίωσης, στον ν. 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου και στον ν. 4538/2018 για την αναδοχή και την τεκνοθεσία.

Στην τρίτη υποενότητα αυτού του κεφαλαίου κρίθηκε σκόπιμο να αναλυθεί ο ν. 4285/2014 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου. Και τούτο διότι αφορά άμεσα τις έμφυλες διακρίσεις και ιδίως τις διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου και τα χαρακτηριστικά φύλου και συμπληρώνει το πλαίσιο προστασίας.

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά στην αξιολόγηση του υπό εξέταση θεσμικού πλαισίου από φορείς και οργανώσεις που είτε εξειδικεύονται, είτε παρουσιάζουν ενεργό δράση στην υπό εξέταση θεματική. Οι φορείς αυτοί κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτηματολόγιο που σχεδιάστηκε ειδικά για τον σκοπό της παρούσας μελέτης από τις ερευνήτριες. Τα συμπεράσματα συνοψίζονται στο οικείο κεφάλαιο.

---

¹ Το ακρωνύμιο ΛΟΑΤΚΙ είναι μετάφραση του αγγλικού LGBTQI (Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer, Intersex) ακρωνυμίου, και απαντά στις λέξεις: Λεσβίες, γυναίκες δηλαδή που έλκονται ερωτικά και/ή συναισθηματικά από άλλες γυναίκες. Ομοφυλόφιλοι, άνδρες που έλκονται ερωτικά και/ή συναισθηματικά από άνδρες. Αμφιφυλόφιλοι, άνδρες ή γυναίκες που έλκονται συναισθηματικά και/ή ερωτικά και από άνδρες και από γυναίκες. Τρανς, άτομα που το φύλο που τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση δεν ταυτίζεται με την ταυτότητα φύλου τους, τον τρόπο δηλαδή που τα άτομα βιώνουν εσωτερικά το φύλο τους. Κουίρ (Queer), όρος ομπρέλα που χρησιμοποιείται για όλα τα μη ετεροφυλόφιλα άτομα. Ίντερσεξ ή μεσοφυλικό είναι τα άτομα τα οποία γεννιούνται με γεννητικά όργανα, τα οποία δεν μπορούν να προσδιοριστούν σαφώς, ως γυναικεία ή ανδρικά. Σημειώνεται ότι δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τη χρήση αυτού του ακρωνυμίου. Ενδεικτικά αναφέρεται η χρήση των ακρωνυμίων Γκ.Λ.Α.Τ. ή ΛΟΑΔ. Σημειώνεται επίσης ότι ο όρος ομοφυλόφιλος/η πολλές φορές χρησιμοποιείται τόσο για άνδρες όσο για γυναίκες. Το ίδιο ισχύει και για τη λέξη γκέι. Πολλές γυναίκες μάλιστα προτιμούν να χρησιμοποιούν τον όρο «γκέι» για να χαρακτηρίσουν τον σεξουαλικό τους προσανατολισμό λόγω του στιγματισμού που ακολουθεί τη λέξη «λεσβία». Για αυτό και στην παρούσα μελέτη οι όροι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Περισσότερα βλ. Killerman (2017: 257 επ.).

I. ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

1. ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΦΥΛΟ

«Το πρόβλημα με το φύλο είναι ότι ορίζει πώς θα έπρεπε να είμαστε αντί να αναγνωρίζει πώς είμαστε. Φανταστείτε πόσο πιο ευτυχισμένοι άνθρωποι θα ήμασταν, πόσο πιο ελεύθερα θα εκφράζαμε τον πραγματικό, μοναδικό μας εαυτό, αν δεν μας βάραιναν οι έμφυλες προσδοκίες».

Ngozi Adichie (2017: 48)

1.1. ΤΟ ΕΜΦΥΛΟ ΑΤΟΜΟ

Ο διαχωρισμός των φύλων στην κοινή γνώμη έχει εντυπωθεί ως έννοια που ταυτίζεται με το βιολογικό φύλο (sex). Η διάκριση γίνεται δηλαδή με κριτήριο τα εξωτερικά γεννητικά όργανα του κάθε ατόμου που διαφοροποιούν μια γυναίκα από έναν άντρα (Ρεθυμνιωτάκη κ.ά. 2015: 16). Ωστόσο, το βιολογικό φύλο είναι ένα μόνο κομμάτι του έμφυλου εαυτού μας. Ο έμφυλος εαυτός μας, ο τρόπος δηλαδή που αντιλαμβανόμαστε εσωτερικά και εκφράζουμε εξωτερικά το φύλο μας, αποτελείται από τέσσερα βασικά στοιχεία: το βιολογικό φύλο, την ταυτότητα φύλου, την έκφραση φύλου, και τη συναισθηματική και/ή σεξουαλική επιθυμία (Killerman 2017: 72 επ.). Το δεύτερο, η ταυτότητα φύλου, είναι η εσωτερική θεώρηση του ατόμου για το φύλο του, πώς νιώθει δηλαδή ένα άτομο για το φύλο του. Μπορεί ένα άτομο να νιώθει άνδρας, γυναίκα, τίποτα από τα δύο, και τα δύο, κάτι ενδιάμεσο ή κάτι που διαφεύγει της παρούσας προσπάθειας καταγραφής των πιθανών επιλογών.² Η έκφραση φύλου είναι ο τρόπος που οι άνθρωποι παρουσιάζουν το φύλο τους στον έξω κόσμο (ρουχισμός, κινήσεις του σώματος, συμπεριφορά, χρήση προϊόντων περιποίησης κλπ.). Έτσι, ένα άτομο μπορεί να έχει θηλυκή, αρρενωπή, ανδρόγυνη έκφραση φύλου ή ενδέχεται να εναλλάσσονται όλα τα παραπάνω κατά περιόδους. Το βιολογικό φύλο (sex) αφορά στα βιολογικά χαρακτηριστικά (όργανα, ορμόνες, χρωμοσώματα κλπ.) που διαφοροποιούν τα φύλα. Ένα άτομο μπορεί να γεννηθεί με βιολογικά χαρακτηριστικά άνδρα, γυναίκας ή μεσοφυλικού (intersex) ατόμου. Τέλος, ο σεξουαλικός (ερωτικός) προσανατολισμός είναι η ερωτική και/ή συναισθηματική έλξη που νιώθει ένα άτομο για ένα ή περισσότερα άτομα.³ Η σεξουαλική/ερωτική έλξη έχει περισσότερο σεξουαλικά χαρακτηριστικά (φιλιά, αγγίγματα κλπ.) ενώ η συναισθηματική έλξη σχετίζεται με το φλερτ, την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων κλπ.

Όλα τα παραπάνω τέσσερα στοιχεία, η ταυτότητα φύλου, η έκφραση φύλου, το βιολογικό φύλο και ο σεξουαλικός προσανατολισμός, που συνθέτουν τον έμφυλο εαυτό ενός ανθρώπου, είναι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Μπορεί δηλαδή ένα άτομο, να έχει γεννηθεί άνδρας (βιο-

² Μόνο στο facebook για παράδειγμα υπάρχουν περισσότερες από 50 επιλογές φύλου για τους χρήστες και τις χρήστριες που χρησιμοποιούν τα αγγλικά ως γλώσσα.

³ Πέρα από τις βασικές τρεις κατηγορίες που είναι και οι πιο «δημοφιλείς», δηλαδή οι ομοφυλόφιλοι άνδρες και γυναίκες και οι αμφιφυλόφιλοι, υπάρχουν και άνθρωποι οι οποίοι έλκονται μόνο συναισθηματικά και όχι ερωτικά/σεξουαλικά από άλλους ανθρώπους (asexual), άνθρωποι που δεν έλκονται από κανέναν (aromantic), ή άνθρωποι που έλκονται από όλους (pansexual). Και η παράθεση αυτών των μορφών «σεξουαλικού προσανατολισμού» είναι ενδεικτική.

λογικό φύλο), αλλά να νιώθει γυναίκα (ταυτότητα φύλου), να έλκεται συναισθηματικά και ερωτικά από γυναίκες (σεξουαλικός προσανατολισμός) και η έκφραση φύλου του να είναι θηλυκή.

Για την κατανόηση της έννοιας της ταυτότητας φύλου το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό των τρανς ανθρώπων. Με τον όρο-ομπρέλα «τρανς» νοούνται τα άτομα, στα οποία το φύλο που αποδόθηκε κατά τη γέννησή τους δεν ταιριάζει με την εσωτερική θεώρηση για το φύλο τους, ανεξάρτητα από το αν έχουν υποβληθεί ή όχι σε ιατρικές διαδικασίες έμφυλου επαναπροσδιορισμού.⁴ Τα άτομα που προτίθενται να υποβληθούν σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού του φύλου τους ονομάζονται διαφυλικά (transsexual) άτομα. Οι άνθρωποι αυτοί μπορεί να προχωρούν σε φυλομετάβαση με ποικίλους τρόπους από ορμονοληψία και μερικές/ήπιες επεμβάσεις⁵ μέχρι ολικές – μη αναστρέψιμες χειρουργικές επεμβάσεις (Γαλανού 2017: 9). Τα διεμφυλικά άτομα (transgender) έχουν διαφορετική θεώρηση για το φύλο τους αλλά δεν χρειάζεται απαραίτητα να υποβληθούν στην παραπάνω διαδικασία.

Οι τρανς άνθρωποι, γυναίκες και άνδρες, δεν θα πρέπει να συγχέονται με τους μεσοφυλικούς ανθρώπους και τους παρενδυτικούς. Μεσοφυλικά (intersex) είναι τα άτομα, τα οποία έχουν μικτά βιολογικά χαρακτηριστικά και που καταχωρίστηκαν κατά τη γέννησή τους, πιθανώς με το φύλο που φαινόταν ότι επικρατεί βάσει των βιολογικών χαρακτηριστικών τους. Η ταυτότητα φύλου των μεσοφυλικών ατόμων μπορεί να είναι ίδια με οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου. Επομένως διαφέρουν από τα trans άτομα διότι το βιολογικό τους φύλο δεν είναι καθορισμένο κατά τη γέννησή τους. Εάν τους αποδοθεί κατά τη γέννηση ένα από τα δύο φύλα, και στην πορεία της ζωής τους διαπιστώσουν ότι έχουν διαφορετική ταυτότητα φύλου από το βιολογικό φύλο που επιλέχθηκε να τους αποδοθεί, τότε μπορούν να υπαχθούν στον όρο-ομπρέλα trans. Στην περίπτωση όμως που αφήνεται στα άτομα να επιλέξουν μόνα τους κατά την πορεία της ζωής τους το βιολογικό τους φύλο, τότε δεν υπάγονται στον όρο-ομπρέλα trans. Τέλος, τα παρενδυτικά άτομα (crossdressers) είναι άτομα που επιθυμούν να ντύνονται με ρούχα του άλλου φύλου. Η παρενδυσία ως όρος αφορά δηλαδή μόνο στην έκφραση φύλου.⁶ Για παράδειγμα ένας ετεροφυλόφιλος (σεξουαλικός προσανατολισμός) άνδρας (βιολογικό φύλο), που αισθάνεται άνδρας (ταυτότητα φύλου) θέλει να φοράει γυναικεία ρούχα, είτε συστηματικά είτε ανά διαστήματα. Υποστηρίζεται, ωστόσο, ότι και τα παρενδυτικά άτομα εντάσσονται στον όρο-ομπρέλα τρανς (Γαλανού 2014: 25-26). Υπό αυτή την έννοια στον όρο ομπρέλα τρανς εντάσσονται όλα τα άτομα που βιώνουν δυσφορία φύλου είτε αυτή αφορά στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου –άρα σχετίζεται με την ταυτότητα φύλου– είτε αφορά στον τρόπο που το άτομο παρουσιάζει στον έξω κόσμο το φύλο του –άρα σχετίζεται με την έκφραση φύλου.

1.2. ΠΩΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΕΤΑΙ Ο ΕΜΦΥΛΟΣ ΕΑΥΤΟΣ: ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ

Η συζήτηση γύρω από τη διαμόρφωση του έμφυλου εαυτού μας δεν θα μπορούσε να έχει άλλη αφετηρία από την περιφημη έκφραση της Σιμόν ντε Μπουβουάρ ότι «γυναίκα δεν γεννιέσαι, αλλά γίνεσαι» (2008: 20 επ.). Η πρωτοπόρος αυτή θεωρία της Γαλλίδας φεμινίστριας έχει δεχτεί πολλαπλές αναγνώσεις. Οι δύο βασικές θέσεις είναι, αφενός ότι η διαμόρφωση

⁴ Παπαδοπούλου (2018: 175-176, βλ. και τον εκεί υπομνηματισμό).

⁵ Όπως για παράδειγμα αυτές που αφορούν την τριχοφυΐα.

⁶ Ας σημειωθεί επίσης και η διαφοροποίηση με τα άτομα που εργάζονται στα dragshows. Τα τελευταία ντύνονται με ρούχα του αντίθετου φύλου, απλά και μόνο για τις παραστάσεις που δίνουν. Οι παρενδυτικοί/ές το κάνουν συστηματικά και στη ζωή τους. Για τα πρώτα άτομα είναι επάγγελμα και για τα δεύτερα τρόπος ζωής. Χωρίς να αποκλείεται να είναι κάποια ή κάποιος και τα δύο βέβαια.

του έμφυλου εαυτού επηρεάζεται και από βιολογικά χαρακτηριστικά, αφετέρου ότι ο έμφυλος εαυτός είναι εξ ολοκλήρου κοινωνικό κατασκεύασμα (Evans 2004: 103). Η δεύτερη θεωρία γνώρισε μεγαλύτερη απήχηση μέσω της θεωρίας της Judith Butler, η οποία υποστήριξε ότι το φύλο είναι επίκτητο, δηλαδή το μαθαίνουμε κατά τη διάρκεια της ζωής μας. Σημειώνει δε ότι η θηλυκότητα και η αρρενωπότητα έχουν κατασκευαστεί από το πατριαρχικά υπηρετούμενο πρότυπο και στόχο έχουν τη συντήρηση της κοινωνικής τάξης (2009: 169 επ.). Η Butler πιστεύει ότι κανείς μας δεν είναι απόλυτα γυναίκα ή άνδρας,⁷ αλλά υπό ορισμένες συνθήκες η ταυτότητα των ανδρών και των γυναικών ενδέχεται να συνδέεται στενά με τη βιολογική τους φύση (Evans 2004: 118). Με άλλα λόγια θα λέγαμε ότι θεωρούσε ότι όλα τα άτομα είναι άφυλα σε ό,τι αφορά το κοινωνικό φύλο.

Όποια από τις δύο αναγνώσεις και αν επιλεχθεί το αποτέλεσμα είναι κοινό: το φύλο μας είναι ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, είναι δηλαδή το κοινωνικό φύλο (gender). Η όλη διαδικασία διαμόρφωσης του έμφυλου εαυτού λαμβάνει χώρα μάλιστα πριν καν γεννηθεί το παιδί. Οι περισσότεροι γονείς όταν τους ανακοινώνεται το φύλο του παιδιού τους σπεύδουν να αγοράσουν όλα τα βρεφικά είδη σε ανάλογα χρώματα. Ροζ για τα κορίτσια και μπλε για τα αγόρια (Anderson & Taylor 2009: 257). Και αφού γεννηθεί το παιδί είναι το σώμα του (βιολογικό φύλο) αυτό που θα καθορίσει ποιο άτομο θα είναι και πώς θα εξωτερικεύσει το φύλο του.⁸ Έχει υποστηριχθεί πολύ γλαφυρά ότι τα σώματα είναι η επιφάνεια πάνω στην οποία αποτυπώνονται οι κυρίαρχοι έμφυλοι κανόνες μίας κοινωνίας.⁹

1.3. Η ΜΗ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ

Η έννοια του φύλου είναι ιδιαίτερα ευρεία, όπως αναλύθηκε αμέσως παραπάνω. Οι πιθανοί συνδυασμοί για το φύλο είναι αδύνατον να αποτυπωθούν, γι' αυτό και προτιμάται η θεώρηση αυτού ως φάσματος. Υπό αυτή την οπτική το φύλο είναι μία νοητή γραμμή που στο ένα άκρο της βρίσκεται το θηλυκό και στο άλλο άκρο της το αρσενικό και στη διαδρομή από το ένα άκρο στο άλλο μπορεί να συναντήσει κανείς όλους τους πιθανούς και απίθανους συνδυασμούς (Killerman 2017: 81 επ.). Η κοινωνία –η δυτική τουλάχιστον– έχει δομηθεί έτσι ώστε να μην υπάρχει γραμμή αλλά δύο μόνο κουτάκια με την ένδειξη αρσενικό και θηλυκό και αν κάποιο άτομο δεν «χωράει» σε αυτά, έρχεται αντιμέτωπο με στερεότυπα, προκαταλήψεις, στίγμα και διακριτική συμπεριφορά.

Στερεότυπο είναι η υπεραπλουστευμένη γενίκευση για μία ομάδα ανθρώπων. Από τα πιο δημοφιλή ίσως στερεότυπα για τις γυναίκες είναι ότι αυτές είναι ιδιαίτερα συναισθηματικές

⁷ Όμοια και Connel (2006: 43).

⁸ Προκειμένου να γίνει περισσότερο αντιληπτή η διαφοροποίηση μεταξύ βιολογικού –γεννητικά όργανα, αναπαραγωγική λειτουργία για τις γυναίκες– και κοινωνικού φύλου –κοινωνικά κατασκευασμένοι έμφυλοι ρόλοι– αναφέρεται το παράδειγμα της φυλής των Bergdache. Σε αντίθεση με την κρατούσα για τις δυτικές κοινωνίες θεώρηση του διπολισμού για το φύλο –άνδρας, γυναίκα– για τη φυλή αυτή υπάρχουν συνολικά πέντε φύλα. Ο άνδρας, η γυναίκα, τα άτομα με βιολογικό φύλο άνδρα και γυναικεία έκφραση φύλου, τα άτομα με βιολογικό φύλο γυναίκα και ανδρική έκφραση φύλου και τέλος τα τρανς άτομα, με την ίδια έννοια που αναλύθηκε παραπάνω. Είναι οι λεγόμενοι two spirit –άνθρωποι με δύο πνεύματα. Θεωρούνταν μάλιστα εξαιρετική τύχη να ανήκει κάποιος σε αυτή την κατηγορία ατόμων, ενώ ήταν μεγάλη προσβολή η προσέγγιση ενός ατόμου προκειμένου να εκτελέσει τον ρόλο που παραδοσιακά επέτασε το φύλο του. Το φύλο μας, λοιπόν, απαντά στην πραγματικότητα στις έμφυλες κοινωνικές προσδοκίες και είναι εξαιρετικά πιθανό εάν δεν υπήρχαν αυτές, όπως πρώτη η Butler υποστήριξε, οι περισσότερες και οι περισσότεροι από εμάς να μην ήμασταν ούτε εντελώς άνδρες αλλά και ούτε εντελώς γυναίκες.

⁹ Τη θέση αυτή έχει υποστηρίξει η κοινωνιολόγος, Debra Gimlin, βλ. Anderson & Taylor (2009: 257).

και μιλούν πολύ. Στερεότυπα για τους άνδρες από την άλλη είναι ότι δεν έχουν συναισθήματα, είναι αρρενωποί και ξεροκέφαλοι. Επιπλέον, υπάρχουν θετικά και αρνητικά στερεότυπα. Παράδειγμα θετικού στερεότυπου είναι ότι «όλοι οι άνδρες είναι καλοί στα αθλήματα» και παράδειγμα αρνητικού στερεότυπου είναι ότι «όλες οι γυναίκες δεν έχουν έφεση στις φυσικές επιστήμες». Τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά στερεότυπα είναι εξίσου επικίνδυνα.¹⁰

Η προκατάληψη από την άλλη είναι αδερφή έννοια του στερεότυπου, αλλά σχετίζεται περισσότερο με την εσωτερική αρνητική αντίληψη ενός ατόμου για μια ομάδα ατόμων. Προκατάληψη υπάρχει, όταν ένα άτομο δέχεται ένα στερεότυπο ως δική του εσωτερική πεποίθηση (Αργίου 1995: 741-742). Για παράδειγμα προκατάληψη είναι ότι «οι γυναίκες δεν μπορούν να γίνουν ικανές πρωθυπουργοί», το οποίο μπορεί να είναι άποψη ενός συγκεκριμένου ατόμου, αλλά απορρέει από το στερεότυπο χιλιετιών –που ακόμη να καταρριφθεί– ότι οι γυναίκες είναι κατώτερες από τους άνδρες. Το στίγμα είναι μια κοινωνικά κατασκευασμένη εικόνα ενός ατόμου, η οποία δεν επιτρέπει στον έξω κόσμο να αντικρίσει την πραγματική εικόνα του ατόμου. Τα οροθετικά άτομα και τα άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας είναι από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα στιγματισμένων ατόμων. Βασική διαφορά του στίγματος σε σχέση με τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις είναι ότι το στίγμα είναι πάντα αρνητικό (Κοφίνης 2016: 192).

Όλες οι παραπάνω έννοιες, δηλαδή τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις και το στίγμα, δημιουργούν πολλά προβλήματα στη ζωή των ανθρώπων. Ωστόσο είναι ιδιαίτερα δυσχερής η απόδειξη ότι συνδέονται πράγματι με τα προβλήματα αυτά – παρότι στην πράξη αποδεικνύονται ιδιαίτερα επικίνδυνα για τις ζωές των ανθρώπων στις μέρες μας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των φορέων του HIV για τους οποίους υποστηρίζεται ότι στις μέρες μας είναι πιο επικίνδυνο το στίγμα που ακολουθεί την ασθένεια παρά η ίδια η ασθένεια.¹¹ Ακόμη και αν αποδειχθεί ότι η συμπεριφορά σε βάρος ενός προσώπου βασίζεται σε στερεότυπα, προκαταλήψεις και στίγμα δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν προστασία του ατόμου δια της νομικής οδού.¹² Αντίθετα όταν καταφάσκει η ύπαρξη διακριτικής μεταχείρισης, τα άτομα διαθέτουν μέσα για να αντιμετωπίσουν τη διάκριση που έχουν υποστεί.

2. Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΑΡΝΗΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

2.1. ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ 4443/2016

Η έννοια των διακρίσεων, ως νομική κατηγορία, γεννάται¹³ στις Η.Π.Α. και σχετίζεται ιδίως με τον αγώνα για ισότητα των αφροαμερικανών και των γυναικών (Κοφίνης (2016: 127 επ.). Το δίκαιο μη διάκρισης από τις Η.Π.Α. μεταφυτεύεται σταδιακά στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

¹⁰ Ο λόγος που τα αρνητικά στερεότυπα είναι επικίνδυνα είναι προφανής. Και τα θετικά είναι όμως εξίσου επικίνδυνα διότι υπονοούν έμμεσα ότι οι γυναίκες δεν είναι τόσο καλές στα αθλήματα και επιπλέον «επιβεβαιώνει τη γνωστική διαδικασία των στερεοτύπων ως τέτοιων», Stangor (2009: 1-22 και ιδίως 2-3).

¹¹ Βλ. αναλυτικά για το θέμα σε: D. Goulas, Discrimination against people with HIV/AIDS in Greek, EU and Australian Law: The employment Law perspective, (υπό δημοσίευση).

¹² Για τη χρήση του κριτηρίου του στίγματος ως μέσου για την αναγνώριση νέων λόγων διάκρισης, βλ. Κοφίνης (2016: 192 επ.).

¹³ Η απόφαση σταθμός για το θέμα είναι η Brown Board of Education {347 U.S. 483 (1954)}, στην οποία το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο των Η.Π.Α. αναγνώρισε ότι συνιστά διάκριση (αντιτίθεται στη 14η τροπολογία του αμερικανικού Συντάγματος) σε βάρος των αφροαμερικανών η ύπαρξη διαφορετικών δομών εκπαίδευσης για τους λευκούς και τους μαύρους, καταλύοντας το δόγμα «χωριστά, αλλά ίσοι». Περισσότερα βλ. σε Ο' Cinneide (2008: 85 επ.).

και έτσι φτάνει και στην ελληνική πραγματικότητα.¹⁴ Αρχικά το δίκαιο της Ένωσης (τότε Κοινότητας), και πρωτογενώς αλλά και με τις οδηγίες που εξέδιδε, ενδιαφερόταν μόνο για την πάταξη των διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών (διακρίσεις λόγω φύλου με τη στενή έννοια) και ιθαγένειας.¹⁵ Ο λόγος που συνέβαινε αυτό, αφορούσε στους διακηρυγμένους σκοπούς της Ένωσης, οι οποίοι ήταν κατά βάση οικονομικοί (Λέντζης 2017: 123 επ.). Για να επιτευχθεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών εκδόθηκε μεγάλος αριθμός οδηγιών.¹⁶ Οι οδηγίες αυτές τελικά ενοποιήθηκαν και κωδικοποιήθηκαν σε μία ενιαία, την 2006/54/ΕΚ, η οποία μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με τον ν. 3896/2010 για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης.¹⁷ Η αρχή των ίσων ευκαιριών αποτελεί ειδικότερη έκφραση της ουσιαστικής ισότητας έχει ως στόχο να θέσει όλα τα άτομα στο ίδιο σημείο εκκίνησης ανεξάρτητα από τη θέση τους στην κοινωνία (Δεληγιάννη-Δημητράκου 2014: 633 επ.). Η αρχή της ίσης μεταχείρισης υποχρεώνει τον εργοδότη να εφαρμόζει τα ίδια κριτήρια για όλες και όλους. Αυτό δεν αποκλείει όμως να καταλήξει σε διαφορετικές αποφάσεις χρησιμοποιώντας τα ίδια κριτήρια (Κουκιάδης 2014: 839 επ., Δερμιτζάκη 2011: 35).

Σταδιακά διαπιστώθηκε ότι εκτός από την ιθαγένεια και το φύλο, η επίτευξη των οικονομικών σκοπών της Ένωσης, απειλούνταν και από άλλους λόγους διάκρισης, εκτός από το φύλο και την ιθαγένεια. Έτσι, η συνθήκη του Άμστερνταμ εισήγαγε μία νέα νομική βάση για την καταπολέμηση των διακρίσεων· το άρθρο 13 παρ. 1 ΣΕΚ (σημερινό 19 παρ. 1 ΣΛΕΕ). Εισήχθησαν, λοιπόν, στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη οι οδηγίες 2000/78/ΕΚ για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (αναφερόμενη ειδικά στην καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού) και 2000/43/ΕΚ για την ίση μεταχείριση προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής.

Σε ό,τι αφορά το πεδίο εφαρμογής αμφότερες οι οδηγίες απαγορεύουν τις διακρίσεις και επιτάσσουν την αρχή της ίσης μεταχείρισης σε ό,τι αφορά τους όρους πρόσβασης στην εργασία, τον επαγγελματικό προσανατολισμό, τους όρους και τις συνθήκες εργασίας και τη συνδικαλιστική δράση (άρθρα 3 και των οδηγιών και του νόμου 4443/2016). Ωστόσο, η οδηγία που αφορά στην ίση μεταχείριση ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής έχει πιο ευρύ πεδίο εφαρμογής και περιλαμβάνει και την κοινωνική προστασία, τις κοινωνικές παροχές, την εκπαίδευση, την πρόσβαση στη διάθεση και την παροχή αγαθών.

Τις οδηγίες αυτές αρχικά ενσωμάτωσε ο Έλληνας νομοθέτης με τον νόμο 3304/2005, ο οποίος ήταν σχεδόν αντιγραφή των οδηγιών, με αποτέλεσμα πολλές διατάξεις να επαναλαμ-

¹⁴ Πριν από την εισαγωγή στην ελληνική έννομη τάξη των δύο βασικών οδηγιών για την απαγόρευση των διακρίσεων, η Ελλάδα ήταν ένα από τα δύο κράτη μέλη της Ένωσης που το 2000 δεν διέθεταν νομοθεσία που απαγορεύει τις διακρίσεις στον τομέα της απασχόλησης και ένα από τα τρία κράτη-μέλη που δεν διέθεταν νομοθεσία κατά των διακρίσεων λόγω θρησκείας στον τομέα της απασχόλησης, βλ. European Commission, Directorate – General for Employment and Social Affairs, Unit D.2, “Report on Member States’ legal provisions to combat discrimination”, 2000. Ανακτήθηκε στις 30.11.2018, από: <http://bookshop.europa.eu>. Βλ. και Κοφίνης (2016: 163).

¹⁵ Παπαδοπούλου (2018: 194, βλ. και τον εκεί υπομνηματισμό).

¹⁶ Όλες οι οδηγίες είχαν δύο βασικούς στόχους: αφενός την επίτευξη της ισότητας αμοιβών και ευκαιριών στην απασχόληση και αφετέρου λάμβαναν υπόψη ζητήματα που αφορούν μόνο στις γυναίκες, όπως η εγκυμοσύνη και η μητρότητα. Αναλυτική παρουσίαση αυτών των οδηγιών βλ. Κοφίνης (2016: 158).

¹⁷ Βέβαια η νέα Οδηγία δεν εμπλούτισε τα υπάρχοντα δικαιώματα που ρυθμιζόνταν με τις παλαιότερες οδηγίες και αναγνωρίζονταν και από τη νομολογία του ΔΕΚ, βλ. Κώνστα (2010: 413-118, ιδίως 417).

βάνονται. Επιπλέον, ο νόμος αυτός στα έντεκα χρόνια που ήταν σε ισχύ πρακτικά εφαρμόστηκε ελάχιστα (Γούλας & Κοφίνης 2016: 1303-1329). Αντικαταστάθηκε από τον νόμο 4443/2016,¹⁸ για την προώθηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης και την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεαλογικών καταβολών, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας ή χρόνιας πάθησης, ηλικίας, οικογενειακής ή κοινωνικής κατάστασης, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου, στο πρώτο μέρος του οποίου δίνονται οι ορισμοί των διακρίσεων. Έτσι, άμεση διάκριση συντρέχει όταν ένα άτομο υφίσταται λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση από εκείνη που υφίσταται, υφίστατο ή θα υφίσταται ένα άτομο σε ανάλογη κατάσταση για έναν από τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω (άρθρο 2 παρ. 2α ν. 4443/2016, άρθρο 2 παρ. 2α Οδηγίας 2000/43/EK και 2000/78/EK). Για παράδειγμα, η άρνηση ενός εργοδότη να προσλάβει μία γυναίκα, επειδή αυτή είναι έγκυος, συνιστά άμεση διάκριση με βάση το φύλο.¹⁹

Έμμεση διάκριση συντρέχει όταν μία εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική είναι πιθανό να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός ατόμου με ορισμένο χαρακτηριστικό σε σχέση με άλλα άτομα χωρίς αυτό το χαρακτηριστικό. Χαρακτηριστική περίπτωση έμμεσης διάκρισης αποτελεί η θέσπιση ενιαίου κατώτατου ύψους 1,70 μ. και για τα δύο φύλα σε βάρος γυναικών υποψηφίων για την εισαγωγή στις Σχολές της Ελληνικής Αστυνομίας (ΕΛΑΣ) και στο Πυροσβεστικό Σώμα. Πρόκειται για έναν ουδέτερο μεν όρο, ο οποίος όμως θέτει στην πράξη σε μειονεκτική θέση ένα δυσανάλογα μεγάλο ποσοστό γυναικών υποψηφίων έναντι των ανδρών.²⁰

Εκτός από τις δύο βασικές έννοιες της άμεσης και της έμμεσης διάκρισης περιλαμβάνονται ορισμοί και της παρενόχλησης,²¹ της διάκρισης κατ' εντολή, της διάκρισης λόγω σχέσης,²² της διάκρισης λόγω νομιζόμενων χαρακτηριστικών,²³ της άρνησης εύλογων προσαρμογών²⁴ και της πολλαπλής διάκρισης.²⁵

¹⁸ Περισσότερα για τον ν. 4443/2016 βλ. και παρακάτω, σελ. 120 επ.

¹⁹ Άρθρο 20 παρ. 2, ν. 3896/2010, βλ. και ΔΕΚ. 8.11.1990, Υπόθεση C-177/88, Elisabeth Johanna Pacifica Dekker κατά Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen (JVJ-Centrum) Plus.

²⁰ Συνήγορος του Πολίτη, Ειδική Έκθεση για την Ίση μεταχείριση 2017, σελ. 28.

²¹ Παρενόχληση είναι η ανεπιθύμητη συμπεριφορά, η οποία συνδέεται με ένα από τα παραπάνω ταυτοτικά χαρακτηριστικά, που προστατεύονται από τον νόμο 4443/2016, και έχει σκοπό ή αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας του προσώπου και τη δημιουργία εκφοβιστικού, εκθροικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος.

²² Διάκριση λόγω σχέσης είναι η λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση ενός προσώπου λόγω της στενής του σχέσης με πρόσωπο ή πρόσωπα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Θεμελιώδης για το ζήτημα είναι η υπόθεση Coleman (C-303/06), στην οποία μία μητέρα είχε υποστεί δυσμενή μεταχείριση στην εργασία της λόγω της αναπηρίας του παιδιού της.

²³ Διάκριση λόγω νομιζόμενων χαρακτηριστικών νοείται η λιγότερο ευνοϊκή μεταχείριση ενός προσώπου που εικάζεται ότι διαθέτει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

²⁴ Εύλογες προσαρμογές νοούνται οι απαραίτητες και κατάλληλες τροποποιήσεις, ρυθμίσεις και ενδεδειγμένα μέτρα που απαιτούνται σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, προκειμένου να διασφαλιστεί για τα άτομα με αναπηρίες ή χρόνιας παθήσεις η αρχή της ίσης μεταχείρισης, οι οποίες δεν επιβάλλουν δυσανάλογο ή αδικαιολόγητο βάρος στον εργοδότη.

²⁵ Πολλαπλή διάκριση νοείται οποιαδήποτε διάκριση, αποκλεισμός ή περιορισμός σε βάρος προσώπου που βασίζεται σε περισσότερους από έναν λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Περισσότερα βλ. Δεληγιάννη-Δημητράκου (2012), Λέντζης (2017), Yuval-Davis (2006: 193-209). Βλ. επίσης και τις επιφυλάξεις που διατυπώνει η ΕΕΔΑ για την αποτελεσματική εισαγωγή του όρου στις Παρατηρήσεις της επί του σχεδίου νόμου, 20.11.2016.

Στον γενικό κανόνα απαγόρευσης των διακρίσεων χωρεί εξαίρεση σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 4 στην περίπτωση παροχών που προσφέρουν τα δημόσια συστήματα ή τα εξομοιούμενα προς τα δημόσια, συμπεριλαμβανομένων των δημοσίων συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας ή πρόνοιας. Ορθά επισημαίνεται ότι αυτή η εξαίρεση μπορεί να είναι επιτρεπτή στις περιπτώσεις ηλικίας ή αναπηρίας, λόγω των ειδικών συνθηκών, αλλά για τους υπόλοιπους λόγους διάκρισης, όπως ο σεξουαλικός προσανατολισμός, δεν είναι κατανοητό για ποιον λόγο εισάγεται η εξαίρεση.²⁶

Σε σχέση με τον προηγούμενο νόμο στη θεματική που εξετάζουμε, γενικότερη επιτυχία του νόμου 4443/2016 είναι ότι παρουσιάζεται νομοτεχνικά βελτιωμένος. Η αντικατάσταση του αναχρονιστικού όρου –όπως άλλωστε επισημαίνεται και στην αιτιολογική του έκθεση– γενετήσιος με τον όρο σεξουαλικός, αν και πρακτικά δεν επηρεάζει την ουσιαστική εφαρμογή της διάταξης, σημειώνεται ως επιτυχία. Επιπλέον, διευρύνονται οι φορείς που είτε δύνανται να εκπροσωπήσουν –με ρητή συναίνεσή του²⁷– τον βλαπτόμενο ενώπιον των δικαστικών και διοικητικών αρχών είτε να ασκήσουν πρόσθετη παρέμβαση υπέρ του (άρθρο 8 παρ. 3 και 4). Σημαντική είναι επίσης, η ανάδειξη του Συνηγόρου του Πολίτη σε κύριο φορέα παρακολούθησης και προώθησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης για όλους τους προστατευόμενους λόγους τόσο στον δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Ωστόσο δεν δίνεται σε αυτόν η δυνατότητα να έχει και κυρωτικές ή άλλες αποφασιστικές αρμοδιότητες. Οι αποφάσεις του οργάνου με άλλα λόγια δεν έχουν δεσμευτική ισχύ αλλά μόνο συμβουλευτικό/προτρεπτικό χαρακτήρα. Δεδομένης της εξειδίκευσης του οργάνου στα θέματα ίσης μεταχείρισης και της διαπιστωμένης κωλυσιεργίας των δικαστικών αρχών στην Ελλάδα, κρίνεται ότι θα ήταν περισσότερο αποτελεσματική η ανάθεση στον Συνήγορο του Πολίτη και κυρωτικών αρμοδιοτήτων (Γούλας & Κοφίνης 2016: 1304).

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο ν. 4443/2016 εισάγει οκτώ επιπλέον λόγους διάκρισης («χρώμα», «εθνική καταγωγή», «γενεαλογικές καταβολές», «χρόνια πάθηση», «οικογενειακή κατάσταση», «κοινωνική κατάσταση», «ταυτότητα φύλου» και «χαρακτηριστικά φύλου»), σε σχέση με τις οδηγίες, οι οποίες προβλέπουν έξι μόνο λόγους διακριτικής μεταχείρισης (φυλή ή εθνοτική καταγωγή, θρησκεία ή πεποιθήσεις, ειδικές ανάγκες, ηλικία ή γενετήσιος προσανατολισμός).²⁸ Υποστηρίζεται ότι η «καλή πρόθεση» του νομοθέτη να διευρύνει το προστατευτικό πεδίο εισάγοντας και αυτούς τους νέους λόγους διάκρισης ενδέχεται να προκαλεί περισσότερα προβλήματα από όσα επιλύει (Γούλας & Κοφίνης 2016: 1320). Αυτό υποστηρίζεται ότι θα συμβεί επειδή τα τρανς άτομα προστατεύονται από τη νομοθεσία που απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω φύλου, η οποία μάλιστα είναι και κατά πολύ διευρυμένη, και επί της ουσίας η προσθήκη του όρου ταυτότητα φύλου δεν επαυξάνει την παρεχόμενη προστασία. Ήδη με την απόφαση P. S. κατά County Council του ΔΕΚ, αναγνωρίστηκε ότι οι διακρίσεις σε βάρος των τρανς ατόμων είναι διακρίσεις λόγω φύλου.²⁹ Για τις διακρίσεις λόγω χαρακτηριστικών φύλου όμως –όπως

²⁶ ΕΕΔΑ, Παρατηρήσεις επί του σχεδίου νόμου, 20.11.2016, σελ. 22.

²⁷ Για το ζήτημα της συναίνεσης βλ. και την έκθεση της επιστημονικής υπηρεσίας της Βουλής στην έκθεσή της επί του νομοσχεδίου, σελ. 11.

²⁸ Για τις συνέπειες αυτής της επιλογής του νομοθέτη βλ. Γούλας & Κοφίνης (2016: 1307 επ.).

²⁹ Το ΔΕΚ δέχτηκε ότι η απόλυση διεμφυλικού ατόμου συνιστά δυσμενή διάκριση λόγω φύλου, η οποία εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 5 παρ. 1 της οδηγίας 76/207 ΕΚ. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο σκοπός της εν λόγω οδηγίας είναι η προάσπιση της ισότητας εν γένει, επομένως πρέπει να συμπεριληφθούν στο πεδίο προστασίας της και τα διεμφυλικά άτομα. ΔΕΚ, 30.04.1996, Υπόθεση C-13/94, P. κατά S. και Cornwall County Council.

αυτές νοούνται στην αιτιολογική έκθεση³⁰ δεν υπάρχει προστατευτικό πλαίσιο, επομένως θετικά αποτιμάται η εισαγωγή του όρου στους απαγορευμένους λόγους διάκρισης.

Συνοψίζοντας και σε σχέση με τη θεματική που μας απασχολεί, αυτή τη στιγμή τα άτομα που υφίστανται διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου κατοχυρώνονται νομοθετικά στον τομέα της εργασίας. Τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα, σε όλα τα είδη απασχόλησης απαγορεύονται οι διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό (Παπαδοπούλου 2018). Εκτός ρυθμιστικού πλαισίου μένει ο τομέας της εκπαίδευσης, της υγείας, των αγαθών και των υπηρεσιών.³¹ Οι διακρίσεις με βάση το φύλο τυγχάνουν ευρύτερης προστασίας, αφού περιλαμβάνονται όλοι οι παραπάνω τομείς, εκτός από την εκπαίδευση (Κοφίνης 2016: 160). Το κενό αυτό φαίνεται ότι προσπαθεί να καλύψει ο νομοθέτης με το νέο νομοσχέδιο που προωθείται για την ουσιαστική ισότητα και θα εξεταστεί στο οικείο κεφάλαιο.

2.2. ΟΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟΝ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΩΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΦΥΛΟ

«Κατάφερα επιτέλους να πω σε όλους ότι είμαι transgender, για να διαπιστώσω ότι ήμουν εγκλωβισμένη μέσα στην κουζίνα... Η μάχη για την ισότητα των φύλων είναι τόσο απόλυτα συνδεδεμένη με τη μάχη για τα LGBT δικαιώματα. Η ομοφοβία, η τρανσφοβία και ο σεξισμός έχουν τις ρίζες τους στο ίδιο στερεότυπο: την πίστη ότι το φύλο που μας αποδίδεται κατά τη γέννηση πρέπει να καθορίζει ποια άτομα είμαστε, ποια θα αγαπήσουμε, πώς θα συμπεριφερθούμε και τι θα κάνουμε».³²

Έχουμε οριοθετήσει μέχρι τώρα τις έννοιες του φύλου και της διάκρισης. Συνδυάζοντας, λοιπόν, τις δύο έννοιες, αντλούμε τον ορισμό των έμφυλων διακρίσεων: όταν ένα άτομο σε ανάλογη κατάσταση (ή όμοια ή παρόμοια, σύμφωνα με τον ορισμό που προτιμά το ΕΔΔΑ) με ένα άλλο υφίσταται, υφίστατο ή θα υποστεί δυσμενή μεταχείριση λόγω του φύλου του, κάνουμε λόγο για έμφυλες διακρίσεις. Μολονότι αναφερόμαστε στις διακρίσεις με βάση το φύλο, στην παρούσα έκθεση περιλαμβάνονται και οι διακρίσεις σε βάρος των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων. Το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας πιστεύει ότι οι διακρίσεις σε βάρος των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων είναι διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό μόνο, ενώ οι διακρίσεις με βάση το φύλο αφορούν τις ανισότητες μόνο μεταξύ ανδρών και γυναικών και την καταπίεση που έχουν υποστεί οι γυναίκες λόγω του φύλου τους.

Η σύγκριση και ο συσχετισμός των εννοιών της ομοφοβίας και του σεξισμού θα μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η θέση αυτή είναι λανθασμένη. Ο σεξισμός είναι ένα στερεότυπο,

³⁰ Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου 4443/2016 υπό την έννοια χαρακτηριστικά φύλου προσδιορίζονται τα «διαφυλικά άτομα/intersex», τα οποία εκ γενετής παρουσιάζουν σεξουαλικά χαρακτηριστικά που δεν πληρούν απολύτως την ανατομική τους κατάταξη σε αρσενικό ή θηλυκό.

³¹ Παπαδοπούλου (2018: 179), βλ. και Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 4.2.2014 σχετικά με τον Χάρτη πορείας της ΕΕ κατά της ομοφοβίας και των διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου (2013/2183(INI), ΕΕ C 93, 24.03.2017, 2017/C 93/04, σελ. 21-26. Ανακτήθηκε στις 30.11.2018, από: <https://bit.ly/2LO6PpF>.

³² Από την ομιλία της Sarah McBride στο TEDx Mid-Atlantic, 13.07.2017. Ανακτήθηκε στις 30.9.2018, από: <https://bit.ly/2WJHrU>.

προκατάληψη ή διάκριση σε σχέση με το φύλο ενός ατόμου. Για παράδειγμα, «οι γυναίκες δεν είναι καλοί οδηγοί» ή «όλοι οι άνδρες είναι γουρούνια». Η ομοφοβία από την άλλη είναι η αποστροφή ή οι διακρίσεις σε βάρος ενός ατόμου με βάση τον σεξουαλικό του προσανατολισμό. Ένα ομοφοβικό άτομο συμπεριφέρεται διακριτικά σε άτομα που έλκονται συναισθηματικά και/ή ερωτικά από άτομα του ίδιου φύλου. Ένα άτομο με σεξιστική συμπεριφορά μειώνει ή κάνει διακρίσεις βασιζόμενο στο φύλο του άλλου.

Έχοντας αυτές τις δύο έννοιες κατά νου, δηλαδή τον σεξισμό –διάκριση/προκατάληψη/στερεότυπα με βάση το φύλο– και την ομοφοβία -διάκριση/προκατάληψη/στερεότυπα με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό– κρίνεται σκόπιμη η εξέταση δύο παραδειγμάτων.³³ Ένα έφηβο αγόρι, το οποίο είναι θηλυπρεπές και ευαίσθητο, κάθε φορά που επιχειρεί να παίξει ποδόσφαιρο με τους συμμαθητές του η απάντηση που λαμβάνει είναι «πήγαινε να παίξεις με τις κούκλες σου». Αντίστοιχα, ένα κορίτσι με κοντά μαλλιά και ενεργή ενασχόληση με τα αθλήματα γίνεται αντικείμενο σχολιασμού από τις συμμαθήτριές της ως «η λεσβία».

Τα σχόλια αυτά δεν σχετίζονται μόνο με τον σεξουαλικό προσανατολισμό των ατόμων, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα δεν έχει καν αποκαλυφθεί. Τα σχόλια αυτά αφορούν στην έκφραση φύλου των εφήβων μαθητών. Η κοινωνία είναι έτσι δομημένη, ώστε ο άνδρας να είναι αρρενωπός και οτιδήποτε παρεκκλίνει από αυτό το πρότυπο αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη και πιθανά με χλευασμό. Από την άλλη, η γυναίκα οφείλει να είναι θηλυκή, συγκαταβατική και συναισθηματική.

Η ομοφοβία λοιπόν, έχει προεκτάσεις βαθύτερες από τη διάκριση με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό· έχει να κάνει με το γεγονός ότι έχουν καθιερωθεί συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο του κάθε ατόμου και αν κάποιος τολμήσει να αποκλίνει από αυτά, αμέσως στιγματίζεται, αντιμετωπίζει στερεοτυπικές συμπεριφορές και ενδεχόμενα ακόμη και διακριτική συμπεριφορά. Προκειμένου να γίνει ακόμη πιο σαφές το σχήμα, αξίζει να αναφερθεί και ένα παράδειγμα από την αντίστροφη πλευρά. Εάν δεν υπήρχαν τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς, με βάση τα οποία οφείλει κανείς να ακολουθεί συγκεκριμένες συμπεριφορές, τότε και το ομοφυλόφιλο αγόρι με θηλυπρεπή συμπεριφορά δεν θα αποτελούσε θύμα ομοφοβικής συμπεριφοράς, τουλάχιστον μέχρι να γινόταν γνωστός ο σεξουαλικός του προσανατολισμός. Με άλλα λόγια, ως καθαρά ομοφοβικές συμπεριφορές μπορούμε να χαρακτηρίσουμε μόνο εκείνες οι οποίες αφορούν στον σεξουαλικό προσανατολισμό των ατόμων· για παράδειγμα τη λεκτική επίθεση σε βάρος ενός ζευγαριού λεσβιών που φιλιέται δημόσια. Οι υπόλοιπες συμπεριφορές κατά βάση αφορούν στην έκφραση φύλου των ατόμων, στον τρόπο δηλαδή που τα άτομα παρουσιάζονται στον έξω κόσμο (ρουχισμός, στάση σώματος, χρήση προϊόντων περιποίησης κλπ.) και άρα είναι σεξιστικές.

Το κίνημα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων δεν μοιράζεται με το κίνημα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών μόνο τον εγκλωβισμό σε έμφυλα στερεότυπα που έχουν ως αποτέλεσμα την καταπίεση των γυναικών και των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων. Επιπλέον, τα δύο κινήματα έχουν αλλάξει τον τρόπο που βλέπει κανείς σήμερα την παραδοσιακή οικογένεια – αυτή που αποτελείται από έναν άνδρα, μία γυναίκα και τουλάχιστον ένα παιδί. Και τα δύο κινήματα, έρχονται να ανατρέψουν ό,τι είχε καθιερωθεί τα προηγούμενα χρόνια για το φύλο του ατόμου και τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Πολλοί και πολλές θεωρητικοί

³³ Τα παραδείγματα είναι υποθετικά και στοχεύουν στην καλύτερη κατανόηση του σχήματος που επιχειρείται.

μάλιστα έχουν υποστηρίξει ότι η άρνηση να αναγνωριστούν και στα ΛΟΑΤΚΙ άτομα ίσα δικαιώματα είναι μορφή σεξιστικής διάκρισης, προκειμένου να διατηρηθούν τα παραδοσιακά έμφυλα πρότυπα, όπως αναλύθηκε διεξοδικά παραπάνω (Nussbaum 2005: 43 επ. και κυρίως κεφ. 7).

Υποστηρίζεται επίσης ότι μεταξύ των ερωτικών σχέσεων των ομοφυλοφίλων υπάρχει μεγαλύτερη κατανόηση και συγκαταβατικότητα, πράγμα που σημαίνει ότι εκλείπουν στοιχεία ιεραρχίας και καταπίεσης μεταξύ των συμβίων και ότι τα άτομα του ίδιου φύλου δημιουργώντας οικογενειακές σχέσεις τείνουν να μοιράζονται πιο ισόρροπα τα οικογενειακά βάρη (Nussbaum 2005: 46).

Την άποψη αυτή δεν συμμερίζεται –ακόμη τουλάχιστον– ούτε η Ευρωπαϊκή Ένωση ούτε και το ΔΕΚ/ΔΕΕ. Οι οδηγίες που αφορούν στην εξάλειψη των διακρίσεων με βάση το φύλο είναι διακριτές από αυτές που αφορούν στον σεξουαλικό προσανατολισμό. Το ΔΕΚ/ΔΕΕ μέχρι και σήμερα (Δεκέμβριος 2018) δεν έχει εκδώσει απόφαση στην οποία να αναγνωρίζει, ότι οι διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό είναι και διακρίσεις με βάση το φύλο.³⁴ Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση Grant του ΔΕΚ.³⁵ Η κ. Grant εργαζόταν ως υπάλληλος γραφείου σε εταιρεία σιδηροδρόμων στο Ηνωμένο Βασίλειο. Αιτήθηκε για τη σύντροφο της παροχή μειωμένου εισιτηρίου, όπως ίσχυε και για τα ετερόφυλα ζευγάρια που ζουν σε ελεύθερη συμβίωση, αλλά ο εργοδότης αρνήθηκε την παροχή. Σε απάντηση προδικαστικού ερωτήματος του ΔΕΚ για την υπόθεση, το Δικαστήριο δεν αναγνώρισε ότι η διάκριση σε βάρος της κ. Grant ήταν διάκριση με βάση το φύλο, σε μια χρονική περίοδο μάλιστα που η απαγόρευση των διακρίσεων με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό δεν είχε ακόμη θεσμοθετηθεί. Το Δικαστήριο σύγκρινε την περίπτωση της συμβίωσης των δύο γυναικών με αυτή των ομόφυλων ζευγαριών ανδρών. Η κ. Grant υπέστη δυσμενή μεταχείριση, αναγόμενη στο φύλο της συντρόφου της. Με άλλα λόγια αν η κ. Grant είχε άνδρα σύζυγο αντί για γυναίκα, δεν θα είχε υποστεί αυτή τη δυσμενή μεταχείριση (Παπαδοπούλου 2018: 189 επ.). Επομένως, οι διακρίσεις σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών είναι άμεσες διακρίσεις με βάση το φύλο και έμμεσες με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό, αφού ο τελευταίος είναι ουδέτερο ή συγκεκαλυμμένο ταυτοτικό χαρακτηριστικό των ομόφυλων ζευγαριών.

Συμπερασματικά, το κίνημα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων μαζί με το κίνημα για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών στοχεύουν κυρίως στην ανατροπή των υπάρχουσών κοινωνικών δομών, που έχουν ως αποτέλεσμα την καταπίεση των ανθρώπων. Για τους λόγους αυτούς, η από κοινού εξέτασή τους έχει να προσφέρει γόνιμο ερευνητικό έδαφος για συμπεράσματα που θα οδηγήσουν στη βελτίωση της ζωής και των δύο ομάδων.

³⁴ Το ΕΔΔΑ ωστόσο ασκεί της ίδιας βαρύτητας έλεγχο στις διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό και προς τις διακρίσεις με βάση το φύλο. Βλ. παρακάτω Υπόθεση Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος. Και ο Ο.Η.Ε. έχει αναγνωρίσει ότι οι διακρίσεις με βάση το φύλο είναι και διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Βλ. σε: Human Rights Council, 17/19 Human rights, sexual orientation and gender identity, 14 Ιουλίου 2011· Human Rights Council 27/32, Human rights, sexual orientation and gender identity, 2 Οκτωβρίου 2014.

³⁵ ΔΕΚ, 17.02.1998, Υπόθεση C-249/96, Lisa Jacqueline Grant κατά South-West Trains Ltd.

II. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΗΜΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

«Αν ο κοινωνικός κόσμος καταφέρει να ξεπεράσει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες υπέρ των ανθρώπων, τότε, σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό, οι εν λόγω αντιφάσεις θα εκλείψουν, όπως θα εκλείψουν και οι οικονομικές ανισότητες που ανάγονται στο φύλο».

(Evans 2004: 120)

Αυτή τη στιγμή υπάρχει πλούσιο νομοθετικό υλικό σχετικά με την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών τόσο σε διεθνές όσο και σε υπερεθνικό και εθνικό επίπεδο. Παρά την ύπαρξη όλων αυτών των κειμένων, παρά τις διαρκείς καμπάνιες ευαισθητοποίησης και τους αγώνες, η ουσιαστική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών σε καμία περίπτωση δεν είναι ένα γεγονός για το οποίο μπορεί να καυχιέται η διεθνής κοινότητα και πολύ περισσότερο η χώρα μας. Σύμφωνα με την Έκθεση του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Ισότητας των φύλων για το έτος 2017, η Ελλάδα τερμάτισε τελευταία μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα ζητήματα ισότητας των φύλων.³⁶ Αναμένεται να φανεί στην πράξη αν ο νόμος 4531/2018 για την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας και το νομοσχέδιο για την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας και της ισότητας των φύλων θα βελτιώσουν αυτήν την κατάσταση.

1.1. Ο ΝΟΜΟΣ 4531/2018 ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ

1.1.1. Η βία κατά γυναικών ως μορφή έμφυλης διάκρισης

Η βία κατά των γυναικών δεν αποτελεί ένα σύγχρονο κοινωνικό φαινόμενο, αλλά ένα φαινόμενο που υπάρχει εδώ και αιώνες και είναι άμεσα συνυφασμένη με τις πατροπαράδοτες σχέσεις εξουσίας των ανδρών σε βάρος των γυναικών, ενώ παρουσιάζεται ακόμη και σήμερα σε όλες τις εκφάνσεις της, αποτελώντας ένα μέσο κοινωνικού ελέγχου. Δεν περιορίζεται μόνο στις εμφανείς μορφές της, όπως είναι η σωματική βία και οι βιασμοί, αλλά και σε «αόρατες», όπως είναι η ψυχολογική και η λεκτική βία (Ιωαννίδου 1999: 386 επ).

Εκδηλώνεται δε σε διάφορους τομείς της καθημερινότητας, όπως για παράδειγμα στην εργασία, στις κοινωνικές επαφές, στο σπίτι. Η εκδήλωση της βίας κατά των γυναικών στο

³⁶ EIGE, Gender Equality Index 2017 Measuring gender equality in the European Union 2005-2015.

πλαίσιο του σπιτιού έχει χαρακτηριστεί δικαίως ως ένα «αόρατο» έγκλημα, ακόμη και στον ανεπτυγμένο κόσμο.³⁷ Θεωρούνταν μάλιστα ανεκτό κοινωνικό φαινόμενο. Και τούτο διότι αυτή η μορφή της βίας ήταν απόλυτα θωρακισμένη από εξωτερικές (νομοθετικές ή κοινωνικές) παρεμβάσεις. Με άλλα λόγια, η ενδοοικογενειακή βία θεωρούνταν ανεκτό κοινωνικό φαινόμενο, ενώ προσπάθειες νομοθετικής αντιμετώπισής της είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις διαδικασίες των γυναικείων κινημάτων.³⁸ Ούτε η Ελλάδα,³⁹ δυστυχώς, δεν αποτέλεσε την εξαίρεση στον ως άνω κανόνα, καθώς και στη χώρα μας κυριαρχούσε η αντίληψη ότι η βία που αναπτύσσεται εντός σπιτιού είναι οικογενειακή-ιδιωτική υπόθεση, η οποία δεν θα μπορούσε να ενδιαφέρει άμεσα τη δράση και την παρέμβαση των θεσμών του επίσημου κοινωνικού ελέγχου (Παπαθεοδώρου 2017: 71 επ.).

1.1.2. Το νομοθετικό πλαίσιο για την ενδοοικογενειακή βία στην Ελλάδα

Το 2006 στην Ελλάδα ψηφίστηκε ο ν. 3500/2006 (ΦΕΚ Α' 232/24.10.2006) «για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας» και για πρώτη φορά το ζήτημα αυτό αντιμετωπίστηκε ενιαία από τον νομοθέτη σε ποινικό, αστικό και διοικητικό επίπεδο. Ο ν. 3500/2006, χαρακτηρίστηκε μάλιστα ως τομή παρά τις όποιες ελλείψεις του, καθώς έθετε ένα τέλος σε παρωχημένες αντιλήψεις που αγνοούσαν ή ανέχονταν τη βία ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας (Κοτζάμπαση 2012: 31).

Οι κυριότερες καινοτομίες του νόμου αυτού ήταν ότι θεσμοθετήθηκε το αξιόποινο της ενδοοικογενειακής βίας για πρώτη φορά και στις τρεις μορφές της, δηλαδή τη σωματική (άρθρο 6), την ψυχολογική (άρθρο 7) και τη σεξουαλική (άρθρο 8 και 9),⁴⁰ ότι προέβλεψε το αυτεπάγγελτο της δίωξης⁴¹ κάποιων από τα εγκλήματα που περιγράφονται σ' αυτόν (άρθρο 17) και ότι εισήγαγε για πρώτη φορά μια νέα μορφή αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας, πρωτότυπη για τα ελληνικά δεδομένα και μάλλον αμφιλεγόμενη, που είναι η ποινική διαμεσολάβηση (άρθρο 11) (Κοτζάμπαση 2006: 1525 επ.). Σκοπός του νόμου σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση που τον συνοδεύει ήταν να προστατέψει όσο το δυνατόν ευρύτερο κύκλο προσώπων, έτσι στην προστασία του περιλαμβάνονται όχι μόνο οι γυναίκες αλλά και τα παιδιά, οι υπερήλικοι, οι ανήμποροι κ.ά.⁴² Στα πλαίσια δε αυτά εισήγαγε έναν ευρύ ορισμό της έννοιας της οικογένειας, για τον οποίο διατυπώθηκαν μάλιστα ισχυρές επιφυλάξεις (Συμεωνίδου-Καστανίδου 2006: 1013 επ. και Μπρακουμάτσος 2007: 1458). Ειδικότερα, σύμφωνα με την παρ. 2α του άρθρου 1 του ν. 3500/2006 η έννοια της οικογένειας περιλαμβάνει τους συζύγους, τους γονείς και συγγενείς πρώτου και δευτέρου βαθμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας και τα εξ υιοθεσίας

³⁷ Βλ. Πόρισμα της Ομάδας Διοίκησης Έργου (ΟΔΕ) με σκοπό την ολοκλήρωση της επεξεργασίας σχεδίου νόμου για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών (υπ' αριθμ. ΔΙΔΚ/3435 Απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών – ΦΕΚ 253 ΥΟΔΔ/8-8-2011) Διαθέσιμο σε: <https://bit.ly/2HnD2Qf>, σελ. 3.

³⁸ Βλ. Κοτζάμπαση (2012: 17), όπου αναφέρει ότι το 1878 στην Αγγλία, οι σουφραζέτες –το πρώτο γυναικείο κίνημα– διεκδίκησαν και πέτυχαν την ψήφιση του νόμου που θα επέτρεπε τον «δικαστικό χωρισμό» στο γάμο εξαιτίας της μεγάλης έκρηξης συζυγικής βίας που παρατηρούνταν κυρίως στις εργατικές οικογένειες.

³⁹ Βλ. αναλυτικά, Χατζησπύρου (2015: 115 επ., ιδίως σελ. 127), όπου αναφέρεται ότι στην Ελλάδα «η διερεύνηση του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας αφετηριάζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1990, ενώ πριν το 1995 οι αναφορές σε σχετικά ζητήματα αποδίδονται κυρίως στη δράση μη κυβερνητικών γυναικείων οργανώσεων».

⁴⁰ Ειδικότερα, με τα άρθρα 8 και 9 του ν. 3500/2006 η προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας, η κατάχρηση σε ασέλγεια και, για πρώτη φορά, ο βιασμός μέσα στον γάμο αποτελούν ποινικά κολάσιμες πράξεις.

⁴¹ Με αυτόν τον τρόπο η ενδοοικογενειακή βία έπαψε να θεωρείται ιδιωτικό ζήτημα. Βλ. Α. Κοτζάμπαση (2012: 26).

⁴² Βλ. και Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας». Ανακτήθηκε στις 3.11.2018, από <https://bit.ly/2LL820J>.

τέκνα τους, και εφόσον συνοικούν με τους συγγενείς εξ αίματος και εξ αγχιστείας μέχρι τετάρτου βαθμού, τους δικαστικούς παραστάτες, τους ανάδοχους γονείς, και κάθε ανήλικο πρόσωπο που συνοικεί με την οικογένεια, καθώς και τους μόνιμους συντρόφους και τα τέκνα τους, εφόσον τα πρόσωπα αυτά συνοικούν, όπως επίσης και τους τέως συζύγους.

Εντούτοις, ο νόμος αυτός παρά το γεγονός ότι χαρακτηρίστηκε ως τομή για τα μέχρι τότε ισχύοντα δεδομένα στην Ελλάδα, δεν μπορούμε να πούμε ότι παρείχε την απαιτούμενη προστασία στις γυναίκες, οι οποίες αποτελούν και τα περισσότερα θύματα ενδοοικογενειακής βίας. Οι σημαντικότερες ελλείψεις εντοπίζονταν στην απουσία μηχανισμών πρόληψης, αλλά και υποστηρικτικών κοινωνικών θεσμών, όπως για παράδειγμα η ύπαρξη ξενώνων φιλοξενίας για τα θύματα ή η ύπαρξη θεραπευτικών προγραμμάτων για τους δράστες (Κοτζάμπαση 2012: 31).

Συνεπώς, αν και το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο είναι αρκετά πλούσιο στον τομέα της αντιμετώπισης των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών,⁴³ δεν υπάρχει ένα νομοθέτημα που να αντιμετωπίζει αυτό το ζήτημα συνολικά. Ακόμη και σήμερα οι έμφυλες διακρίσεις δεν έχουν εξαλειφθεί, καθώς η βία εξακολουθεί να έχει εφελκυστικό το κοινωνικό σύστημα της πατριαρχίας και να στρέφεται περισσότερο κατά γυναικών, χωρίς να περιορίζεται στο πλαίσιο της οικογένειας. Σημαντικό βήμα, ωστόσο, για την κάλυψη των νομοθετικών κενών και τη θεραπεία των αστοχιών αποτέλεσε η δια νόμου κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης, γνωστή και ως Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, η οποία έχει ως σκοπό την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών σε όλες τις μορφές της, συμπεριλαμβανομένης και της ενδοοικογενειακής βίας (Ταμπακιώτη 2013: 22-31).

1.1.3. Από την υπογραφή της σύμβασης από την Ελλάδα στην κύρωσή της με τον ν. 4531/2018

Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης⁴⁴ υιοθετήθηκε από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 7.4.2011, άνοιξε προς υπογραφή στις 11.5.2011⁴⁵ και τέθηκε σε ισχύ την 1η Αυγούστου 2014.⁴⁶ Αποτελεί δε την πιο ολοκληρωμένη⁴⁷ διεθνή συνθήκη για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας (Τσιφτζής 2014: 364 επ.).

Η Ελλάδα τοποθετήθηκε ρητά υπέρ της σύναψης της σύμβασης υπογράφοντάς την στις 11.5.2011. Εντούτοις, από τη θέση της σε ισχύ το 2014 μεσολάβησαν περίπου τέσσερα χρόνια

⁴³ Βλ. και ν. 3769/2009 για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου όσον αφορά την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών, τον ν. 3896/2010 για την εφαρμογή και προώθηση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα απασχόλησης και εργασίας και τον ν. 4097/2012 για την εφαρμογή και προώθηση της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών κατά την άσκηση αυτοτελούς επαγγελματικής δραστηριότητας.

⁴⁴ Η Ελλάδα έγινε την 9.8.1949 το 11ο μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης.

⁴⁵ Κατά την 121η συνεδρίαση της Επιτροπής Υπουργών στην Κωνσταντινούπολη.

⁴⁶ Πρβλ. Κ. Κονδυλογιάννης, Νόμος υπ' αριθμ. 4531/2018, Εισήγηση από την Ημερίδα ΓΓΠΦ στις 10/10/2018, σελ. 9.

⁴⁷ Βλ. και τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων σε βάρος των γυναικών (CEDAW). Ανακτήθηκε στις 16.12.2018, από: <https://bit.ly/2Qaj9yO>. Η σπουδαιότητα της CEDAW (κυρώθηκε με τον νόμο 1342/1983) έγκειται στο γεγονός ότι σε αντίθεση με τις προηγούμενες συμβάσεις διευρύνει την προστασία κατά των διακρίσεων, αφού διάκριση κατά των γυναικών στοιχειοθετείται είτε η επίμαχη συμπεριφορά γίνεται με πρόθεση διακριτικής μεταχείρισης είτε καταλήγει σε άνιση μεταχείριση στην πράξη. Περισσότερα βλ. Τζέμος (2015: 296).

για να λάβει χώρα η κύρωσή της.⁴⁸ Πιο συγκεκριμένα, η κύρωση της Σύμβασης από ένα κράτος απαιτεί και την εναρμόνιση της εσωτερικής του νομοθεσίας με αυτήν.⁴⁹ Έτσι στην Ελλάδα το σχέδιο νόμου με τίτλο: «Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας» τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση στις 17.11.2017, η οποία ολοκληρώθηκε την 1.12.2017.

Τα σχόλια της διαβούλευσης, στην πλειονότητά τους, αντιμετώπισαν θετικά⁵⁰ το εν λόγω νομοσχέδιο, ενώ σε κάποια από αυτά διατυπώθηκαν προτάσεις για την τροποποίηση κάποιων διατάξεων.⁵¹ Τα σχόλια, αν και μόνο 20 τον αριθμό, περιλαμβάνουν εύστοχες παρατηρήσεις επί του νομοσχεδίου. Μεταξύ άλλων αναφέρθηκε ότι είναι απαραίτητη η λήψη μέτρων για ευαισθητοποίηση και εκπαίδευση των οργάνων που εμπλέκονται σε ζητήματα έμφυλης και ενδοοικογενειακής βίας (δικαστικοί λειτουργοί, αστυνομικά όργανα, επαγγελματίες υγείας, κοινωνικοί λειτουργοί, γιατροί, οι ίδιοι οι γονείς που πρόκειται να αποκτήσουν παιδιά).

Τα περισσότερα σχόλια της διαβούλευσης επικεντρώνονται στις ποινικές διατάξεις. Από τις πιο κρίσιμες τοποθετήσεις ήταν αυτή που αφορούσε την κατάργηση της παραγράφου 3 του άρθρου 339 του Ποινικού Κώδικα περί αποπλάνησης παιδιών. Ειδικότερα, προτάθηκε η κατάργησή της, καθώς προέβλεπε τη μη άσκηση ποινικής δίωξης σε περίπτωση τέλεσης ασελγούς πράξεως από άτομο ενήλικο σε βάρος ανηλίκου, εάν τυχόν τελεστεί γάμος μεταξύ του υπαίτιου και του παθόντος. Αυτή η πρόταση λήφθηκε υπόψη και οδήγησε στην κατάργηση της αναχρονιστικής διάταξης, γεγονός που αποτελεί δείγμα του σημαντικού ρόλου που επιτελεί η δημόσια διαβούλευση στη νομοπαρασκευαστική διαδικασία.

Σχόλια επίσης υποβλήθηκαν και για τα εγκλήματα του βιασμού (336 ΠΚ) και της κατάχρησης σε ασέλγεια (338 ΠΚ), όπου προτάθηκε τροποποίηση των σχετικών διατάξεων με τη ρητή προσθήκη της έλλειψης συναίνεσης στη διατύπωσή τους. Επιπλέον, αναφορικά με τα ίδια ως

⁴⁸ Σύμφωνα με την ομιλία της Φ. Κούβελα, στην Ημερίδα της ΓΓΠ για τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης με τίτλο «Έναρξη ισχύος της στην Ελλάδα: Από τη θεωρία στην πράξη», που έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 10.10.2018, στη ΓΓΠ συγκροτήθηκε και λειτούργησε Ομάδα Διοίκησης Έργου με συμμετοχή εκπροσώπων Υπουργείων και Φορέων και αποστολή τον εντοπισμό των σημείων διάστασης μεταξύ εσωτερικού δικαίου και Σύμβασης και πρότασης σχετικού Εφαρμοστικού Νόμου. Η ομάδα αυτή ολοκλήρωσε τις εργασίες της και κατέθεσε τις προτάσεις της στις 21.12.2016 στη Γενική Γραμματεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Στη συνέχεια, στις 20.2.2017 με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης συστάθηκε και συγκροτήθηκε η Ειδική Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή στο Υπουργείο Δικαιοσύνης με συμμετοχή και στελεχών της ΓΓΠ για την Κύρωση και προσαρμογή στην ελληνική νομοθεσία της ανωτέρω διεθνούς σύμβασης. Τελικά, ο σχετικός κυρωτικός νόμος ψηφίστηκε και δημοσιεύθηκε στις 5.4.2018. Βλ. τη σχετική ομιλία σε: <https://bit.ly/2W6nFnI> (ανακτήθηκε στις 3.11.2018). Αναφορικά με την καθυστέρηση της κύρωσης της σύμβασης, βλ. και την από 13.3.2018 ομιλία του Μωβ στην ακρόαση φορέων στη Βουλή. Ανακτήθηκε στις 17.11.2018, από: <https://bit.ly/2Efodxh>.

⁴⁹ Με την υπογραφή μιας διεθνούς σύμβασης το συμβαλλόμενο κράτος εκδηλώνει την επιθυμία του να αναλάβει τις δεσμεύσεις που απορρέουν από αυτήν. Το κείμενο της σύμβασης συνήθως αναφέρει τον χρόνο έναρξης ισχύος της. Ωστόσο, για να ισχύσει η σύμβαση στο εσωτερικό ενός κράτους-μέλους θα πρέπει αυτή να κυρωθεί. Με τον όρο κύρωση εννοούμε τον τρόπο ένταξης του συμβατικού κανόνα στο εσωτερικό δίκαιο του συμβαλλόμενου κράτους-μέλους. Στην Ελλάδα για την κύρωση διεθνών συνθηκών απαιτείται τυπικός νόμος, ο οποίος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης σε τακτή προθεσμία. Βλ. αναλυτικά. Ρούκουνας (2004: 125 επ.).

⁵⁰ Ενδεικτικά, βλ. σχόλιο Ελληνικής Αντιπροσωπείας Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών (EWL) σε: <https://bit.ly/2JokUif> (ανακτήθηκε στις 11.11.2018). Βλ. και σχετική ανακοίνωση ΔΙΟΤΙΜΑ για το σχέδιο νόμου σε: <https://bit.ly/2JpFT23> (ανακτήθηκε στις 17.11.2018).

⁵¹ Βλ. Έκθεση Δημόσιας Διαβούλευσης, σε: <https://bit.ly/2YviTgU> (ανακτήθηκε στις 3.11.2018) και αυτούσια τα σχόλια της δημόσιας διαβούλευσης σε: <https://bit.ly/2HrFXof> (ανακτήθηκε στις 3.11.2018).

άνω εγκλήματα προτάθηκε, σε αντιστοιχία με το άρθρο 55 παρ. 1 της Σύμβασης, να προστεθούν στα αυτεπαγγέλτως διωκόμενα, με τροποποίηση του άρθρου 17 ν. 3500/2006, στο οποίο περιλαμβάνονται μόνο τα (μικρότερης ποινικής απαξίας) εγκλήματα των άρθρων 6 (ενδοοικογενειακή σωματική βλάβη), 7 (ενδοοικογενειακή παράνομη βία και απειλή), 9 (ενδοοικογενειακή προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας) και 10 (παρακώλυση απονομής δικαιοσύνης) του ίδιου νόμου.

Σημαντική ήταν η τοποθέτηση και για τη διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης. Πιο συγκεκριμένα, προτάθηκε η κατάργησή της, με την αιτιολογία ότι η ενδοοικογενειακή βία αποτελεί παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ότι όλες οι διαδικασίες αποκαταστατικής δικαιοσύνης προϋποθέτουν μια ισορροπία ισχύος των δύο εμπλεκόμενων μερών η οποία εν προκειμένω απουσιάζει. Επικουρικά, ωστόσο, προτάθηκε η αυστηροποίηση της διαδικασίας της ποινικής διαμεσολάβησης –σε περίπτωση που αυτή διατηρηθεί– και συγκεκριμένα η πρόβλεψη μηχανισμού που να διασφαλίζει κατά το δυνατόν την προστασία των θυμάτων, να ελέγχει την ορθή υλοποίηση των διαμεσολαβήσεων που ξεκίνησαν και να καταγράφει την πορεία και την έκβασή τους.

Υποβλήθηκαν ωστόσο και σχόλια που κατέκριναν το εν λόγω νομοθέτημα, φέρνοντας ως παράδειγμα τη διάκριση που υφίστανται οι πατέρες εξαιτίας του υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου και της δικαστηριακής ερμηνείας, καθώς η επιμέλεια του παιδιού χορηγείται κατ' αποκλειστικότητα στις μητέρες και το δικαίωμα επικοινωνίας καταστρατηγείται συστηματικά. Επιπλέον, υπήρξαν και σχόλια που καταδίκασαν συνολικά το νομοθέτημα, χαρακτηρίζοντάς το ως σεξιστικό, καθώς αναφέρεται μόνο στο γυναικείο φύλο και όχι στο ανδρικό. Ως παράδειγμα, μάλιστα, σεξιστικής αντιμετώπισης, φέρεται η διάταξη που αφορά τον ακρωτηριασμό των γεννητικών οργάνων των γυναικών, καθώς σύμφωνα με αυτή την άποψη δεν υπάρχει λόγος να περιορίζεται η προστασία μόνο στο γυναικείο φύλο, αποκλείοντας το ανδρικό.

Τελικώς, αφού ολοκληρώθηκε η διαδικασία, η σύμβαση ψηφίστηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο⁵² και κατέστη εσωτερικό δίκαιο υπερνομοθετικής ισχύος,⁵³ με τον νόμο 4531/2018 (ΦΕΚ 62/Α/5-4-2018). Ο τελευταίος όχι μόνο κύρωσε τη Σύμβαση αλλά εναρμόνισε και την υπάρχουσα νομοθεσία της χώρας μας σύμφωνα μ' αυτήν.⁵⁴

1.1.4. Οι μεταρρυθμίσεις της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης σε σχέση με την ελληνική νομοθεσία

1.1.4.1. ΤΟ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, διαπνέεται από τη θέση ότι η βία κατά των γυναικών είναι μορφή βίας βασισμένης στο φύλο, στρέφεται δηλαδή κατ' αυτών επειδή ακριβώς είναι

⁵² Βλ. Πρακτικά Βουλής, ΙΖ' Περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΠΔ', 29.3.2018.

⁵³ Κατ' άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι «Οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Η εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συμβάσεων στους αλλοδαπούς τελεί πάντοτε υπό τον όρο της αμοιβαιότητας».

⁵⁴ Βλ. και Θ. Κατσιβαρδάκου, Η διαδρομή για τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, Εισήγηση από την Ημερίδα ΓΓΠΦ στις 10.10.2018, σελ. 28.

γυναίκες (Πλεύρη 2017: 853). Η βία κατά των γυναικών οριοθετείται ως ευθεία παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ως μορφή διάκρισης σε βάρος των γυναικών και περιλαμβάνει όλες τις πράξεις βίας βασισμένης στο φύλο, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα ή ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα φυσική, σεξουαλική ή οικονομική βλάβη ή πόνο για τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των απειλών τέλεσης τέτοιων πράξεων, τον εξαναγκασμό ή την αυθαίρετη αποστέρηση της ελευθερίας, είτε αυτή συμβαίνει στο δημόσιο είτε στον ιδιωτικό βίο.⁵⁵ Σημαντικός, όμως, είναι και ο ορισμός που δίνεται στη Σύμβαση για το «φύλο», δεδομένου ότι υιοθετείται ο ορισμός του κοινωνικού φύλου, όπως αυτός αναλύθηκε παραπάνω.⁵⁶ Έτσι, σκοπός της Σύμβασης είναι η προστασία των γυναικών ενάντια σε όλες τις μορφές βίας,⁵⁷ αναγνωρίζοντας ότι οι γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια είναι εκτεθειμένες σε μεγαλύτερο κίνδυνο βίας – απ’ ό,τι οι άνδρες –, που συνδέεται με το φύλο τους, με αποτέλεσμα να χρειάζεται να ληφθούν ειδικά μέτρα αντιμετώπισης (gender specific μέτρα).

Για την επίτευξη του σκοπού αυτού η Σύμβαση θεσμοθετεί ένα πλέγμα νομοθετικών μέτρων για την καλύτερη υλοποίηση των οποίων απαιτείται και η συνεργασία του δημοσίου με διάφορες Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις. Επισημαίνεται δε στο κείμενό της ότι τα συμβαλλόμενα κράτη πρέπει να ενθαρρύνουν όλα τα μέρη της κοινωνίας και ειδικότερα τους άνδρες⁵⁸ και τα παιδιά να συμβάλλουν ενεργά στην πρόληψη όλων των μορφών βίας που καλύπτονται από το περιεχόμενο της Σύμβασης (άρθρο 12 παρ. 4). Με την τελευταία αυτή πρόβλεψη καταδεικνύεται ότι η οριστική λύση του ζητήματος απαιτεί όχι μόνο λήψη νομοθετικών μέτρων αλλά και κοινωνική ευαισθητοποίηση.⁵⁹

Ειδικότερα, η Σύμβαση διαρθρώνεται σε τέσσερις άξονες σε σχέση με τους στόχους που επιδιώκει, τις νομοθετικές αλλαγές που πρέπει να επέλθουν στα συμβαλλόμενα κράτη και τις πολιτικές που πρέπει να αναληφθούν για την υλοποίησή της. Έτσι, οι κύριες θεματικές στις οποίες αναπτύσσεται είναι η πρόληψη, η προστασία, η ποινική δίωξη των δραστών και οι πολιτικές⁶⁰ που πρέπει να εφαρμοστούν για την αντιμετώπιση του φαινομένου της βίας κατά των γυναικών (Μηλιώνη 2017: 63). Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική είναι η θέσπιση ειδικού μηχανισμού ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την παρακολούθηση της αποτελεσματικής εφαρμογής της Σύμβασης.

⁵⁵ Βλ. άρ. 3 της Σύμβασης, όπου δίνονται οι ορισμοί.

⁵⁶ Σύμφωνα με το άρθρο 3 περ. γ' της Σύμβασης ο όρος φύλο υποδηλοί τους κοινωνικά δομημένους (έμφυλους) ρόλους, συμπεριφορές, δραστηριότητες και ιδιότητες (χαρακτηριστικά γνωρίσματα) τις οποίες μια δεδομένη κοινωνία θεωρεί προσήκουσες και ενδεδειγμένες για τις γυναίκες και τους άνδρες.

⁵⁷ Βλ. Κεφ. 1 άρ. 1 της Σύμβασης, όπου περιγράφονται οι σκοποί της.

⁵⁸ Για παράδειγμα το κίνημα «Men for Equal Opportunities» με στόχο τη μεγαλύτερη εμπλοκή των ανδρών σε θέματα που αφορούν την ισότητα των δύο φύλων και η διαφημιστική εκστρατεία «He for she» για την άρση των στερεοτύπων. Βλ. Μηλιώνη (2017: 63).

⁵⁹ Πρβλ. Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «I) Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας, II) Ενσωμάτωση της 2005/214/ΔΕΥ απόφασης-πλαίσιο, όπως τροποποιήθηκε με την απόφαση-πλαίσιο 2009/299/ΔΕΥ, σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης επί χρηματικών ποινών και II) Άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», διαθέσιμη σε: <https://bit.ly/2YviTgU> (ανακτήθηκε στις 4.11.2018), σελ. 2.

⁶⁰ Γνωστά και ως τέσσερα «P»: 1) prevention = πρόληψη του φαινομένου, 2) protection = προστασία και υποστήριξη των θυμάτων, 3) prosecution = ποινική δίωξη των παραβατών, και 4) policies = πολιτικές συνεκτικές και ολοκληρωμένες.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει η Σύμβαση στην πρόληψη. Εντελώς ενδεικτικά προβλέπει την υποχρέωση των συμβαλλόμενων κρατών να εξασφαλίσουν την κατάρτιση επαγγελματιών που ασχολούνται με τα θύματα της βίας, την υλοποίηση θεραπευτικών προγραμμάτων για τους δράστες εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας και των προσβολών σεξουαλικής ελευθερίας, καθώς και τη διοργάνωση δράσεων δημοσιότητας για την κατάργηση των στερεοτύπων και την εξασφάλιση του σεβασμού της διαφορετικότητας.

Όσον αφορά την προστασία και την υποστήριξη των θυμάτων πέραν της πρόβλεψης γενικών μέτρων (άρθρα 18-28 της Σύμβασης), προβλέπεται η υποχρέωση επαρκούς πληροφόρησης των θυμάτων για τα δικαιώματά τους και ύπαρξης υποστηρικτικών δομών – κέντρων υποδοχής θυμάτων σ' όλη την επικράτεια, με ειδική πρόβλεψη για την έκδοση ή ανανέωση άδειας παραμονής των αλλοδαπών γυναικών-θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Προβλέπεται επίσης η υποχρέωση λήψης μέτρων –νομοθετικών ή άλλων– προκειμένου να διασφαλισθεί ότι παρέχεται στις αρμόδιες αρχές η δυνατότητα να διατάξουν σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης να απομακρυνθεί ο δράστης από την κατοικία του στην οποία διαμένει και το θύμα (άρθρο 52). Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης ότι η Σύμβαση υποχρεώνει τα κράτη να λάβουν νομοθετικά μέτρα, τα οποία θα ενθαρρύνουν τους μάρτυρες τέτοιων εγκλημάτων να τα καταγγέλλουν στις αρμόδιες αρχές αλλά και να τους προστατεύουν.

Σε επίπεδο ποινικού δικαίου η Σύμβαση προβλέπει την ποινικοποίηση συμπεριφορών που μέχρι σήμερα διέφευγαν του ποινικού ενδιαφέροντος, όπως για παράδειγμα η μη εμφανής παρακολούθηση ή παρενόχληση (Stalking), ο εξαναγκασμός σε σύναψη γάμου, ο ακρωτηριασμός των γεννητικών οργάνων γυναικός, η καταναγκαστική έκτρωση και στείρωση και οι απαράδεκτες δικαιολογήσεις εγκλημάτων συμπεριλαμβανομένων των εγκλημάτων που διαπράττονται στο όνομα της ούτως αποκαλούμενης «τιμής» (άρθρα 33-43). Η προστασία δε ολοκληρώνεται με την υποχρέωση των κρατών να διασφαλίσουν ότι τα θύματα δικαιούνται να διεκδικήσουν αποζημίωση από τους δράστες (άρθρο 30). Τέλος, τα κράτη υποχρεώνονται να υιοθετούν πολιτικές ολοκληρωμένες και συντονισμένες, προκειμένου να τηρούνται όλα τα μέτρα της σύμβασης και να δημιουργηθεί μια σαφής απάντηση για την εξάλειψη της βίας που υφίστανται οι γυναίκες.

Στα πλαίσια αυτά εισάγεται και η εξαιρετικά καινοτόμα πρόβλεψη ίδρυσης μηχανισμού παρακολούθησης της αποτελεσματικής εφαρμογής των ρυθμίσεων της Σύμβασης από τα συμβληθέντα κράτη. Ο μηχανισμός αυτός ονομάζεται GREVIO (άρθρα 66-70) και είναι ανεξάρτητο όργανο που συγκροτείται από ειδικούς εμπειρογνώμονες.⁶¹ Η GREVIO είναι επιφορτισμένη με την εκπόνηση και δημοσίευση Εκθέσεων, στις οποίες αξιολογούνται τα νομοθετικά και άλλα μέτρα που λαμβάνει καθένα συμβαλλόμενο μέρος για να εξασφαλίσει τον σεβασμό των ορισμών της Σύμβασης. Επιπλέον, όμως, σε περιπτώσεις όπου διαπιστώνονται σοβαρές παραβιάσεις της σύμβασης, η GREVIO έχει τη διακριτική ευχέρεια να ζητήσει την άμεση κατάθεση ειδικής έκθεσης που αφορά στα μέτρα που έχουν ληφθεί προκειμένου να αποτραπεί ένα σοβαρό μαζικό και επίμονο πλέγμα στοιχείων βίας κατά των γυναικών, τη διεξαγωγή έρευνας, αλλά και να απευθύνει σχόλια και συστάσεις στο ενδιαφερόμενο κράτος. Τέλος, σημαντική είναι η πρόβλεψη της Σύμβασης για τη συμμετοχή των εθνικών κοινοβουλίων στην παρακολούθηση της σύμβασης. Ειδικότερα, προβλέπεται ότι τα μέρη θα υποβάλλουν τις εκθέσεις της

⁶¹ Τα μέλη του εκλέγονται από την Επιτροπή των Μερών, μεταξύ των υποψηφίων που έχουν προταθεί από τα συμβαλλόμενα μέρη για μια θητεία 4 ετών, άπαξ ανανεώσιμη, και έχουν επιλεγεί μεταξύ των υψηλών των μερών.

GREVIO στα εθνικά τους κοινοβούλια και ότι η κοινοβουλευτική συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης θα προσκαλείται προκειμένου να ενεργήσει τακτική απογραφή της εφαρμογής της σύμβασης. Έτσι, το ζήτημα της βίας κατά των γυναικών –συμπεριλαμβανομένης και της ενδοοικογενειακής– σταματά από κάθε άποψη να αποτελεί ιδιωτικό ζήτημα και τοποθετείται στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου.

1.1.4.2. Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ελληνική νομοθεσία προσαρμόστηκε στις προβλέψεις της Σύμβασης δυνάμει του ν. 4531/2018. Με τον τελευταίο εισάγονται τροποποιήσεις σε κάποιες διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, του ν. 3500/2006 για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, αλλά και τροποποιήσεις διατάξεων διάφορων άλλων νομοθετημάτων, προκειμένου να προσαρμοστεί το εθνικό δίκαιο στις προβλέψεις της Σύμβασης. Παρακάτω θα αναλυθούν κάποιες από τις σπουδαιότερες νέες ρυθμίσεις.

α. Τροποποιήσεις στον ποινικό κώδικα

• Ακρωτηριασμός γεννητικών οργάνων γυναικών

Είναι γνωστό ότι σε χώρες κυρίως της αφρικανικής και της ασιατικής ηπείρου, ακολουθούνται επιβλαβείς παραδοσιακές πρακτικές κατά των γυναικών.⁶² Εντούτοις, το φαινόμενο αυτό δεν περιορίζεται μόνο στις χώρες αυτές αλλά και σε χώρες της βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης, εξαιτίας των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών. Αυτές οι πρακτικές απορρέουν από πολιτιστικές και θρησκευτικές παραδόσεις, ήθη και έθιμα και αποτελούν συμπεριφορές κληροδοτούμενες από γενιά σε γενιά. Μια από τις πιο διαδεδομένες και βάνουσες πρακτικές είναι ο ακρωτηριασμός γεννητικών οργάνων. Ο τελευταίος πραγματοποιείται, διότι έχει επικρατήσει η πεποίθηση ότι μέσω της γυναικείας περιτομής, μπορεί η οικογένεια να προστατέψει την παρθενιά της κόρης της και άρα την τιμή της, αφού έτσι μειώνεται η σεξουαλική της επιθυμία κατά την περίοδο της εφηβείας (Τσιφτζής 2014: 354). Ειδικότερα, σ' αυτήν περιλαμβάνονται διαδικασίες σκόπιμου ακρωτηριασμού και τραυματισμού των γυναικείων γεννητικών οργάνων για μη ιατρικούς λόγους με θύματα κορίτσια νηπιακής και εφηβικής ηλικίας αλλά συχνά και ενήλικες γυναίκες, οι οποίες πραγματοποιούνται κάτω από ανθυγιεινές συνθήκες και από άτομα που δεν έχουν γνώσεις ανατομίας ή ιατρικής (Γουσέτη 2011: 160 επ.). Οι άμεσες συνέπειες των πράξεων αυτών ενδεικτικά περιλαμβάνουν οξύ πόνο, σοκ και αιμορραγία, ενώ μακροπρόθεσμα οι επιπλοκές που μπορεί να εμφανιστούν είναι η δημιουργία αποστημάτων, η ζημία στην ουρήθρα, η σεξουαλική δυσλειτουργία, οι δυσκολίες κατά τον τοκετό κ.ά. (Τσιφτζής 2014: 354).

Στη χώρα μας μολονότι δεν υπάρχουν τέτοια έθιμα και παραδόσεις, δεν είναι απίθανη η εκδήλωσή τους⁶³ λόγω του μεταναστευτικού πληθυσμού και των αυξημένων προσφυγικών ροών των τελευταίων ετών. Έτσι ο Έλληνας νομοθέτης, συμμορφούμενος προς τη Σύμβαση – και συγκεκριμένα με το άρθρο 38– προέβλεψε (άρθρο 2 παρ. 2 ν.4531/2018) την ποινικοποίηση

⁶² Βλ. περισσότερες πληροφορίες για τον ακρωτηριασμό των γυναικείων γεννητικών οργάνων στις ιστοσελίδες <https://bit.ly/2EeuadU> (ανακτήθηκαν στις 21.11.2018).

⁶³ Βλ. The European Institute for Gender Equality (EIGE), Female genital mutilation – How many girls are at risk in Greece?, 2018. Ανακτήθηκε στις 21.11.2018, από: <https://bit.ly/2w35ctg>.

της παρότρυνσης γυναίκας να υποβληθεί σε ακρωτηριασμό γεννητικών οργάνων, καθώς και τη δημόσια πρόσκληση και διέγερση στην πράξη αυτή, εισάγοντας νέα διάταξη –αυτή του άρθρου 315B ΠΚ– κατά το πρότυπο των άρθρων 184 και 186 του Ποινικού Κώδικα.

- Δικαιολογήσεις εγκλημάτων στο όνομα της αποκαλούμενης τιμής

Είναι δυνατόν σε κάποιες έννομες τάξεις να προβλέπεται δια νόμου η δικαιολόγηση των λεγόμενων εγκλημάτων τιμής κατά των γυναικών, η οποία βασίζεται στις θρησκευτικές ή πολιτισμικές αντιλήψεις του δράστη. Στο ελληνικό ποινικό δίκαιο, ευτυχώς, δεν προβλέπεται κάποιος σχετικός λόγος άρσεως του αδίκου ή του καταλογισμού σε τέτοιες περιπτώσεις. Έτσι, δεν υπήρχε ανάγκη κατάργησης κάποιας διάταξης, κατ' εφαρμογή της σύμβασης (Αιτιολογική έκθεση, σελ. 3). Εντούτοις για την πληρέστερη προστασία των θυμάτων, κρίθηκε σκόπιμο να προστεθεί ρητή διάταξη⁶⁴ στον ΠΚ, σύμφωνα με την οποία τα έθιμα και οι παραδόσεις που ακολουθεί ο δράστης, καθώς και η θρησκεία του δεν συνιστούν στοιχεία ικανά να μειώσουν την ποινή.⁶⁵

- Αναγκαστικοί γάμοι

Ως αναγκαστικός γάμος νοείται αυτός που συνάπτεται χωρίς την ελεύθερη βούληση τουλάχιστον ενός εκ των δύο μερών, πολλές φορές δε, συνδέεται και με την εμπορία ανθρώπων (humantrafficking) (Γουσέτη 2011: 160 επ).⁶⁶ Προκειμένου, λοιπόν ο Έλληνας νομοθέτης να ενσωματώσει στο εθνικό δίκαιο το δυνατόν καλύτερα τη Σύμβαση,⁶⁷ εισήγαγε στο άρθρο 323 Α ΠΚ, που αφορά την εμπορία ανθρώπων, τη φράση «ή με σκοπό να εξαναγκάσει το πρόσωπο αυτό σε τέλεση γάμου».⁶⁸ Έτσι, στους σκοπούς του εγκλήματος της εμπορίας ανθρώπων περιλαμβάνεται πια και η περίπτωση των γάμων που συνάπτονται υπό το καθεστώς εξαναγκασμού.⁶⁹

Σχετική με την προσπάθεια εξάλειψης των αναγκαστικών γάμων είναι και η κατάργηση⁷⁰ της παρ. 3 του άρθρου 339 «Αποπλάνηση παιδιών» σύμφωνα με την οποία, δεν ασκούσαν ποινική δίωξη, αν μεταξύ του υπαιτίου και του παθόντος τελούσαν γάμος. Τούτο με απλά λόγια σημαίνει, ότι εάν ο ενήλικος δράστης έπειθε το ανήλικο θύμα να συνάψουν γάμο, τότε ο ενήλικος δεν θα υποστεί καμία νομική συνέπεια για την πράξη της αποπλάνησης. Δεν αποκλείεται πράγματι να επιθυμούν να συνάψουν γάμο εκ των υστέρων δράστης και θύμα, αλλά σε κάθε περίπτωση απαιτείται η άσκηση ποινικής δίωξης και εάν τελικά θα απαλλαγεί ή όχι ο ενή-

⁶⁴ Βλ. άρθρο 79 παρ. 3' περ. α' ΠΚ, η οποία προστέθηκε δυνάμει του άρθρου 2 παρ. 1 του ν. 4531/2018.

⁶⁵ Μ' αυτή τη διάταξη υπήρξε εναρμόνιση προς το άρθρο 42 της Σύμβασης.

⁶⁶ Περισσότερα για το trafficking βλ. Ταμικτής (2008: 472 επ.).

⁶⁷ Μ' αυτή τη διάταξη υπήρξε εναρμόνιση προς το άρθρο 37 της Σύμβασης.

⁶⁸ Η φράση σε εισαγωγικά «ή με σκοπό .... γάμου» της παρ. 1 προστέθηκε ως άνω με το άρθρο 2 παρ. 3 Ν.4531/2018.

⁶⁹ Ειδικότερα, η διάταξη πλέον είναι διατυπωμένη ως εξής: «1. Όποιος, με τη χρήση βίας, απειλής βίας ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων, με επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας ή με απαγωγή, προσλαμβάνει, μεταφέρει, προωθεί εντός ή εκτός της επικράτειας, κατακρατεί, υποθάλλει, παραδίδει με ή χωρίς αντάλλαγμα σε άλλον ή παραλαμβάνει από άλλον πρόσωπο, με σκοπό την αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων του σώματος του ή για να εκμεταλλευτεί ο ίδιος ή άλλος την εργασία ή την επαιτεία του "ή με σκοπό να εξαναγκάσει το πρόσωπο αυτό σε τέλεση γάμου," τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι δέκα ετών και με χρηματική ποινή δέκα χιλιάδων έως πενήντα χιλιάδων ευρώ».

⁷⁰ Η παρ. 3 του άρθρου 339 ΠΚ καταργήθηκε με την παρ. 5 του άρθρου 2 του ν. 4531/2018, σε συμμόρφωση προς το άρθρο 37 της Σύμβασης.

λικος δράστης είναι θέμα που πρέπει να κρίνει το Δικαστήριο. Επομένως, πρόκειται για ορθή νομοθετική ρύθμιση, η οποία εκτιμάται ότι καθυστέρησε.

- Παρενοχλητική παρακολούθηση (Stalking)

Πριν από την κύρωση της Σύμβασης, η παρενοχλητική παρακολούθηση (stalking) διέφευγε του ελληνικού ποινικού ενδιαφέροντος. Ως παρενοχλητική παρακολούθηση νοείται η σκόπιμη επαναλαμβανόμενη ενασχόληση με απειλητική ενέργεια που απευθύνεται προς κάποιο άλλο άτομο, το οποίο συνηθέστερα είναι γυναίκα. Έτσι, για πρώτη φορά, στο άρθρο 333 ΠΚ,⁷¹ στο οποίο τυποποιείται η νομοτυπική υπόσταση του εγκλήματος της απειλής προστέθηκε⁷² και η περίπτωση του stalking. Πιο συγκεκριμένα, το έγκλημα στοιχειοθετείται όταν κάποιος, χωρίς απειλή βίας ή άλλης παράνομης πράξης ή παράλειψης, προκαλεί σε άλλον τρόπο ή ανησυχία, με την επίμονη καταδίωξη ή παρακολούθησή του, όπως ιδίως με την επιδίωξη διαρκούς επαφής μέσω τηλεπικοινωνιακού ή ηλεκτρονικού μέσου ή με επανειλημμένες επισκέψεις στο οικογενειακό, κοινωνικό ή εργασιακό περιβάλλον αυτού παρά την εκπεφρασμένη αντίθετη βούλησή του.⁷³ Το stalking είναι μία σύγχρονη μορφή βίας, η οποία έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια, ιδίως και εξαιτίας της ολοένα αυξανόμενης χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Επομένως, η ρύθμιση του θέματος κρίνεται επιτυχή.

β. Τροποποιήσεις στον ν. 3500/2006 για την ενδοοικογενειακή βία

- Διεύρυνση του ορισμού της οικογένειας

Σημαντική τροποποίηση που επήλθε στο ελληνικό δίκαιο και συγκεκριμένα στον νόμο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας είναι ότι στον ορισμό της οικογένειας περιλαμβάνονται πια και τα πρόσωπα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης, δηλαδή και τα ομόφυλα ζευγάρια, με αποτέλεσμα να διευρύνεται η νομική προστασία και να ισχύει ακόμη και στην περίπτωση που το σύμφωνο συμβίωσης έχει λυθεί.⁷⁴ Με τη διάταξη αυτή εναρμονίστηκε ο ν. 3500/2008 με τον νόμο 4356/015 για το σύμφωνο συμβίωσης.

- Ποινική Διαμεσολάβηση

Όπως προαναφέρθηκε, ο θεσμός της ποινικής διαμεσολάβησης εισήχθη για πρώτη φορά με τον ν. 3500/2006 για τα πλημμελήματα της ενδοοικογενειακής βίας. Πρόκειται για μια ευέλικτη ποινική διαδικασία η οποία επιτυγχάνει την εξώδικη επίλυση ορισμένων διαφορών που προκύπτουν από ποινικά αδικήματα, προσφέρει τις απαραίτητες δικονομικές εγγυήσεις κατά παρέκκλιση των βασικών αρχών της ποινικής δίκης, χαρακτηρίζεται από ταχύτητα και μειωμένο κόστος στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης, ενώ συμβάλλει στην πρόληψη της υποτροπής

⁷¹ Το δεύτερο εδάφιο της παρ. 1 του άρθρου 333 ΠΚ προστέθηκε με το άρθρο 2 παρ. 4 Ν. 4531/2018.

⁷² Βλ. και Παρατηρήσεις ΕΕΔΑ επί του Σχ/Ν «Κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας», σελ. 11-13, όπου διατυπώνονται επιφυλάξεις για τον τρόπο ενσωμάτωσης/τυποποίησης του stalking στην εθνική νομοθεσία. Ανακτήθηκε στις 18.11.2018, από: <https://bit.ly/2LM83la>.

⁷³ Μ' αυτή τη διάταξη υπήρξε εναρμόνιση προς το άρθρο 34 της Σύμβασης.

⁷⁴ Η περ. γ' της παρ. 2 του άρθρου 1 του ν. 3500/2006, αντικαταστάθηκε ως άνω με το άρθρο 3 παρ. 2 Ν. 4531/2018.

και στην αποδραματοποίηση των συνεπειών από την τέλεση του ποινικού αδικήματος» (Παπαθεοδώρου 2007: 71 επ., Μπρακουμάτσος 2007: 1461 επ.).

Προϋπόθεση για την έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης είναι η υποβολή ανεπιφύλακτης δήλωσης εκ μέρους του προσώπου στο οποίο αποδίδεται η τέλεση του εγκλήματος ότι είναι πρόθυμο σωρευτικά: α) να υποσχεθεί⁷⁵ ότι δεν θα τελέσει στο μέλλον οποιαδήποτε πράξη ενδοοικογενειακής βίας (λόγος τιμής) και ότι, σε περίπτωση συνοίκησης, δέχεται να μείνει εκτός οικογενειακής κατοικίας για εύλογο χρονικό διάστημα, εάν το προτείνει το θύμα, β) να παρακολουθήσει ειδικό συμβουλευτικό-θεραπευτικό πρόγραμμα για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας σε δημόσιο φορέα, σε όποιον τόπο και για όσο χρονικό διάστημα κρίνεται τούτο αναγκαίο από τους αρμόδιους θεραπευτές. Ο υπεύθυνος του προγράμματος πιστοποιεί την ολοκλήρωση της παρακολούθησής του. Το σχετικό πιστοποιητικό επισυνάπτεται στον φάκελο της δικογραφίας. Αναφέρονται δε σε αυτό, αναλυτικά, το αντικείμενο του συμβουλευτικού-θεραπευτικού προγράμματος και ο αριθμός των συνεδριών που παρακολούθησε ο ενδιαφερόμενος, και γ) να άρει ή να αποκαταστήσει, εφόσον είναι δυνατόν, αμέσως τις συνέπειες που προκλήθηκαν από την πράξη και να καταβάλει εύλογη χρηματική ικανοποίηση στην/ον παθούσα/παθόντα (άρ. 11 παρ. 2 ν. 3500/2006).

Πέραν των ανωτέρω, βασικός κανόνας της ποινικής διαμεσολάβησης είναι ότι το θύμα πρέπει να αποτελεί πρωταγωνιστή της όλης διαδικασίας και τα δικαιώματά του να προστατεύονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Για αυτό τον λόγο έχει μεγάλη σημασία η συναίνεση του θύματος για την έναρξη της διαδικασίας.⁷⁶ Στην πράξη,⁷⁷ όμως, παρατηρήθηκαν περιπτώσεις κατάχρησης της ευνοϊκής αυτής διάταξης από πλευράς του δράστη, ο οποίος δεν ολοκλήρωνε το θεραπευτικό πρόγραμμα στο οποίο είχε υπαχθεί. Έτσι, σε συμμόρφωση προς τη Σύμβαση συμπληρώθηκε⁷⁸ το άρθρο 11 παρ. 2 εδ. β' του ν. 3500/2006, που ορίζει τις προϋποθέσεις για την έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης, προκειμένου να επέρχονται οι απαραίτητες έννομες συνέπειες, όταν το πρόσωπο στο οποίο αποδίδεται η τέλεση του εγκλήματος της ενδοοικογενειακής βίας δεν συμμορφώνεται στις υποχρεώσεις που ορίζει η εν λόγω νομοθετική διάταξη. Ειδικότερα, στην περίπτωση που έχει κριθεί αναγκαία η παρακολούθηση ειδικού συμβουλευτικού-θεραπευτικού προγράμματος σε δημόσιο φορέα και ο εν λόγω δράστης δεν ολοκληρώσει υπαίτια την παρακολούθηση του προγράμματος, τότε ο εισαγγελέας διακόπτει τη διαδικασία διαμεσολάβησης και προκαλεί αναδρομική άρση των επελθόντων αποτελεσμάτων. Ανασύρεται δηλαδή η ποινική δικογραφία από το αρχείο και συνεχίζεται κανονικά η ποινική διαδικασία σύμφωνα με τις κοινές διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας. Με αυτή τη ρύθμιση, λοιπόν, επιδιώκεται η εξασφάλιση της ουσιαστικής συμμόρφωσης του δράστη στις επιταγές της ποινικής διαμεσολάβησης, αντί μιας προσχηματικής ή ωφελιμιστικής συμμετοχής του στη διαδι. ασία (Αιτιολογική έκθεση, σελ. 3).

⁷⁵ Για την υπόσχεση αυτή συντάσσεται έκθεση κατά τα άρθρα 148 επ. ΚΠΔ.

⁷⁶ Βλ. άρ. 12 παρ. 7 ν. 3500/2006, όπου ορίζεται ότι «Η συμφωνία των διαδίκων μερών για την κατά την παρ. 2 του άρθρου 11 του παρόντος έναρξη της Διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης μπορεί να υποβληθεί στον αρμόδιο εισαγγελέα και με σχετικό πρακτικό εκ μέρους των συνηγόρων τους».

⁷⁷ Βλ. αναλυτικά στοιχεία που αντιστοιχούν σε μελέτη 138 δικογραφιών από υποθέσεις που τέθηκαν σε ποινική διαμεσολάβηση από την έναρξη ισχύος του νόμου μέχρι και το 2010 σε: Χατζησπίρου (2015: 134 επ.).

⁷⁸ Με το άρθρο 3 παρ. 3 του ν. 4531/2018, προστέθηκε στην περ. β' της παρ. 2 του άρθρου 11 του ν. 3500/2006 τελευταίο εδάφιο ως εξής: «Σε περίπτωση μη ολοκλήρωσης της παρακολούθησης του προγράμματος εφαρμόζεται η παράγραφος 3 του άρθρου 13».

- Επιβολή περιοριστικών όρων από τον Εισαγγελέα

Προς την κατεύθυνση προστασίας του θύματος κινείται και η τροποποίηση του άρθρου 18 του ν. 3500/2006⁷⁹ στο οποίο ορίζεται ότι μπορούν πλέον να επιβληθούν στον δράστη περιοριστικοί όροι πέρα από το αρμόδιο ποινικό δικαστήριο στο οποίο παραπέμπεται να δικασθεί, τον αρμόδιο ανακριτή και το δικαστικό συμβούλιο και από τον Εισαγγελέα που έχει επιληφθεί της υπόθεσης για την προστασία της σωματικής και ψυχικής υγείας του θύματος. Πιο συγκεκριμένα, ως περιοριστικοί όροι αναφέρονται ενδεικτικά η απομάκρυνση του δράστη από την οικογενειακή κατοικία, η μετοίκησή του, η απαγόρευση να προσεγγίζει τους χώρους κατοικίας ή και εργασίας του θύματος, τις κατοικίες στενών συγγενών του, τα εκπαιδευτήρια των παιδιών και ξενώνες φιλοξενίας. Έτσι, ο Εισαγγελέας, δύναται ανάλογα με τα περιστατικά της υπό κρίση υπόθεσης, να επιβάλλει τον πλέον ενδεδειγμένο περιοριστικό όρο. Επίσης, με τη νέα ρύθμιση⁸⁰ ο περιοριστικός όρος ισχύει μέχρι την ανάκληση, αντικατάσταση ή τροποποίησή του από το δικαστικό όργανο, ανάλογα με τις περιστάσεις και για την αποτελεσματική προστασία του θύματος.⁸¹

- Αναστολή παραγραφής των εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας με ανήλικο θύμα

Σημαντική για την προστασία των ανηλίκων και την μη ατιμωρησία του δράστη είναι η τροποποίηση (άρθρο 3 παρ. 4 ν. 4531/2018) του άρθρου 16 του ν. 3500/2006 για την παραγραφή των εγκλημάτων της ενδοοικογενειακής σωματικής βλάβης, παράνομης βίας, απειλής και προσβολής της γενετήσιας αξιοπρέπειας (άρθρα 6, 7, 9 ν. 3500/2006). Με τη νέα ρύθμιση η παραγραφή των εγκλημάτων αυτών –όταν στρέφονται κατά ανηλίκων– αναστέλλεται μέχρι την ενηλικίωσή τους και για ένα ακόμη έτος μετά απ’ αυτήν, εφόσον πρόκειται για πλημμέλημα και για τρία έτη μετά, εφόσον πρόκειται για κακούργημα. Η διάταξη αυτή διασφαλίζει ακόμη περισσότερο τα δικαιώματα των ανηλίκων προσώπων σε σχέση με την προηγούμενη, σύμφωνα με την οποία η έναρξη της προθεσμίας παραγραφής αναστέλλονταν μόνο μέχρι την ενηλικίωση του θύματος. Η ρύθμιση αυτή είναι αναμφισβήτητα θετική καθώς τα ανήλικα θύματα είναι ευάλωτα και άμεσα εξαρτημένα από το εγκληματικό περιβάλλον, γεγονός που δύσκολα τους οδηγεί στην καταγγελία των περιστατικών βίας.⁸² Εντούτοις, το μειονέκτημά της εντοπίζεται στο γεγονός ότι η αναστολή της παραγραφής δεν προβλέπεται για τα βαρύτερα εγκλήματα του βιασμού και της κατάχρησης σε ασέλγεια.

- Άλλες τροποποιήσεις

Με το τέταρτο άρθρο του ν. 4531/2018 επέρχονται και άλλες τροποποιήσεις στην υπάρχουσα νομοθεσία, προκειμένου να υπάρχει το δυνατόν καλύτερη εναρμόνιση της τελευταίας με τις προβλέψεις της σύμβασης. Οι ρυθμίσεις αυτές, επιγραμματικά, αφορούν 1) στη διεκδίκηση αποζημίωσης του θύματος από τον δράστη ή τη δράστρια, 2) στην απαγόρευση χορήγησης αδειών όπλων⁸³ σε όσους/ες έχει ασκηθεί ποινική δίωξη για τα εγκλήματα ενδοοικογενειακής

⁷⁹ Η παρ. 1 του άρθρου 18 του ν. 3500/2006 αντικαταστάθηκε ως άνω με το άρθρο 3 παρ. 6 Ν. 4531/2018.

⁸⁰ Η παρ. 2 του άρθρου 18 του ν. 3500/2006 αντικαταστάθηκε ως άνω με το άρθρο 3 παρ. 7 Ν. 4531/2018.

⁸¹ Με τις διατάξεις αυτές επιχειρείται η προσαρμογή του ισχύοντος νόμου για την ενδοοικογενειακή βία στο άρθρο 53 της Σύμβασης.

⁸² Με τη διάταξη αυτή εναρμονίζεται η νομοθεσία προς το άρθρο στο άρθρο 58 της Σύμβασης. Η νέα ρύθμιση έχει τον ίδιο δικαιολογητικό λόγο θέσπισης με το ισχύον άρθρο 113 ΠΚ.

⁸³ Βλ. άρθρο 18 παρ. 2 του ν. 2168/1993 (Α' 147 «Ρύθμιση θεμάτων που αφορούν όπλα, πυρομαχικά, εκρηκτικές ύλες, εκρηκτικούς μηχανισμούς και άλλες διατάξεις»), όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 4 του ν. 4531/2018.

βίας του ν. 3500/2006, καθώς και σε όσους/ες έχουν καταδικαστεί αμετάκλητα για πλημμέλημα του ν. 3500/2006, ανεξαρτήτως του ύψους της ποινής, 3) στο δικαίωμα αυτοτελούς άδειας διαμονής σε περιπτώσεις θυμάτων τρίτων χωρών, 4) στην επανάκτηση του δικαιώματος διαμονής των θυμάτων που μεταφέρθηκαν σε ξένο κράτος και εξαναγκάστηκαν σε τέλεση γάμου, με αποτέλεσμα να απολέσουν το καθεστώς διαμονής τους, αλλά και 5) στον ορισμό της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών και συγκεκριμένα της Διεύθυνσης Σχεδιασμού, Δημιουργίας Προτύπων και Παρακολούθησης Πολιτικών Ισότητας των Φύλων, ως συντονιστικού φορέα (πέραν του εξωτερικού μηχανισμού GREVIO) παρακολούθησης και αξιολόγησης των πολιτικών και μέτρων για την πρόληψη και την καταπολέμηση όλων των μορφών βίας.⁸⁴

1.1.5. Κριτικές Παρατηρήσεις

Από την παραπάνω ανάλυση συνάγεται ότι ένα νομοθέτημα που αφορά, κατά κύριο λόγο, τις γυναίκες κάθε άλλο παρά περιττό είναι στη σύγχρονη κοινωνία, αφού οι πιθανότητες να υποστούν βία στη ζωή τους είναι κατά πολύ περισσότερες⁸⁵ απ' ό,τι οι άντρες. Χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι απομειώνεται η ανάγκη νομοθετικής προστασίας των ανδρών. Αυτό που προσπαθεί να επιτύχει το εν λόγω νομοθέτημα είναι να καταστήσει σαφές ότι η έμφυλη διάκριση σε βάρος των γυναικών είναι υπαρκτό φαινόμενο και πρέπει να αναγνωριστεί⁸⁶ πανηγυρικά ως τέτοιο προκειμένου να εξαιρεθεί. Δεν πρόκειται συνεπώς για ένα σεξιστικό νόμο που εξυψώνει τις γυναίκες σε βάρος των ανδρών, αλλά για ένα νόμο που αναγνωρίζει τη βία «ως δομικό πρόβλημα και ως κοινωνικό μηχανισμό που καθλώνει τις γυναίκες σε ένα κατώτερο status» και επιχειρεί να εξαλείψει τα πατριαρχικά στερεότυπα από τα οποία αυτή απορρέει (Χατζησπύρου 2015: 127).

Στα αρνητικά του εφαρμοστικού νομοθετήματος συγκαταλέγονται η μη πρόβλεψη εισαγωγής εκπαιδευτικού υλικού στα σχολεία για την καταπολέμηση της βίας και την εξάλειψη των στερεοτύπων με βάση το φύλο. Ρύθμιση που θα ήταν σημαντική, καθώς πρέπει να εντυπωθούν από μικρή ηλικία στους ανθρώπους οι αρχές της ισότητας και του σεβασμού της διαφορετικότητας, προκειμένου να διαπλάσουν μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα, απαλλαγμένη από τα πατριαρχικά πρότυπα. Όπως επίσης και η απουσία πρόβλεψης για την κατάρτιση επαγγελματιών που ασχολούνται με τα θύματα της βίας (π.χ. γιατρών, ψυχολόγων, εκπαιδευτικών

⁸⁴ Ήδη έχει εκδοθεί απόφαση της ΓΓΠΦ με αριθμ. πρωτ. 54875/9-10-2018, με την οποία συστάθηκε και συγκροτήθηκε υπηρεσιακή δωδεκαμελής Ομάδα Διοίκησης Έργου, βλ. στις ιστοσελίδες <https://bit.ly/2JnDpfX> και <https://bit.ly/2JlgNww> (ανακτήθηκαν στις 14.10.2018).

⁸⁵ Βλ. σχετική έρευνα Θ. Χατζησπύρου, ό.π., σελ. 135 επ., η οποία διενεργήθηκε το έτος 2011 στην Εισαγγελία Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης με αντικείμενο την εφαρμογή της Ποινικής Διαμεσολάβησης. Σύμφωνα με αυτήν, σε επίπεδο προσώπων οι μελετηθείσες υποθέσεις αναφέρονταν συνολικά σε 56 άτομα, 27 δράστες και 29 θύματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις το βίαιο περιστατικό λάμβανε χώρα μεταξύ συζύγων/συντρόφων (βλ. γράφημα 3), ενώ διαπιστώθηκε και αμοιβαία βία σε 2 υποθέσεις, αλληλοπροσβολή μεταξύ συζύγων και βία ανάμεσα σε πατέρα και τον ενήλικα υιό. Από τους 27 δράστες, 26 ήταν άντρες και μόνο 1 γυναίκα δράστης, η οποία ήταν ταυτόχρονα και θύμα (περίπτωση αμοιβαίας βίας). Από τα 29 θύματα, 23 ήταν γυναίκες και 6 άνδρες, από τους οποίους 3 ήταν ταυτόχρονα και δράστες. Έτσι εξήχθη το συμπέρασμα, ότι «η υπεραντιπροσώπηση των ανδρών στους δράστες και των γυναικών στα θύματα ενδοοικογενειακής βίας ενισχύει σχετικά το επιχειρήμα του παράγοντα φύλο και του ρόλου του».

⁸⁶ Είναι τρομακτικό το γεγονός ότι ακόμη και οι ίδιες οι γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας δεν αναγνωρίζουν όλες τις μορφές βίας, παρά μόνο ορισμένες πράξεις σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης και μάλιστα αποδίδουν σ' αυτές ηπιότερους χαρακτηρισμούς, απ' αυτόν της σοβαρής εγκληματικής πράξης.

κλπ.) αλλά και των αστυνομικών ως προς τον τρόπο διαχείρισης περιστατικών που υποπίπτουν στην αντίληψή τους. Τέλος, σε επίπεδο λειτουργίας του θεσμού της ποινικής διαμεσολάβησης θα έπρεπε να ληφθούν μέτρα για την ταχύτητα της ενεργοποίησης της αποκαταστατικής δικαιοσύνης και του συντονισμού των φορέων διεξαγωγής του θεραπευτικού-συμβουλευτικού προγράμματος και των δομών αρωγής, καθώς σε πολλές περιπτώσεις το θύμα παραμένει απροστάτευτο για αρκετό χρονικό διάστημα.

Πέραν όμως των νομοθετικών μέτρων για την πληρέστερη εναρμόνιση στις επιταγές της Σύμβασης, πρέπει να ληφθούν και άλλα μέτρα προληπτικού χαρακτήρα που θα συμβάλουν στην ευαισθητοποίηση της κοινωνίας. Και τούτο διότι κανένας νόμος και κανένα σύμφωνο δεν μπορεί να παρέχει αποτελεσματική προστασία, χωρίς την ταυτόχρονη μεταστροφή της κοινωνικής συνείδησης. Αυτά τα δύο λειτουργούν παραπληρωματικά και μόνο έτσι μπορούν να αποτελέσουν θεμέλιο λίθο για την εξάλειψη των αντιλήψεων που συντηρούν την ανισότητα ανάμεσα στα φύλα (Ιωαννίδου 1999: 386 επ., Μηλιώνη 2017: 59 επ.). Τέλος, ως δικλείδα ασφαλείας αναμένεται να λειτουργήσει και ο μηχανισμός GREVIO, ο οποίος έχει επιφορτιστεί με το καθήκον της παρακολούθησης της πλήρους τήρησης της Σύμβασης σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη.

1.2. ΤΟ ΝΕΟ ΣΧΕΔΙΟ ΝΟΜΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ

Με την παρούσα νομοθετική πρόταση εισάγεται για πρώτη φορά στην εθνική έννομη τάξη αυτοτελές θεσμικό πλαίσιο με αντικείμενο την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας, που καλείται να γεφυρώσει τα χάσματα και να καλύψει τις αστοχίες του υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου. Γίνεται λόγος δε για αυτοτελές νομοθετικό πλαίσιο, διότι τα ζητήματα έμφυλων διακρίσεων επιλύονται, μέχρι σήμερα, με την εφαρμογή διατάξεων του οικογενειακού δικαίου ή του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης, και σε συμμόρφωση με τις ευρωπαϊκές και διεθνείς επιταγές (Αιτιολογική έκθεση σχεδίου νόμου, σελ. 1). Αξίζει δε να σημειωθεί, ότι η υπό εξέταση νομοθετική πρόταση δεν είναι καινοφανής, καθώς παρόμοια νομοθετική πρωτοβουλία είχε επιχειρηθεί και το 2010.⁸⁷

1.2.1. Σκοπός, πεδίο εφαρμογής, ορισμοί

Σκοπός του σχεδίου νόμου είναι να δημιουργήσει τις βάσεις και τις προϋποθέσεις για την πραγμάτωση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων και την άρση των έμφυλων διακρίσεων σε όλα τα πεδία της δημόσιας, κοινωνικής και οικονομικής ζωής, με την πρόβλεψη πολιτικών, μέτρων και δράσεων που θα υλοποιούνται εκ μέρους της Πολιτείας αλλά και εκ μέρους της κοινωνίας των πολιτών και των συλλογικών τους οργανώσεων.⁸⁸ Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του τρόπου με τον οποίο επιχειρείται η επίτευξη αυτού του σκοπού, χρειάζεται να

⁸⁷ Βλ. Προσχέδιο Κειμένου Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής για την επεξεργασία σχεδίου νόμου για την ουσιαστική ισότητα των φύλων. Ανακτήθηκε στις 22.12.2018, από: <https://bit.ly/30pg9Ub>.

⁸⁸ ΓΓΙΣ, Δελτίο τύπου, 6.3.2018.

αποσαφηνιστεί η ίδια η έννοια της ουσιαστικής ισότητας. Η τελευταία αντιπαραβάλλεται από την τυπική ισότητα, η οποία ρυθμίζει με όμοιο ή παρόμοιο τρόπο όλες τις καταστάσεις (Clifford 2013: 421), ακόμη και αν τα αποτελέσματα που θα επέλθουν για κάποια άτομα είναι λιγότερα ευνοϊκά (Μπόμπιο 1998: 55). Χαρακτηριστικό παράδειγμα τυπικής ισότητας είναι το δικαίωμα ψήφου. Όλα τα άτομα ανεξαρτήτως των χαρακτηριστικών τους έχουν δικαίωμα μίας μόνο ψήφου (Χρυσόγονος 2017: 157). Η ουσιαστική ισότητα από την άλλη δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στις ανισότητες που έχουν δημιουργηθεί στο παρελθόν εξαιτίας της μειονεκτικής θέσης ορισμένων ομάδων και προσπαθεί να τις θεραπεύσει (Clifford 2013: 421). Στόχος της ουσιαστικής ισότητας είναι να διαχειριστεί τη διαφορετικότητα και όχι να την απαλείψει. Εντούτοις, ο ορισμός της ουσιαστικής ισότητας που προτείνεται στο υπό εξέταση σχέδιο νόμου είναι ιδιαίτερα περίπλοκος και διατυπωμένος κατά τρόπο που εγείρει αμφιβολίες ως προς το εάν και ο ίδιος ο νομοθέτης κατανοεί την έννοια αυτής, με αποτέλεσμα να είναι αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός της.

Και οι ορισμοί της άμεσης και έμμεσης διάκρισης παρουσιάζουν αστοχίες. Είναι αδύνατον να γίνει επίκληση σε αυτές τις έννοιες με ασφάλεια. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι «άμεση διάκριση είναι κάθε πράξη ή παράλειψη που θέτει εμφανώς σε μειονεκτική θέση τα άτομα». Η χρήση της αόριστης νομικής έννοιας «εμφανώς» δεν εξυπηρετεί σίγουρα τον σκοπό της. Η εύρεση συγκρίσιμου προτύπου είναι ήδη μεγάλο πρόβλημα στο δίκαιο μη διάκρισης και η χρήση ενός τέτοιου επιχειρήματος το οξύνει ακόμη περισσότερο. Επιπλέον, οι έμμεσες διακρίσεις όταν συντρέχουν ειδικά αιτιολογημένοι λόγοι δικαιολογούνται, γεγονός που επίσης παραλήφθηκε να αναφερθεί στον ορισμό της έμμεσης διάκρισης. Αντί να δοθούν οι ορισμοί των διακρίσεων σύμφωνα με το ευρωπαϊκό πρότυπο ή το πρότυπο του ΕΔΔΑ, επιχειρείται η διάπλαση νέων ορισμών οι οποίοι είναι και νομοτεχνικά ατελείς και νομικά επισφαλείς. Το ίδιο συμβαίνει και με τον ορισμό της πολλαπλής διάκρισης. Στον ορισμό της βίας στην εργασία παραλείπεται η οικονομική βία, η οποία είναι ίσως η πιο επικίνδυνη και σύγχρονη μορφή βίας σε βάρος των γυναικών, και η οποία αναγνωρίζεται ήδη και με τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης. Σημειώνεται επίσης ότι όπου γίνεται λόγος για σεξουαλικό προσανατολισμό ο νόμος αναφέρεται σε σεξουαλικό ή γενετήσιο προσανατολισμό. Παρέλκει εντελώς η χρήση του αναχρονιστικού όρου γενετήσιος, ενώ γίνεται ήδη αναφορά στον σεξουαλικό προσανατολισμό.

1.2.2. Μηχανισμοί για την πραγμάτωση της ουσιαστικής ισότητας

Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος επίτευξης της ουσιαστικής ισότητας των φύλων προωθείται στο άρθρο 4 παρ. 1, η ανάληψη από σειρά φορέων αρμοδιοτήτων για την πραγμάτωση αυτού του έργου. Αρμόδιος φορέας σε κεντρικό επίπεδο είναι η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ), το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) και το Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας (ΣΕΠΕ). Σε περιφερειακό επίπεδο είναι οι Περιφερειακές Επιτροπές Ισότητας που έχουν συσταθεί ήδη από το 2000. Και σε τοπικό επίπεδο έχουν συγκροτηθεί στους δήμους: 1) Υπηρεσιακές μονάδες άσκησης κοινωνικής πολιτικής και πολιτικών ισότητας των φύλων που έχουν συγκροτηθεί στους δήμους ήδη από το 2010, 2) Δημοτικές Επιτροπές Ισότητας που έχουν συγκροτηθεί στους δήμους επίσης από το 2010, 3) Γραφείο Ισότητας της Κεντρικής Ένωσης Δήμων Ελλάδας.

Παρατηρείται ότι έχουν συγκροτηθεί μηχανισμοί εδώ και πολλά χρόνια και λειτουργούν – εάν λειτουργούν – 18 (το υπό 1 ανωτέρω) ή 8 χρόνια (τα υπό 2 και 3). Το σχέδιο Νόμου επαναλαμβάνει μία πολιτική αμφίβολης αποτελεσματικότητας, ενώ θα μπορούσε να αναβαθμίσει

τον μηχανισμό και να δημιουργήσει εναλλακτικές δομές. Το σχήμα κέντρο-περιφέρεια-τοπικό παρουσιάζει λογική συνέπεια αλλά στην πράξη μάλλον δεν λειτουργεί ή δεν υπάρχει η απαραίτητη βούληση ώστε να είναι λειτουργικό.

Στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου αναφέρεται ότι η ΓΓΙΦ θα συντάξει και θα εφαρμόσει Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων, χωρίς όμως να αναφέρεται εάν αυτό θα συμβεί μία φορά ή περισσότερες αναλόγως των εξελίξεων και των αναγκών. Αφού συντάξει το σχέδιο δράσης η ΓΓΙΦ θα το παρακολουθεί κιόλας, αλλά και πάλι χωρίς να εξειδικεύεται ο τρόπος που αναμένεται να συμβεί αυτό (π.χ. με δημόσιες εκθέσεις). Πρέπει να αναγνωριστεί ότι για την εφαρμογή του σχεδίου νόμου προτείνονται ρυθμίσεις οι οποίες θα μπορούσαν να είναι αποτελεσματικές. Ωστόσο ο τρόπος που διαρθρώνονται τελικά αυτές είναι εντελώς άριστος, γεγονός που δημιουργεί την εντύπωση ότι θα συσταθούν και πάλι επιτροπές, οι οποίες όμως δεν θα παράγουν πραγματικά έργο.

1.2.3. Η ένταξη της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές (Gender mainstreaming)

Ο Ο.Η.Ε.,⁸⁹ η Ε.Ε. και το Συμβούλιο της Ευρώπης⁹⁰ την ίδια περίπου περίοδο εισάγουν μία άλλη οπτική στη μέχρι τότε ακολουθούμενη πολιτική κατά των διακρίσεων με βάση το φύλο. Η Ευρωπαϊκή Ένωση από την προσπάθεια για επίτευξη ίσης μεταχείρισης των δεκαετιών του 1960 και 1970 μεταβαίνει στην ισότητα ευκαιριών κατά τη δεκαετία του 1980 και στη συνέχεια στο gender mainstreaming (Pollack & Hafner-Burton, 2000: 432-456). Η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου (gender mainstreaming) ζητά από τα κράτη να λαμβάνουν υπόψη τη διάσταση του φύλου σε κάθε πυλώνα των δράσεών τους για την ενίσχυση της απασχόλησης.⁹¹ Έκτοτε το mainstreaming αποτελεί βασικό άξονα της πολιτικής της Ένωσης στο ζήτημα όλων των διακρίσεων και όχι μόνο του φύλου.⁹²

Στην Ελλάδα αυτή η οριζόντια θεώρηση της ένταξης της διάστασης του φύλου σε όλες τις δημόσιες πολιτικές επιχειρείται για πρώτη φορά με το παρόν νομοσχέδιο. Μάλιστα χαρακτηρίζεται ως μέθοδος για τη βελτίωση του σχεδιασμού, της άσκησης και της αξιολόγησης των ασκούμενων πολιτικών και της αποτίμησης των συνεπειών κάθε προγραμματισμένης δράσης. Ειδικότερα, η ένταξη της διάστασης του φύλου προβλέπεται στους τομείς που αναλύονται αμέσως παρακάτω.

⁸⁹ Βλ. Secretary General of the U.N. ECOSOC, Report of 12th June 1997, «Mainstreaming the gender perspective into all policies and programmes in the United Nations System» (E/1997/66), διαθέσιμο σε: www.un.org, η οποία συντάχθηκε μετά την 1996/310 απόφαση του ECOSOC επί του ζητήματος αυτού.

⁹⁰ Βλ. «Recommendation No. R (98) 14 of the Committee of Ministers to Member States on Gender Mainstreaming» του Συμβουλίου της Ευρώπης, καθώς και Directorate General of Human Rights του Συμβουλίου της Ευρώπης, Final Report of activities of the Group of Specialists on Mainstreaming (EG-S-MS) «Gender mainstreaming – Conceptual framework, methodology and presentation of good practices», Strasbourg, 2004, αμφότερα διαθέσιμα σε: www.coe.int.

⁹¹ Βλ. σημείο 19 της Απόφασης του Συμβουλίου της 22.2.1999 (1999/C 69/02)· Commission of the European Communities: «Incorporating equal opportunities for women and men into all community policies and activities», COM(96)67 final of 21.2.1996 και Szyszczak (1997: 35-58 και 37-38).

⁹² Βλ. άρθρα 8 και 10 ΣΛΕΕ και άρθρα III-116 και III-118 της Συνθήκης για ένα Σύνταγμα για την Ευρώπη, όπου αναφέρεται ότι υπάρχει ανάγκη ενσωμάτωσης πολιτικών κατά των διακρίσεων τόσο λόγω φύλου, όσο και λόγω φυλής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή σεξουαλικού προσανατολισμού σε όλες τις δράσεις της Ένωσης.

1.2.3.1. ΣΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

α. Δράσεις Κεντρικής Διοίκησης (άρθρο 5)

Στο προτεινόμενο νομοσχέδιο εντάσσεται η διάσταση φύλου και στις δημόσιες πολιτικές, ως μέθοδος για τη βελτίωση του σχεδιασμού, της άσκησης και αξιολόγησης των ασκούμενων πολιτικών και της αποτίμησης των συνεπειών κάθε προγραμματισμένης δράσης. Έτσι, σύμφωνα με το νομοσχέδιο, κάθε Υπουργείο υποχρεωτικά και σε ετήσια βάση θα παρουσιάζει τις δράσεις του για την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας και θα ακολουθεί ποσοτικούς και ποιοτικούς δείκτες για την αξιολόγηση των σχετικών μέτρων κατά τα διεθνή και ευρωπαϊκά πρότυπα. Το κυριότερο είναι ότι θα συντάσσεται και θα ενσωματώνεται έκθεση αξιολόγησης επιπτώσεων με βάση το φύλο σε κάθε προτεινόμενο σχέδιο νόμου, προσθήκη ή τροπολογία, καθώς και κανονιστική απόφαση. Τέλος, θα εξασφαλίζεται η δημοσιότητα των στοιχείων με την ανάρτηση στον ιστότοπο κάθε Υπουργείου Έκθεσης Προόδου σχετικά με την εξάλειψη των έμφυλων διακρίσεων (άρθρο 5 Νομοσχεδίου). Επιπλέον, πέραν των Υπουργείων θεσπίζεται υποχρέωση τήρησης στατιστικών στοιχείων με βάση το φύλο για όλες τις δημόσιες υπηρεσίες και τα νομικά πρόσωπα που ανήκουν στον στενό ή ευρύτερο δημόσιο τομέα. Τα στοιχεία αυτά υποχρεωτικά διαβιβάζονται στο Τμήμα Τεκμηρίωσης Έρευνας και Ψηφιακής Υποστήριξης (Παρατηρητήριο) της ΓΓΙΦ, προκειμένου να τηρηθεί σχετικό αρχείο (άρθρο 6 Νομοσχεδίου).

Προφανώς θετικά αξιολογούνται οι ως άνω ρυθμίσεις, καθώς επιτέλους θα δημιουργηθεί επίσημο αρχείο στο οποίο θα καταγράφονται οι δράσεις και θα αξιολογούνται τα αποτελέσματα αυτών σε σχέση με τα ζητήματα φύλου, ενώ εξασφαλίζεται η δημοσιότητά τους με τη διαδικτυακή ανάρτηση των Εκθέσεων Προόδου κάθε Υπουργείου. Εντούτοις, κρίνεται αναγκαία και η παρουσίαση ενώπιον του Κοινοβουλίου της Έκθεσης Προόδου στο τέλος κάθε βουλευτικής περιόδου,⁹³ προκειμένου να γίνεται κοινοβουλευτικός διάλογος και να επισημαίνονται τα επιτεύγματα αλλά και οι τυχόν αστοχίες ή παραλείψεις του κυβερνητικού έργου στον τομέα αυτό.

β. Δημόσιοι Προϋπολογισμοί (άρθρο 6)

Στο ίδιο πλαίσιο το νομοσχέδιο εισάγει τη διάσταση φύλου στους δημόσιους προϋπολογισμούς (gender budgeting) κάθε υπουργείου, δημόσια επιχείρησης και δημόσιου οργανισμού (άρθρο 6 νομοσχεδίου), αλλά όχι στον κρατικό προϋπολογισμό, ο οποίος μόνο έμμεσα θα επηρεαστεί από τους προϋπολογισμούς των επιμέρους υπουργείων. Πιο συγκεκριμένα, η κατάρτιση του προϋπολογισμού με γνώμονα τη διάσταση φύλου, αποτελεί νέα τάση διεθνώς. Σύμφωνα με τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), ένας ορισμός του προϋπολογισμού με βάση το φύλο με ευρεία διεθνή αποδοχή είναι η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στη διαδικασία του προϋπολογισμού, σε όλα τα επίπεδα των εσόδων του, αλλά και στην αναδιάρθρωση των δαπανών του για την προώθηση της ισότητας. Το ζήτημα του προϋπολογισμού με βάση το φύλο θεωρείται ότι καλύπτει τρία στάδια και συγκεκριμένα: α) την ανάλυση των θεμάτων, β) την αναδιάρθρωση του προϋπολογισμού για την επίτευξη των αποτελεσμάτων της ισότητας, και γ) τη συστηματική ενσωμάτωση του παράγοντα του φύλου στο

⁹³ Βλ. άρθρο 14 προγενέστερου σχεδίου νόμου για την ουσιαστική ισότητα των φύλων της Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής που είχε συσταθεί το 2010, αλλά δεν υποβλήθηκε ποτέ προς ψήφιση. Ανακτήθηκε στις 16.12.2018, από: <https://bit.ly/30pg9Ub>.

πλαίσιο του συνόλου των δημοσιονομικών διαδικασιών. Είναι σημαντικό, ωστόσο, να αναφερθεί ότι ακόμη είναι ελάχιστες οι χώρες που διαθέτουν κάποια μορφή προϋπολογισμού με γνώμονα το φύλο, ενώ ακόμη και αυτές παρουσιάζουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους.⁹⁴ Γι' αυτό τον λόγο θετικά αποτιμάται η ρύθμιση του σχεδίου νόμου που επιχειρεί να ενσωματώσει τον παράγοντα φύλο στους προϋπολογισμούς των επιμέρους δημόσιων φορέων, ως ένα πρώτο βήμα για τη μετέπειτα ένταξή του και στην κατάρτιση του κρατικού προϋπολογισμού. Βέβαια αναμένεται η έκδοση υπουργικής απόφασης προκειμένου να καθοριστεί η διαδικασία που θα ακολουθηθεί για την εφαρμογή του όλου εγχειρήματος, γεγονός που θέτει εν αμφιβόλω την εμπρόθεση τήρηση της εν λόγω διάταξης.

γ. Ένταξη της διάστασης του φύλου στα δημόσια έγγραφα (άρθρο 7)

Το άρθρο 7 του νομοσχεδίου απαγορεύει τον γλωσσικό σεξισμό. Σύμφωνα με τον ορισμό του σχεδίου νόμου γλωσσικός σεξισμός ή σεξιστική γλώσσα είναι η χρήση γλώσσας η οποία αποτυπώνει σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα και λειτουργεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαιωνίζεται και να νομιμοποιείται η εξουσία του ανδρικού φύλου επί του γυναικείου. Μέχρι και σήμερα (19/12/2018) σε όλα σχεδόν τα δημόσια έγγραφα ζητείται το όνομα πατρός.

Η Γενική Γραμματεία Ισότητας των φύλων έχει εκδώσει ήδη από το 2016 οδηγό με θέμα «Υπέρβαση του γλωσσικού σεξισμού και ένταξη της διάστασης του φύλου στα διοικητικά έγγραφα». Στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 7 αναφέρεται ότι οι διοικητικές υπηρεσίες οφείλουν να εκδίδουν τα διοικητικά έγγραφα σύμφωνα με αυτό τον οδηγό. Στη δεύτερη παράγραφο αναφέρεται ότι πλέον η ταυτοποίηση των στοιχείων στα δημόσια έγγραφα θα γίνεται με την αναφορά ενός μόνο γονέα – επομένως καταργείται επιτέλους το όνομα πατρός – χωρίς αναφορά στο φύλο του. Δίνεται προθεσμία έξι μηνών για την επαναδιατύπωση όλων των σχετικών εγγράφων, το οποίο εκτιμάται ως εύλογο διάστημα.

Σχετικά με την υπό εξέταση διάταξη επισημαίνονται τα εξής: πολλά άτομα κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαβούλευσης διατύπωσαν επιφυλάξεις αφενός για το εάν είναι σκόπιμη αυτή η ρύθμιση και αφετέρου εάν εξυπηρετεί πράγματι σε κάτι ή πρόκειται να προκαλέσει μεγαλύτερη σύγχυση η αναφορά και στο θηλυκό και στο αρσενικό. Είναι σύνηθες δε το επιχείρημα, ότι «όταν αναφέρομαι σε "όλους" εννοώ όλους τους ανθρώπους», επομένως παρέλκει η αναφορά σε «όλες και όλους». Η χρήση αυτού του επιχειρήματος επιβεβαιώνει την επικινδυνότητα της χρήσης της σεξιστικής γλώσσας, αφού η χρήση της έχει γίνει τόσο έντονο βίωμα που είναι δύσκολη η απαλλαγή από αυτήν. Είναι δε ιδιαίτερα επικίνδυνη γιατί η όλη διαδικασία λαμβάνει χώρα στο υποσυνείδητο των ανθρώπων. Αξίζει να σημειωθεί επιπλέον ότι η σεξιστική γλώσσα αναπαράγει και προωθεί τα βαθιά εντυπωμένα στερεότυπα για το φύλο και επιπλέον την κυριαρχία του ανδρικού φύλου επί του γυναικείου (Menegatti κ.ά. 2017).

Επισημαίνεται βέβαια, ότι θα ήταν πολύ καλύτερο να προκριθεί η χρήση ουδέτερης γλώσσας, προκειμένου να περιλαμβάνονται όλα τα άτομα. Διότι, ακόμη και με τη χρήση και του θηλυκού, αφήνονται εκτός τα άφυλα άτομα (non-binary), αυτά δηλαδή, που δεν προσδιορίζονται ούτε ως άνδρες ούτε ως γυναίκες και δεν επιθυμούν να τους απευθύνονται ούτε στο θηλυκό ούτε στο αρσενικό. Παρόλα αυτά, οπωσδήποτε το μέτρο είναι πολύ σημαντικό και ήδη έχει καθυστερήσει πάρα πολύ να εισαχθεί.

⁹⁴ Βλ. αναλυτικά για την κατάρτιση του προϋπολογισμού με γνώμονα τη διάσταση φύλου (gender budgeting) Σαββαΐδου (2017: 203-207).

δ. Η αύξηση του ποσοστού υποψηφίων κατά φύλο στις εκλογές (άρθρα 10-12)

Για πρώτη φορά το 2001, με το άρθρο 75 παρ. 1 Ν. 2910/2001 προβλέφθηκε ποσόστωση στα ψηφοδέλτια για τις εκλογές της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ειδικότερα προβλέφθηκε ότι ο αριθμός των υποψηφίων συμβούλων από κάθε φύλο πρέπει να ανέρχεται σε ποσοστό ίσο τουλάχιστον με το 1/3 του συνολικού αριθμού των υποψηφίων κάθε συνδυασμού. Από τη διατύπωση γίνεται αντιληπτό ότι δεν αφορά μόνο γυναίκες, αλλά «κάθε φύλο». Ωστόσο, είναι γεγονός ότι στην πράξη αυτό θεσπίστηκε, προκειμένου να λειτουργεί υπέρ των γυναικών, καθώς οι τελευταίες ήταν και είναι αυτές που υποεκπροσωπούνται στην πολιτική ζωή της χώρας μας (Παπαδοπούλου 2006: 6).

Η διάταξη αυτή ελέγχθηκε από άποψη (αντι)συνταγματικότητας από το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο,⁹⁵ αφού διαπίστωσε με σαφή τρόπο την απουσία⁹⁶ των γυναικών στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, έλαβε υπόψη του τις θεμελιώδεις συνταγματικές διατάξεις της αρχής της ισότητας (4 παρ. 2 Συντ.), του δικαιώματος συμμετοχής των Ελλήνων και Ελληνίδων πολιτών στην πολιτική ζωή της χώρας (5 παρ. 1 Συντ.), και φυσικά τη διάταξη του άρθρου 116 παρ. 2⁹⁷ που καθιερώνει τη λήψη θετικών μέτρων για την επίτευξη της πραγματικής ισότητας των φύλων, και επικύρωσε την ως άνω νομοθετική επιλογή που είχε ως στόχο να διευκολύνει την πολιτική δραστηριότητά τους, ενισχύοντας τη συμμετοχή τους στα κοινά και όχι διαμορφώνοντας το εκλογικό αποτέλεσμα καθ'αυτό (Καμτσίδου 2016: 688).

Αργότερα, και αφού είχε παγιωθεί η ως άνω νομολογία υπέρ της συνταγματικότητας των ποσοστώσεων για τις δημοτικές εκλογές, υιοθετήθηκε το 2008⁹⁸ το ίδιο μέτρο και για τις βουλευτικές εκλογές. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι ένα κόμμα για να ανακηρύξει τον συνδυασμό του θα πρέπει το ψηφοδέλιό του να αποτελείται τουλάχιστον κατά 1/3 από υποψηφιότητες γυναικών. Σ' αυτό το σημείο, όμως, αξίζει να εξετάσουμε μερικά στατιστικά στοιχεία, προκειμένου να αντιληφθούμε την αποτελεσματικότητα ή μη του μέτρου αυτού.

Το 2000 οι γυναίκες ανέρχονταν μόλις σε 31 εκ των 300 βουλευτών του ελληνικού κοινοβουλίου, το 2004 αυξήθηκαν σε 39 και το 2007 σε 48 (Μοσχοβάκου 2015: 4). Μετά τη θέσπιση της ποσόστωσης και συγκεκριμένα κατά την κοινοβουλευτική περίοδο 4.10.2009 έως 11.4.2012, από τους τριακόσιους άνδρες και γυναίκες βουλευτές, οι γυναίκες ανέρχονταν σε 52.⁹⁹ Ακολούθως, κατά την περίοδο 6.5.2012 έως 19.5.2012 οι γυναίκες βουλευτές αυξήθηκαν σε 56.¹⁰⁰ Η αυξητική τάση συνεχίστηκε και κατά την περίοδο 17.6.2012 έως 31.12.2014, όποτε η Βουλή αποτελούνταν από 63 γυναίκες,¹⁰¹ αλλά και κατά την περίοδο 25.1.2015 έως 28.8.2015, όπου

⁹⁵ Βλ. έναντι πολλών, ΣτΕ 3187/2003, δημοσιευμένη σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

⁹⁶ Βλ. Παπαδοπούλου (2006γ: 1245), όπου αναφέρονται στατιστικά στοιχεία πριν και μετά τη θέσπιση των ποσοστώσεων στις δημοτικές εκλογές και δείχνουν την αποτελεσματικότητα του μέτρου αυτού.

⁹⁷ Στην απόφαση υπήρχε και μειοψηφούσα άποψη, σύμφωνα με την οποία το άρθρο 116 παρ. 2 που καθιερώνει τη λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν έχει εφαρμογή στα πολιτικά δικαιώματα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, βλ. Σκ. 6 της ΣΤΕ 3187/2003, δημοσιευμένη σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

⁹⁸ Βλ. Άρθρο 3 του Ν. 3636/2008, σύμφωνα με το οποίο προαπαιτούμενο της ανακήρυξης των εκλογικών συνδυασμών αυτοτελών κομμάτων, συνασπισμού συνεργαζόμενων κομμάτων και ανεξαρτήτων, ο αριθμός των υποψηφίων βουλευτών από κάθε φύλο πρέπει να ανέρχεται σε ποσοστό τουλάχιστον ίσο με το 1/3 του συνολικού αριθμού των υποψηφίων τους, αντιστοίχως, σε όλη την επικράτεια.

⁹⁹ Βλ. Στατιστικά Στοιχεία ΙΓ' Περιόδου. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/2HmbgDD>.

¹⁰⁰ Βλ. Στατιστικά Στοιχεία ΙΔ' Περιόδου. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/30qVfnJ>.

¹⁰¹ Βλ. Στατιστικά Στοιχεία ΙΕ' Περιόδου. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/2WgCVhX>.

οι γυναίκες ανέρχονταν στις 70.¹⁰² Αντίθετα κατά τη διαρκούσα κοινοβουλευτική περίοδο (20.9.2015 έως σήμερα) ο αριθμός των γυναικών στη Βουλή μειώθηκε, καθώς δεν ξεπερνούν τις 56.¹⁰³ Η τελευταία μείωση του αριθμού των γυναικών στη Βουλή οφείλεται, μάλλον, στο γεγονός ότι οι εκλογές της περιόδου αυτής δεν διενεργήθηκαν με σταυρό προτίμησης αλλά με δεσμευμένους συνδυασμούς (λίστες) κατά τους ορισμούς του εκλογικού ν. 3231/2004 –όπως ισχύει μετά την τροποποίησή του από τον ν. 3636/2008– για τις περιπτώσεις πρόωρων εκλογών, οι οποίες διεξάγονται εντός 18 μηνών από τις προηγούμενες. Ειδικότερα, οι πρόωρες εκλογές δεν διεξάγονται με σταυρό προτίμησης αλλά με δεσμευμένους συνδυασμούς (λίστες), έτσι έχει σημασία η σειρά κατάταξης των υποψηφίων στο σύστημα αυτό. Στην περίπτωση δε των τελευταίων βουλευτικών εκλογών, εκ του αποτελέσματος διαφάνηκε η «προεπιλογή» των υποψηφίων (ανδρών) στις εκλόγιμες θέσεις (Μοσκοβάκου 2015: 4-5). Τέλος, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την έκθεση του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ¹⁰⁴ για το χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών στον πλανήτη, οι γυναίκες στο ελληνικό κοινοβούλιο καταλαμβάνουν υπουργικές θέσεις σε ποσοστό 21,10%, ενώ το ποσοστό ανέρχεται σε 78,90% για τους άνδρες.

Από τα παραπάνω στοιχεία γίνεται αντιληπτό ότι ακόμη και με τη θέσπιση του μέτρου των ποσοτώσεων (1/3 του συνολικού αριθμού των υποψηφίων) οι γυναίκες συνεχίζουν να υποεκπροσωπούνται στην πολιτική ζωή της χώρας μας εν γένει. Έτσι, στο νέο νομοσχέδιο για την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, περιλαμβάνεται πρόβλεψη για αύξηση του ποσοστού ανά φύλο σε ποσοστό τουλάχιστον ίσο με το 40% του συνολικού αριθμού των υποψηφίων για τις βουλευτικές εκλογές, και σε ποσοστό ίσο τουλάχιστον με το 40% του συνολικού αριθμού των υποψηφίων μελών του δημοτικού ή περιφερειακού συμβουλίου, αντίστοιχα, για τις εκλογές των εκπροσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης.¹⁰⁵ Και αναφορικά με τη συγκρότηση των συλλογικών οργάνων, με το ίδιο νομοσχέδιο θεσπίζεται κύρωση περί μη νόμιμης συγκρότησής τους επί μη πλήρωσης της προϋπόθεσης της εκπροσώπησης εκάστου φύλου στο κατά νόμο οριζόμενο ποσοστό.¹⁰⁶

Η αύξηση δε του ποσοστού αυτού αποσκοπεί, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση (σελ. 4) που συνοδεύει το σχέδιο νόμου, στην περαιτέρω ενθάρρυνση της ενεργού συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική ζωή του τόπου και δη στην ενίσχυση της εκπροσώπησης τους τόσο στο Κοινοβούλιο όσο και στα όργανα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ακόμη, όμως, και με την αύξηση του ποσοστού ανά φύλο στο 40% των υποψηφίων για τις βουλευτικές εκλογές

¹⁰² Βλ. Στατιστικά Στοιχεία ΙΣΤ' Περιόδου. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/2VIMSoz>.

¹⁰³ Βλ. Στατιστικά Στοιχεία ΙΖ' Περιόδου. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/2HpeB51>.

¹⁰⁴ «The global gender gap report», 2017. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/2HygEUK>. Βλ. και ΓΓΓΦ, 12ο Ενημερωτικό Σημείωμα – Νοέμβριος 2017 «Γυναίκες σε θέσεις ευθύνης», σελ. 4. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/2w352SG>.

¹⁰⁵ Σε σχέση, πάντως, με τις εκλογές εκπροσώπων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ήδη με τον ν. 4555/2018 «Κλεισθένης», τροποποιήθηκε η προηγούμενη ποσοστωση του 1/3 και πλέον ορίζεται ότι αριθμός των υποψηφίων δημοτικών συμβούλων από κάθε φύλο ανέρχεται σε ποσοστό 40%, τουλάχιστον, του συνολικού αριθμού των υποψηφίων του οικείου συνδυασμού. Βλ. το άρθρο 18 του ν. 3852/2010, όπως είχε τροποποιηθεί και αντικαταστάθηκε ως άνω με το άρθρο 14 Ν.4555/2018, ΦΕΚ Α 133/19.7.2018, κατά δε τις παραγράφους 2 και 3 του άρθρου 44 του αυτού νόμου: «2. Οι διατάξεις του Κεφαλαίου Γ' ισχύουν από την πρώτη, μετά την έναρξη ισχύος του παρόντος, δημοτική περίοδο. 3. Οι διατάξεις των άρθρων 6 έως και 39 του παρόντος νόμου ισχύουν και για τις εκλογές για την ανάδειξη δημοτικών αρχών της παρ. 4 του άρθρου 9 του ν. 3852/2010».

¹⁰⁶ Βλ. άρθρο 12 Σχ/Ν, σύμφωνα με το οποίο προστίθεται στο τέλος της περ. β' της παρ. 1 του άρ. 6 του Ν. 2839/2000 νέο εδάφιο.

και εκλογές των ΟΤΑ, θα μπορούσαν να διατυπωθούν αντιρρήσεις ως προς την αποτελεσματικότητά του, δηλαδή ως προς την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών στην πολιτική ζωή του τόπου. Τα επιχειρήματα θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: Πρώτον, η ποσόστωση φύλου στους συνδυασμούς υποψηφίων είναι μέτρο περιορισμένης ισχύος, τόσο από άποψη χρόνου, όσο και από άποψη περιεχομένου. Και τούτο διότι, ενεργεί μόνο για το διάστημα από τον χρόνο υποβολής της δήλωσης στο πολιτικό δικαστήριο μέχρι την ημέρα των εκλογών και επιβάλλει τη συμπερίληψη ορισμένου αριθμού γυναικών μεταξύ των υποψηφίων, αλλά δεν μεταβάλλει ουσιαστικά την παρουσία τους στην εκλογική αντιπαράθεση, πολύ λιγότερο στον δημοκρατικό διάλογο που οδηγεί σε αυτήν. Συνεπώς, το αίτημα για ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή της χώρας δεν ικανοποιείται με την απλή καταγραφή της υποψηφιότητάς τους σε αιρετά αξιώματα (Καρτσίδου 2016: 695). Δεύτερον, δεν αποτελεί και τόσο μεγάλη πρόοδο η αύξηση του ποσοστού από το 1/3 στο 40% των υποψηφίων, καθώς αν ήθελε κανείς πιο ριζικά αποτελέσματα, θα έπρεπε να προβλέψει ποσοστό επί των εκλεγμένων. Βέβαια μια τέτοια ρύθμιση οριακά μόνο θα μπορούσε να κριθεί συνταγματική και γι' αυτό έχει προταθεί, σε μια ενδεχόμενη συνταγματική αναθεώρηση να συμπεριληφθεί η ρητή πρόβλεψη της αρχής της «Έμφυλης Ισοπολιτείας» (Gender Democracy), ως εξειδίκευση της ίδιας της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς το έλλειμμα των γυναικών από τα αξιώματα αποτελεί έλλειμμα αντιπροσώπευσης και άρα έλλειμμα Δημοκρατίας.¹⁰⁷ Τέλος, και αφού στα προηγούμενα δύο επιχειρήματα κατέστη σαφές ότι το μέτρο της ποσόστωσης είναι ένα ήπιο μέτρο για την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας και ίσως όχι και τόσο αποτελεσματικό, εύλογα γεννάται η απορία για ποιο λόγο επιλέχθηκε το ποσοστό να είναι τουλάχιστον 40% και όχι 50%, εξασφαλίζοντας τουλάχιστον ισότιμη συμμετοχή των υποψηφίων στα ψηφοδέλτια, το οποίο κατά τη λογική πορεία των πραγμάτων αν και δεν κατοχυρώνει την εκλογή των γυναικών, είναι περισσότερο πιθανό να αυξήσει τον αριθμό τους. Ο αντίλογος σ' αυτή την τοποθέτηση είναι ήδη διατυπωμένος και σχετίζεται με την εικονικότητα των γυναικείων υποψηφιοτήτων, προκειμένου να συμπληρωθεί το ψηφοδέλτιο, και άρα την απουσία πραγματικού ενδιαφέροντος των ίδιων των γυναικών για την εκλογή τους (Χρυσόγονος 2006: 6). Αυτός ο ισχυρισμός, ως προς το πρώτο σκέλος του είναι αληθής και πιθανώς να συμβαίνει και σήμερα ως έναν βαθμό, σε μικρά κόμματα ή/και σε μικρούς ΟΤΑ. Εντούτοις, δεν αναιρεί το γεγονός ότι συμβάλλει στην ενεργοποίηση των γυναικών που ενδιαφέρονται πραγματικά, αλλά εξαιτίας των κοινωνικών στερεοτύπων δεν τολμούσαν να διανοηθούν τη συμμετοχή τους σε αιρετά αξιώματα (Παπαδοπούλου 2006α). Συνεπώς, ακόμη και με την «κατάχρηση» της σχετικής ρύθμισης, μπορούν να υπάρξουν θετικά αποτελέσματα.

ε. Φύλο και εκπαίδευση (άρθρο 13)

Με το άρθρο 13 επιχειρείται η κάλυψη ενός πολύ σημαντικού κενού¹⁰⁸ στην υπό εξέταση θεματική· η προώθηση της ισότητας των φύλων μέσα από την εκπαίδευση και την εκπαιδευτική διαδικασία. Προκειμένου να καταρριφθούν τα έμφυλα στερεότυπα, τα οποία είναι η καρδιά του προβλήματος στις έμφυλες διακρίσεις, είναι σκόπιμη η από τα κάτω προς τα πάνω προ-

¹⁰⁷ Παπαδοπούλου (2006α) και πιο αναλυτικά για τη θεμελίωση αυτής της άποψης: Παπαδοπούλου (2006β: 1293 επ.).

¹⁰⁸ Κοφίνης (2016: 160), όπου αναφέρεται στην «ιεραρχία» των λόγων διάκρισης στο δίκαιο της ΕΕ. Το φύλο βρίσκεται στη δεύτερη θέση (έπεται της φυλής και εθνοτικής καταγωγής) γιατί δεν καλύπτεται για διακρίσεις στην εκπαίδευση.

σπάθεια επίλυσης του προβλήματος. Τα παιδιά πρέπει να διδάσκονται από μικρή ηλικία για τον έμφυλο εαυτό και τις έμφυλες σχέσεις.

Το σχέδιο νόμου προτείνει την ενθάρρυνση των σπουδών φύλου και την εισαγωγή της οπτικής του φύλου στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια διαδικασία και ιδίως στο πρόγραμμα σπουδών, στα διδακτικά εγχειρίδια, στις δράσεις επαγγελματικού προσανατολισμού. Σημαντικό είναι επίσης ότι προβλέπεται ενημέρωση και ευαισθητοποίηση και των εκπαιδευτικών. Για όλα αυτά θα είναι αρμόδιο το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.), το οποίο ιδρύθηκε με τον νόμο 3966/2011 και είναι επιτελικός επιστημονικός φορέας που υποστηρίζει το Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων στα θέματα που αφορούν την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθώς και τη μετάβαση από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σκοπός του Ι.Ε.Π. είναι η επιστημονική έρευνα και μελέτη των θεμάτων και η διαρκής επιστημονική και τεχνική υποστήριξη του σχεδιασμού και της εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής στα θέματα αυτά.

Με δεδομένη την αντίδραση¹⁰⁹ που γνώρισαν οι «θεματικές εβδομάδες για τις έμφυλες ταυτότητες»,¹¹⁰ αναμένεται με ενδιαφέρον εάν και πώς θα επιτευχθεί η υπό εξέταση νομοθετική πρόταση. Σε κάθε περίπτωση αξιολογείται θετικά η εισαγωγή αυτής της ρύθμισης.

στ. Φύλο και δημόσια υγεία (άρθρο 14)

Η διάσταση του φύλου εντάσσεται και στη δημόσια υγεία. Πολύ σημαντική η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 14, στο οποίο αναφέρεται η ισότιμη συμμετοχή του γυναικείου φύλου σε όλα τα ερευνητικά προγράμματα. Το «φαινόμενο της γυάλινης οροφής»,¹¹¹ της υποεκπροσώπησης δηλαδή του γυναικείου φύλου στα ανώτατα κλιμάκια της έρευνας, της επιστήμης και της τεχνολογίας, είναι από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα σύγχρονης ανισότητας των φύλων. Ο τρόπος που προτείνεται να αρθεί αυτή η διάκριση με το παρόν νομοσχέδιο έχει ως εξής: «Η πολιτεία προωθεί την έρευνα... και επιδιώκει την ισότιμη συμμετοχή του γυναικείου φύλου σε όλα τα ερευνητικά προγράμματα». Καθίσταται σαφές, ότι πρόκειται για μία διάταξη διακηρυκτικού απλά χαρακτήρα, για ένα κατά άλλα πολύ σημαντικό ζήτημα. Θα έπρεπε να προβλεφθεί η εισαγωγή και εφαρμογή θετικών δράσεων στην υπό εξέταση περίπτωση, προκειμένου να αρθεί η υποεκπροσώπηση των γυναικών στα ανώτερα κλιμάκια.

Στο ίδιο άρθρο προβλέπεται επίσης η ενημέρωση του προσωπικού στον τομέα της υγείας, προκειμένου να επιμορφωθεί και να ευαισθητοποιηθεί. Σκόπιμη θα ήταν η εξειδίκευση των επιμέρους τομέων στους οποίους θα γίνεται η κατάρτιση του προσωπικού. Αναφορά γίνεται και στον Θεσμό των «Διαμεσολαβητών Υγείας»,¹¹² αποστολή των οποίων είναι η παροχή αρωγής σε ευπαθείς (ευάλωτες και ειδικές) ομάδες του πληθυσμού για άρση των εμποδίων στην πρόσβασή τους σε υπηρεσίες υγείας του Δημοσίου Συστήματος. Η προστασία και ο σεβασμός των τρανς ατόμων και των θυμάτων έμφυλης βίας είναι δύο καίρια ζητήματα για τα οποία

¹⁰⁹ Ενδεικτικά βλ. <https://bit.ly/2VurHSl> (ανακτήθηκε στις 22.12.2018).

¹¹⁰ Με την αρ. πρωτ. Φ20.1/220482/Δ2, 23-12-2016 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας, ανακοινώθηκε η κατά το σχολικό έτος 2016-2017 υλοποίηση στα Γυμνάσια της χώρας Θεματικής Εβδομάδας με τίτλο «Σώμα και Ταυτότητα». Περισσότερα για την πρωτοβουλία βλ. στον ιστότοπο: <https://bit.ly/2w5ftO> (ανακτήθηκε στις 22.12.2018).

¹¹¹ Περισσότερα για το φαινόμενο βλ. σε: Ελίζα Βόζενμπεργκ, Το φαινόμενο της γυάλινης οροφής, 18.01.2016. Ανακτήθηκε στις 22.12.2018, από: <https://bit.ly/2JqJgky>.

¹¹² Έχει θεσμοθετηθεί με το άρθρο 61 του ν. 4368/2016 (Α' 21).

χρειάζεται να υπάρξει ειδική μέριμνα για τον χειρισμό των υποθέσεών τους στις δημόσιες δομές υγείας.

1.2.3.2. ΣΤΟΝ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΒΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ (ΑΡΘΡΑ 16-20)

Προτείνονται μία σειρά από διατάξεις που στόχο έχουν την εισαγωγή της διάστασης του φύλου και στον ιδιωτικό τομέα. Τα άρθρα 16 και 17 δεν εξειδικεύουν επίσης το πώς ακριβώς θα επιτευχθεί η ένταξη της διάστασης του φύλου στις εργασιακές σχέσεις. Σημαντική είναι η ρύθμιση που εισάγεται με το άρθρο 18, όπου προβλέπεται η επιβράβευση των εμπορικών επιχειρήσεων για την ανάπτυξη δράσεων προώθησης της ουσιαστικής ισότητας των φύλων. Οι επιχειρήσεις θα κερδίζουν Σήμα Ισότητας, το οποίο θα ελέγχεται κάθε έτος και εάν δεν πληρούνται πια οι όροι θα αφαιρείται. Ωστόσο, δεν δίνονται ιδιαίτερα κίνητρα στις επιχειρήσεις προκειμένου να θελήσουν να λάβουν το σήμα ισότητας. Ένα απλό αυτοκόλλητο θα είναι μάλλον αδιάφορο έπαθλο για επιχειρήσεις κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

Σημαντικό είναι ότι γίνεται αυτεπάγγελτη εξέταση καταγγελιών που αφορούν όρους εργασίας (άρθρο 19). Επίσης, προβλέπεται η δυνατότητα άσκησης παρέμβασης φορέων της κοινωνίας των πολιτών, αλλά όχι αυτοτελούς κίνησης της διαδικασίας (άρθρο 20), δυνατότητα που έπρεπε να τους αναγνωριστεί για να θεωρηθεί ολοκληρωμένη η ρύθμιση.

1.2.3.3. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ Μ.Μ.Ε. (ΑΡΘΡΟ 21)

Τα Μ.Μ.Ε. είναι ένας τομέας ο οποίος επηρεάζει τις γυναίκες πάρα πολύ. Είναι ευρέως γνωστό ότι τα Μ.Μ.Ε. προωθούν και αναπαράγουν στερεοτυπικά πρότυπα για τις γυναίκες με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Οι γυναίκες που προβάλλονται είτε θα είναι ιδιαίτερα περιπονημένες αλλά όχι με ιδιαίτερα υψηλό δείκτη ευφυΐας, είτε θα είναι πολύ σοβαρές. Αμέτρητα παραδείγματα σεξισμού μπορούν να αναφερθούν και λαμβάνουν χώρα καθημερινά (Μπρεγιάννη 2018).

Για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης αναφέρεται ότι λαμβάνεται μέριμνα προκειμένου να αρθούν τα στερεότυπα λόγω φύλου που προβάλλονται, να υπάρξει ισότιμη προβολή της παρουσίας του γυναικείου φύλου καθώς και απαγόρευση χρήσης σεξιστικού λόγου. Αρμόδιο όργανο για την έκδοση οδηγιών προκειμένου να επιτευχθούν τα παραπάνω είναι το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης. Το ίδιο όργανο θα επιβάλει πρόστιμα σε περίπτωση που παραβιάζονται οι παραπάνω διατάξεις.

Με δεδομένο ότι η ελληνική τηλεόραση και ιδίως η ιδιωτική στα 28 έτη παρουσίας της, σε πολύ μεγάλο βαθμό τροφοδοτείται από τα στερεοτυπικά και σεξιστικά πρότυπα που προβάλλονται για τις γυναίκες, η ως άνω ρύθμιση μπορεί να χαρακτηριστεί τουλάχιστον χλιαρή. Σε όλα τα τηλεοπτικά κανάλια θα πρέπει να επιβληθούν πρόστιμα και εκτιμάται ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατον να συμβεί. Επίσης, το ΕΣΡ δεν είναι το κατάλληλο όργανο για να επιβλέπει την τήρηση αυτού διότι και το ίδιο παρουσιάζει πολλές φορές μεροληπτική στάση. Θα ήταν πολύ πιο χρήσιμο να συσταθεί αυτοτελές όργανο, το οποίο θα αποτελείται από εξειδικευμένο προσωπικό στον τομέα των θεμάτων φύλου και θα επιφορτιστεί με το ως άνω έργο. Εναλλακτικά θα μπορούσε να γίνει πρόσληψη νέου προσωπικού εξειδικευμένου στα θέματα φύλου. Ακόμη και η εκπαίδευση του ήδη υπάρχοντος προσωπικού θα μπορούσε να αποτελέσει λύση ώστε να υπάρξουν οι ελάχιστες εγγυήσεις επιτυχίας του εγχειρήματος. Άλλως, το όλο εγχείρημα δεν προβλέπεται να έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Ευστοχία του άρθρου είναι ότι στην ετήσια έκθεση πεπραγμένων του ΕΣΡ θα συμπεριλαμβάνεται υποχρεωτικά και κεφάλαιο με αντικείμενο την παρακολούθηση της εφαρμογής των διατάξεων αυτών. Έτσι, διασφαλίζεται μεν δημοσιότητα, γεγονός που δεσμεύει το όργανο να παράξει έργο για να έχει κάτι να παρουσιάσει στην ετήσια έκθεση, αλλά και πάλι αυτό δεν αρκεί.

1.2.3.4. ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΒΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Στο νομοσχέδιο περιλαμβάνονται και διατάξεις σχετικές με την πρόληψη και την αντιμετώπιση της ασκούμενης βίας κατά των γυναικών (4ο Κεφ., άρθρα 22-30), παρά το γεγονός ότι θα περίμενε κανείς να βρίσκονται στον ν. 4531/2018 για την κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, η αιτιολογική έκθεση του σχεδίου νόμου σπεύδει να εξηγήσει ότι οι κρίσιμες διατάξεις φιλοδοξούν να λειτουργήσουν αλληλοσυμπληρωματικά με τη Σύμβαση για την εξάλειψη του φαινομένου (αιτιολογική έκθεση Σχ/Ν σελ. 6).

Ειδικότερα, προβλέπεται η «δυνατότητα» λειτουργίας ενός ολοκληρωμένου Δικτύου δομών και υπηρεσιών με αντικείμενο την προσφορά ψυχοκοινωνικής στήριξης, νομικής συμβουλευτικής, αλλά και ασφαλούς διαμονής στις γυναίκες-θύματα έμφυλης βίας. Πρόκειται, πρώτον, για τα Συμβουλευτικά Κέντρα Γυναικών που λειτουργούν υπό την εποπτεία της ΓΓΠΦ ή τους Δήμους, δεύτερον, για τους ξενώνες φιλοξενίας κακοποιημένων γυναικών που λειτουργούν υπό την εποπτεία των Δήμων και, τρίτον, για την 24ωρη πανελλαδική τηλεφωνική γραμμή SOS 15900 που λειτουργεί υπό την εποπτεία της ΓΓΠΦ.

Πράγματι, σημαντική είναι η πρόβλεψη δημιουργίας των ως άνω δομών, καθώς όπως επισημάνθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η απουσία τους δημιουργούσε δυσχέρειες στην εφαρμογή του νομικού πλαισίου για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών. Εντούτοις, η δυνητική διατύπωση των διατάξεων του νομοσχεδίου, εγείρει έντονες επιφυλάξεις για την υλοποίησή του και τη λειτουργία των δομών στην πράξη. Και τούτο, διότι η μη ύπαρξη επιτακτικών κανόνων πιθανώς να μετατρέψει το νομοσχέδιο σε ευκολόγιο κατά το σκέλος αυτό.

Περαιτέρω, στα σχόλια της διαβούλευσης υποστηρίχθηκε ότι το νομοσχέδιο είναι σεξιστικό, γιατί δεν περιλαμβάνει προβλέψεις για άντρες-θύματα βίας. Η άποψη αυτή δεν θεωρείται πειστική, καθώς σύμφωνα με επίσημα στοιχεία οι γυναίκες είναι, ως επί το πλείστον, αυτές που δέχονται έμφυλη βία εξαιτίας των κοινωνικών στερεοτύπων και συνεπώς είναι αυτές που χρήζουν βοήθειας. Εντούτοις, δεν αποκλείεται το γεγονός να υπάρχουν και άντρες-θύματα έμφυλης βίας, για τους οποίους θα έπρεπε να υπάρξει σχετική πρόβλεψη.

1.2.4. Συμπερασματική αξιολόγηση του νομοσχεδίου

Η εισαγωγή ενός νομοσχεδίου που σκοπό έχει την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων είναι αναμφίβολα αναγκαία. Το υπό εξέταση νομοσχέδιο επιχειρεί να προσεγγίσει το ζήτημα ολιστικά, συμπεριλαμβάνοντας όλες τις πιθανές εκφάνσεις της ζωής των ανθρώπων που επηρεάζονται από το φύλο τους. Αυτό είναι αναμφίβολα θετικό και θα έπρεπε να είχε υλοποιηθεί πολύ νωρίτερα. Ωστόσο, οι περισσότερες διατάξεις είναι αόριστες και ενώ τα περισσότερα μέτρα που προτείνονται είναι σημαντικά και απαραίτητα δεν εξειδικεύεται ούτε ο τρόπος ούτε και ο χρόνος που πρόκειται να γίνει αυτό. Σε τέσσερις περιπτώσεις χρειάζεται η έκδοση υπουργικής απόφασης για τη ρύθμιση των λεπτομερειών εφαρμογής διατάξεων του νόμου (άρθρο 5 παρ.1 περ. β, άρθρο 6 παρ. 3, άρθρο 18 παρ. 1, άρθρο 30). Επίσης, πολλές

φορές επαναλαμβάνεται το ρήμα «δύνανται», δίνοντας την εντύπωση ότι το εκάστοτε όργανο έχει διακριτική ευχέρεια να προβεί στη ρύθμιση του θέματος, γεγονός που προκαλεί το δίχως άλλο ανασφάλεια δικαίου και καθιστά τη ρύθμιση αναποτελεσματική. Συνολικά, άποψή μας είναι ότι πρόκειται για μία απαραίτητη νομοθετική πρωτοβουλία η οποία έπρεπε να είχε ολοκληρωθεί πολύ νωρίτερα. Παρόλα αυτά το σχέδιο νόμου σε αυτή του τη μορφή, πρακτικά δεν φαίνεται να προωθεί ουσιαστικά την ουσιαστική ισότητα. Είτε επαναλαμβάνει αποτυχημένες πρακτικές, είτε εισάγει νέες που δεν είναι βέβαιο ότι θα λειτουργήσουν. Πρόκειται θα λέγαμε για έναν οιονεί νόμο-πλαίσιο¹¹³ με αμφίβολη αποτελεσματικότητα.

2. ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΟΛΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΣ ΕΡΩΤΙΚΩΝ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ

Στην ενότητα αυτή θα αναλυθεί το νομοθετικό πλαίσιο που αφορά στην αναγνώριση δικαιωμάτων στα ΛΟΑΤΚΙ άτομα σήμερα. Η σπουδαιότερη ανάγκη ίσως των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, είναι η καταπολέμηση των στερεοτύπων που τους αποδίδονται, τα οποία συχνά οδηγούν σε στίγμα και αρνητικές διακρίσεις. Συνεπώς, η ανάγκη για κοινωνική αναγνώριση και ορατότητα αποτελεί τη βάση προκειμένου να επιτευχθεί η ουσιαστική ισότητα και για τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα. Σημαντικός παράγοντας για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, είναι οι νομοθετικές πρωτοβουλίες, οι οποίες προσφέρουν ασφάλεια και ορατότητα στα άτομα. Στην Ελλάδα αυτήν τη στιγμή ισχύουν τρεις νόμοι που έχουν άρει κάποιες από τις διακρίσεις που υφίστανται τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα.

2.1. Ο ΝΟΜΟΣ 4556/2015 ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΜΦΩΝΟ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Ένα από τα πάγια αιτήματα των ομοφυλόφιλων προσώπων και ομόφυλων ζευγαριών,¹¹⁴ είναι η νομική αναγνώριση της συμβίωσής τους. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους: είτε με τη διεύρυνση του γάμου ανεξαρτήτως φύλου των μελλονύμφων νομοθετικά ή με τη δικαστική αναγνώριση ότι ο γάμος ως σύμβαση δεν εξαρτάται από το φύλο των συμβαλλομένων,¹¹⁵ είτε με την αναγνώριση μίας εναλλακτικής μορφής συμβίωσης, ενός αστικού μορφώματος το οποίο δεν εξισώνεται απόλυτα με τον θεσμό του γάμου, προσομοιάζει, όμως, αρκετά σε αυτόν (Τροκανάς 2011: 215). Αυτή τη στιγμή σαράντα επτά κράτη στον κόσμο έχουν αναγνωρίσει

¹¹³ Ο νόμος-πλαίσιο που ορίζεται στο άρ. 43 παρ. 4 Συντ. χαράσσει απλώς ένα γενικό ρυθμιστικό πλαίσιο και αφήνει όλα τα υπόλοιπα θέματα στα όργανα της εκτελεστικής λειτουργίας και συγκεκριμένα στον ΠτΔ, αφού μόνο αυτός εκδίδει κανονιστικά διατάγματα. Στην πράξη πάντως ο θεσμός έχει μάλλον ατονήσει, αφενός λόγω των προϋποθέσεων και περιορισμών που θέτει το ίδιο το Σύνταγμα (με βάση τον συνδυασμό των παρ. 4 και 5 του άρ. 43 και της παρ. 1 του άρ. 72) και αφετέρου λόγω της σχετικής ευκολίας, με την οποία η νομολογία δέχεται ευρείες εξουσιοδοτήσεις ως θεμιτές κατά την (απλούστερη) διαδικασία της παρ. 2, εδ. β' του άρθρου 43. Βλ. αναλυτικά Χρυσόγονος (2008: 150-152).

¹¹⁴ Αναφέρονται και τα ομοφυλόφιλα άτομα και τα ομόφυλα ζευγάρια, διότι η ομοφυλοφιλία αφορά στη συναισθηματική και/ή ερωτική έλξη από άτομα του ίδιου φύλου. Ο όρος ομόφυλα ζευγάρια αφορά μόνο στο φύλο. Με άλλα λόγια δεν αποκλείεται να συνάψουν σύμφωνο συμβίωσης άτομα ίδιου φύλου, που δεν είναι ομοφυλόφιλα, όπως άλλωστε συνάπτουν πολλοί ομοφυλόφιλοι άνδρες και γυναίκες γάμο με άτομα του αντίθετου φύλου για κοινωνικούς, οικονομικούς ή και άλλους λόγους. Για την προβληματική βλ. αναλυτικά Παπαδοπούλου (2006β).

¹¹⁵ Βλ. αναλυτικά για την προβληματική, Παπαδοπούλου (2008: 405 επ.).

νομικά τις συμβιώσεις των ατόμων του ίδιου φύλου, εκ των οποίων τα είκοσι επτά¹¹⁶ είναι μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Δεκατρία¹¹⁷ από αυτά έχουν αναγνωρίσει τον γάμο και μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου, ενώ τα υπόλοιπα έχουν εισαγάγει κάποιο αστικό μórφωμα, όπως το σύμφωνο συμβίωσης. Στην Ελλάδα, ισχύει για τα ομόφυλα ζευγάρια, ο δεύτερος τρόπος αναγνώρισης της συμβίωσής τους, το σύμφωνο συμβίωσης, με τη θέσπιση του νόμου 4556/2015 που τροποποίησε τον προηγούμενο νόμο 3719/2008.

2.1.1. Το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς: ο νόμος 3719/2008 και η υπόθεση Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος

2.1.1.1. Ο ΝΟΜΟΣ 3719/2008

Το 2008 θα μπορούσε να λεχθεί ότι ήταν το πιο σημαντικό και ίσως το εναρκτήριο έτος για την ουσιαστική διεκδίκηση δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων και ομόφυλων ζευγαριών στην Ελλάδα.¹¹⁸ Δύο γεγονότα συνέβησαν σε αυτό· αφενός το νομοσχέδιο 3719/2008, με το οποίο θα εισαγόταν –και τελικά εισήχθη– για πρώτη φορά το σύμφωνο συμβίωσης στην ελληνική έννομη τάξη, και αφετέρου οι δύο γάμοι ομόφυλων ζευγαριών που τελέστηκαν από τον Δήμαρχο της Τήλου στις 3 Ιουνίου 2008.¹¹⁹

Τα δύο αυτά γεγονότα πυροδότησαν έντονη συζήτηση με συμμετέχοντες έγκριτους νομικούς, εκκλησιαστικούς φορείς, βουλευτές, και φορείς πίεσης σχετικά με την ανάγκη ή όχι αναγνώρισης δικαιωμάτων και για τα ομόφυλα ζευγάρια. Οι πρώτοι από τους ως άνω αναφερθέντες συμμετέχοντες στη συζήτηση γύρω από τη θεματική που μας απασχολεί, οι έγκριτοι νομικοί, υποστήριξαν διαφορετικές απόψεις αλλά μάλλον διέκριντο θετικά στην αναγνώριση δικαιωμάτων και στα ομόφυλα ζευγάρια.¹²⁰ Μεταξύ των αντιδράσεων από τους εκκλησιαστικούς φορείς κορυφαία ίσως ήταν η δήλωση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της εκκλησίας,¹²¹ η

¹¹⁶ Ανδorra, Αυστρία, Βέλγιο, Κροατία, Κύπρος, Δημοκρατία της Τσεχίας, Δανία, Εσθονία, Φινλανδία, Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ουγγαρία, Ισλανδία, Ιρλανδία, Ιταλία, Λιχτενστάιν, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Ολλανδία, Νορβηγία, Πορτογαλία, Σλοβενία, Ισπανία, Σουηδία, Ελβετία και Ηνωμένο Βασίλειο.

¹¹⁷ Βέλγιο, Δανία, Φινλανδία, Γαλλία, Ιρλανδία, Ισλανδία, Λουξεμβούργο, Νορβηγία, Πορτογαλία, Ισπανία, Σουηδία, Ολλανδία και Ηνωμένο Βασίλειο.

¹¹⁸ Η διαπίστωση αυτή γίνεται κυρίως με κριτήριο την ορατότητα και τις διαστάσεις δημοσιότητας που πήρε το ζήτημα. Η ΕΕΔΑ, ήδη από το 2004, είχε διαπιστώσει τα κενά στη νομοθεσία, βλ. «Απόφαση-γνωμάτευση της ολομέλειας της ΕΕΔΑ για ζητήματα σχετικά με τις διακρίσεις σε βάρος σεξουαλικών μειονοτήτων στην Ελλάδα (μετά από αίτημα της ΔΑ) και την επέκταση του πολιτικού γάμου σε ζευγάρια του ίδιου φύλου (μετά από αίτημα της ΟΛΚΕ)», ΕΕΔΑ, Ετήσια Έκθεση 2004, σελ. 183.

¹¹⁹ Τον Ιούνιο του 2008 τελέστηκαν από τον Δήμαρχο της Τήλου ο γάμος ενός ζευγαριού λεσβίων και ενός ζευγαριού γκέι ανδρών. Οι γάμοι αυτοί, μετά από αγωγή που άσκησε ο εισαγγελέας Πρωτοδικών Ρόδου, κρίθηκαν ως ανυπόστατοι από το Πρωτοδικείο (αποφάσεις 114 και 115/2009). Οι εφέσεις των ενδιαφερομένων επίσης απορρίφθηκαν (ΕφΔωδ 83/2011). Πρόσφατα απεφάνθη αμετάκλητα ο Άρειος Πάγος ότι «υπό το κρατούν νομικό καθεστώς στην Ελλάδα δεν νοείται πολιτικός γάμος μεταξύ ομοφύλων, είναι δε έτερο το ζήτημα, αν υφίσταται ανάγκη σχετικής νομοθετικής ρυθμίσεως, όπως ήδη έχουν πράξει αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός για το οποίο αναπτύσσεται κατά τα τελευταία έτη και στη χώρα μας ευρεία επιστημονική και κοινωνική συζήτηση για το θέμα αυτό» (ΑΠ 1428/2017, Πολιτικό Τμήμα Α2). Εν γένει για την υπόθεση βλ. ενδεικτικά Παπαδοπούλου (2006β), Ευαγγελίδου-Τσιρκικά (2009: 1283 επ.).

¹²⁰ Βλ. τον διάλογο και τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες επιστημονικές τοποθετήσεις για το θέμα του δικαιώματος στον γάμο και το σύμφωνο συμβίωσης των ομόφυλων ζευγαριών, στο ιστολόγιο (blog) του Ομίλου «Αριστοβούλους Μάνεσης». Ανακτήθηκε στις 20.10.2018, από: <https://bit.ly/2LMTldJ>.

¹²¹ Διαρκής Ιερά Σύνοδος, 17.3.2008. Ανακτήθηκε στις 30.10.2018, από: <https://bit.ly/2W6CcPZ>.

οποία σε δελτίο τύπου της διαμήνυσε ότι όποια άλλη μορφή συμβίωσης πέραν αυτής που δημιουργείται με θρησκευτικό γάμο αποτελεί πορνεία. Από τα πολιτειακά όργανα ο τότε υπουργός δικαιοσύνης, σε δήλωσή του ενώπιον της αρμόδιας κοινοβουλευτικής επιτροπής, ανέφερε, ότι «είμαστε πεπεισμένοι ότι οι απαιτήσεις της ελληνικής κοινωνίας δεν ζητούν να προχωρήσουμε περισσότερο», αναφερόμενος βέβαια στην αναγνώριση δικαιωμάτων στα ομόφυλα ζευγάρια.¹²²

Από τους φορείς πίεσης το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θέσεις της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου,¹²³ η οποία ήδη από το 2004¹²⁴ στην ενδελεχή έκθεσή της για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, λεσβιών, αμφισεξουαλικών και τρανς ατόμων, πρότεινε την ανάγκη αναγνώρισης του δικαιώματος για σύναψη γάμου και για τα ομόφυλα ζευγάρια. Την ίδια σύσταση έκανε και πριν από την ψήφιση του νόμου το 2008,¹²⁵ τονίζοντας¹²⁶ ότι ήταν περισσότερο αναγκαία η αναγνώριση δικαιωμάτων στα ομόφυλα απ' ό,τι στα ετερόφυλα ζευγάρια, δεδομένου ότι για τα ομόφυλα ζευγάρια δεν υπήρχε καμία πρόβλεψη αναγνώρισης των δικαιωμάτων τους, ενώ για τα ετερόφυλα υπήρχε η δυνατότητα σύναψης και πολιτικού και θρησκευτικού γάμου. Προς επίρρωση του ισχυρισμού αυτού, σημειώνεται ότι δικαιώματα αναγνωρίζονται ακόμη και για τα ετερόφυλα άτομα που συζούν σταθερά, αλλά δεν επιθυμούν να προσδώσουν στη σχέση τους νομική αναγνώριση.¹²⁷

Εκείνη τη χρονική περίοδο και παρά τις ποικίλες αντιδράσεις,¹²⁸ φάνταζε σενάριο επιστημονικής φαντασίας για τον Έλληνα νομοθέτη να συμπεριλάβει και τα ομόφυλα ζευγάρια, αφού ακόμη και η μορφή αυτή συμβίωσης για τα ετερόφυλα ζευγάρια, προωθήθηκε με σχεδόν απολογητικό τρόπο, δεδομένου ότι στην αιτιολογική έκθεση αναφερόταν ότι ο γάμος εξακολουθεί να αποτελεί την καλύτερη επιλογή για τα ζευγάρια που επιθυμούν να δημιουργήσουν οικογένεια. Έτσι, το νομοσχέδιο έγινε νόμος του κράτους, δίνοντας στη χώρα μας το θλιβερό προνόμιο να αποτελεί τη μοναδική χώρα μαζί με τη Λιθουανία¹²⁹ η οποία κατοχύρωσε σύμφωνο συμβίωσης μόνο για τα ετερόφυλα ζευγάρια, αποκλείοντας τα ομόφυλα.

¹²² Η δήλωση του υπουργού αναφέρεται στην απόφαση του ΕΔΔΑ, Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος (Προσφυγές αρ. 29381/09 και 32684/09), 7.11.2013, παρ. 11.

¹²³ Η ΕΕΔΑ αποτελεί το ανεξάρτητο συμβουλευτικό όργανο της Πολιτείας σε θέματα προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Περισσότερες πληροφορίες για το όργανο εδώ: <http://www.nchr.gr>.

¹²⁴ «Απόφαση-γνώμатеυση της ολομέλειας της ΕΕΔΑ για ζητήματα σχετικά με τις διακρίσεις σε βάρος σεξουαλικών μειονοτήτων στην Ελλάδα (μετά από αίτημα της ΔΑ) και την επέκταση του πολιτικού γάμου σε ζευγάρια του ίδιου φύλου (μετά από αίτημα της ΟΛΚΕ)», ΕΕΔΑ, Ετήσια Έκθεση 2004, σελ. 183.

¹²⁵ Παρατηρήσεις ΕΕΔΑ επί του Σχεδίου νόμου «Μεταρρυθμίσεις για την Οικογένεια, το Παιδί και την Κοινωνία», ΕΕΔΑ, 2008.

¹²⁶ Όμοια και Κοτζάμπαση (2010) και Φουντεδάκη (2016: 501-502), η οποία χαρακτηρίζει ως νομική πολυτέλεια το γεγονός ότι για τα ετερόφυλα ζευγάρια υπάρχει η δυνατότητα σύναψης και γάμου και συμφώνου συμβίωσης, ενώ αποτελεί παραλογισμό η μη συμπερίληψη των ομοφύλων.

¹²⁷ Άρθρα ΑΚ 1444 παρ. 2 εδ. α', ΑΚ 1456 παρ. 1 εδ. β', ΑΚ 1475 παρ. 2 εδ. α', ενώ και στην προστατευτική εμβέλεια του άρθρου 932 εδ. γ ΑΚ θεωρία και νομολογία έχουν δεχτεί ότι εντάσσεται και το άτομο με το οποίο συζούσε το θύμα. Περισσότερα για την προβληματική βλ. Κοτζάμπαση (2010: 259 επ.).

¹²⁸ Ενδεικτικά βλ. Κοτζάμπαση (2010), όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι προβλεπόταν μονομερής λύση του συμφώνου χωρίς να υπάρχει καν χρονικός περιορισμός και δεν υπήρχε καμία πρόβλεψη για ασφαλιστικά ή συνταξιοδοτικά ζητήματα· Παρατηρήσεις ΕΕΔΑ ό.π., σελ. 4.

¹²⁹ Βλ. ΕΔΔΑ (Τμήμα Ευρείας Σύλληψης) Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος, (Προσφυγές αρ. 29381/09 και 32684/09), 7.11.2013, παρ. 26.

2.1.1.2. Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΣ ΚΛΠ. ΚΑΤΑ ΕΛΛΑΔΑΣ

Το γεγονός αυτό οδήγησε τέσσερα ομόφυλα ζευγάρια να προσφύγουν στο ΕΔΔΑ, βάλλοντας κατά του νόμου 3719/2008, με την αιτιολογία ότι αυτός προσβάλλει τα δικαιώματά τους και ειδικά αυτά που απορρέουν από τα άρθρα 8 –προστασία ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής– και 14 της ΕΣΔΑ –απαγόρευση των διακρίσεων.¹³⁰ Υποστήριξαν ότι ο νόμος αυτός εισάγει αδικαιολόγητη δυσμενή διάκριση μεταξύ των ετερόφυλων και των ομόφυλων ζευγαριών εις βάρος προφανώς των τελευταίων.

Το ΕΔΔΑ αναφέρθηκε στον νόμο κατά του οποίου έβαλαν οι προσφεύγοντες καθώς και στην αιτιολογική έκθεση αυτού. Σε σχέση με την τελευταία, ο νομοθέτης τότε, ανήγαγε τη σκοπιμότητα εισαγωγής του νόμου στην ελληνική έννομη τάξη σε τρεις λόγους: πρώτον αναγνώρισε ότι οι ελεύθερες ενώσεις προσώπων –μόνο ετερόφυλων– αποτελούν κοινωνική πραγματικότητα. Δεύτερον, αναγνώρισε ότι υπήρχε μεγάλο ποσοστό παιδιών εκτός γάμου γεννημένων –επίσης μόνο ετερόφυλων– για τα οποία έπρεπε να υπάρξει κάποια ρύθμιση ώστε να προστατεύονται νομικά. Τέλος, ανέφερε ως σκοπιμότητα για την προώθηση της νομοθετικής πρωτοβουλίας και το υπαρκτό γεγονός των μονογονεϊκών οικογενειών και ιδίως των γυναικών που εγκαταλείπονταν μετά από μακροχρόνια συμβίωση (Ακτύπησ 2015: 702).

Στην ουσία της υπόθεσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ισχυρισμοί της Κυβέρνησης, η οποία πρόβαλε τρία βασικά επιχειρήματα. Πρώτον, ότι τα ομόφυλα ζευγάρια δεν διαφοροποιούνται σε σχέση με τα ετερόφυλα για τρεις λόγους: το σύμφωνο δεν επιφέρει ουσιαστικές συνέπειες ως προς την περιουσιακή κατάσταση των μερών, δεν ρυθμίζει θέματα κοινωνικής ασφάλισης, και τα ομόφυλα ζευγάρια μπορούν να ρυθμίζουν θέματα διατροφής και κληρονομικά θέματα με την εφαρμογή του κοινού δικαίου. Δεύτερο επιχειρήμα της Κυβέρνησης, ήταν η ανάγκη διασφάλισης του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού και η ανάγκη προστασίας της παραδοσιακής οικογένειας και τρίτο επιχειρήμα ότι ο νόμος εκ των πραγμάτων δεν αφορά τα ομόφυλα ζευγάρια, αφού αυτά δεν μπορούν να αποκτήσουν βιολογικά τέκνα. Ως προς τα επιχειρήματα της κυβέρνησης, ορθά παρατηρείται ότι γίνεται επίκληση στη διατήρηση της παραδοσιακής οικογένειας, η οποία νοούμενη ως παραδοσιακή δημιουργείται με το γάμο (Ακτύπησ 2015: 704). Το επιχειρήμα αυτό προβάλλεται για ένα νόμο που έχει σκοπό να ρυθμίσει μία εναλλακτική μορφή συμβίωσης, και κατά λογική συνέπεια όχι την παραδοσιακή που κατά τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις δημιουργείται με τον γάμο. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι γίνεται λόγος από μέρος της κυβέρνησης για τέκνα γεννημένα εκτός γάμου, τα οποία αποτελούν κοινωνική πραγματικότητα και υπάρχει ανάγκη –με επίκληση στο υπέρτερο συμφέρον του παιδιού– νομοθετικής κάλυψης του ζητήματος, παραβλέποντας όμως ηθελημένα ότι παιδιά εκτός γάμου γεννημένα προέρχονται και από ομόφυλες οικογένειες, φαινόμενο που αποτελεί επίσης κοινωνική πραγματικότητα.

Οι προσφεύγοντες στηρίχθηκαν στην προηγούμενη απόφαση του Δικαστηρίου, Schalk και Kopf κατά Αυστρίας, η οποία διέυρνε –για πρώτη φορά ως σημειωθεί– την έννοια της οικογενειακής ζωής, αναγνωρίζοντας ότι ένα ομόφυλο ζευγάρι που συγκατοικεί *de facto*, κατά τρόπο σταθερό υπάγεται στην έννοια της οικογενειακής ζωής.¹³¹ Δεν απορρέει όμως και θετική υποχρέωση των κρατών να αναγνωρίσουν τον γάμο μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών.¹³²

¹³⁰ Βλ. ΕΔΔΑ Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος, ό.π., παρ. 3.

¹³¹ Βλ. ΕΔΔΑ Απόφαση Schalk και Kopf κατά Αυστρίας, (αρ. προσφυγής 30141/04), 24.6.2010, παρ. 92-94.

¹³² Βλ. ΕΔΔΑ Απόφαση Schalk και Kopf κατά Αυστρίας, ό.π., παρ. 106.

Την ίδια στάση κράτησε το ΕΔΔΑ και στην υπό εξέταση ελληνικού ενδιαφέροντος υπόθεση.¹³³ το νέο που εισήχθη είναι ότι προστασίας σύμφωνα με το άρθρο 8 ΕΣΔΑ χαιρούν όχι μόνο τα ζευγάρια που συζούν αλλά και αυτά που δεν συμβιώνουν για επαγγελματικούς και κοινωνικούς λόγους, αλλά έχουν σταθερή σχέση, διευρύνοντας ακόμη περισσότερο την έννοια της οικογένειας.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το Δικαστήριο «καταδίκασε» το ελληνικό κράτος λόγω της παράλειψής του, να συμπεριλάβει στον νόμο του 2008 και τα ομόφυλα ζευγάρια, παράλειψη η οποία εισήγαγε έτσι δυσμενή διάκριση σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών, και όχι επειδή απέρρεε από την ΕΣΔΑ θετική υποχρέωση νομικής αναγνώρισης της συμβίωσης των ομόφυλων ζευγαριών (Παπαδοπούλου 2016: 355 επ., Φουντεδάκη 2016: 499 επ.). Το ΕΔΔΑ ακολούθησε τη γενικότερη στάση του να είναι επιφυλακτικά προοδευτικό με τις αποφάσεις του, με την επιφύλαξη αυτή να απορρέει, κυρίως από τον περιορισμό που τίθεται από την εσωτερική έννομη τάξη των κρατών.¹³⁴

2.1.2. Από τη διαβούλευση του σχεδίου νόμου στην ψήφισή του

Είναι άγνωστο ποια θα ήταν η τύχη της ρύθμισης των σχέσεων των ομόφυλων ζευγαριών χωρίς την «καταδίκη» της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ,¹³⁵ με δεδομένο μάλιστα ότι είχαν κατατεθεί περισσότερες από 100 παρόμοιοι περιεχομένου προσφυγές στο ΕΔΔΑ κατά τη στιγμή επεξεργασίας του σχεδίου νόμου.¹³⁶ Δεν χωρεί αμφιβολία, πάντως ότι η καταδίκη αυτή επέσπευσε τις διαδικασίες και κατέστησε επιτακτική την επέκταση του συμφώνου συμβίωσης και στα ομόφυλα ζευγάρια.¹³⁷

Έτσι, από τις 9 Νοεμβρίου έως τις 20 Νοεμβρίου 2015 τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση¹³⁸ ο νόμος 4356/2015 «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις». Κατά τη διάρκεια της διαβούλευσης συγκεντρώθηκε πρωτοφανής αριθμός σχολίων. Συγκε-

¹³³ Βλ. ΕΔΔΑ, Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος, ό.π., παρ. 73.

¹³⁴ Ωστόσο, στην πρόσφατη υπόθεση Oliari (ΕΔΔΑ, Oliari κ.α. κατά Ιταλίας, (αρ. προσφυγών 18766/11 και 36030/11), 21.7.2015, παρ. 185 το ΕΔΔΑ, ανέτρεψε την παραπάνω θέση του, και προχώρησε ακόμη περισσότερο· βασίζοντας την επιχειρηματολογία του στις παραπάνω αποφάσεις καταδίκασε την Ιταλία επειδή δεν αναγνώρισε μορφή αστικής συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια, αναγνωρίζοντας ότι απορρέει από το άρθρο 8 ΕΣΔΑ θετική υποχρέωση των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης να αναγνωρίζουν νομικά και τις ενώσεις ομόφυλων ζευγαριών.

¹³⁵ Όταν μία χώρα καταδικάζεται από το ΕΔΔΑ, βρίσκεται σε καθεστώς επιτήρησης από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, το καθ' ύλη αρμόδιο όργανο για την επίβλεψη της εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ από τα κράτη-μέλη. Η υπόθεσή μας, μετά και την ψήφιση του νόμου καθώς και την πληρωμή του ποσού που επιδικάστηκε στα θύματα, θεωρείται πια ολοκληρωμένη, βλ. σε Summary of Final Resolutions adopted by the Committee of Ministers in 2016. Ανακτήθηκε στις 30.10.2018, από: <https://bit.ly/2WJY7tC>. Περισσότερες πληροφορίες για τη διαδικασία ελέγχου των αποφάσεων από το Συμβούλιο της Ευρώπης σε: <https://bit.ly/2JLBMlr>, (ανακτήθηκε στις 30.10.2018).

¹³⁶ Έκθεση αξιολόγησης συνεπειών ρυθμίσεων για το σχέδιο νόμου «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις», σελ. 52.

¹³⁷ Πριν από την καταδίκη της χώρας μας είχε γίνει πρόταση από τη νομοπαρασκευαστική επιτροπή που είχε συσταθεί το 2010 για την τροποποίηση των διατάξεων του οικογενειακού δικαίου, με σκοπό την τροποποίηση των διατάξεων του νόμου 3719/2008. Το σχέδιο νόμου δεν ψηφίστηκε ποτέ. Την ίδια κατάληξη είχε και η νομοθετική πρόταση για επέκταση του συμφώνου που κατατέθηκε το 2013 από την κοινοβουλευτική ομάδα του ΣΥΡΙΖΑ, μετά και την καταδίκη της χώρας μας. Βλ. Έκθεση αξιολόγησης συνεπειών ρυθμίσεων για το σχέδιο νόμου «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις», σελ. 49.

¹³⁸ Διαθέσιμα τα σχόλια σε: <https://bit.ly/2JpP26e>, (ανακτήθηκε στις 25.10.2018).

κριμένα αναρτήθηκαν 3.324 σχόλια συνολικά, εκ των οποίων μόνο τα 2.496, αφορούσαν στο πρώτο άρθρο, το οποίο επέκτεινε το δικαίωμα σύναψης συμφώνου συμβίωσης και στα ομόφυλα ζευγάρια.

Σε μια γενική αποτίμηση των σχολίων επί του νομοσχεδίου, σημειώνεται ότι αυτά αντικατοπτρίζουν μάλλον τη γενικότερη αντίληψη που υπάρχει αυτή τη στιγμή και στην ελληνική κοινωνία σε σχέση με τα ομοφυλόφιλα άτομα και τα ζευγάρια ομοφύλων. Από τη μία είναι αυτοί που διαφωνούν απόλυτα με το σύμφωνο συμβίωσης επικαλούμενοι κατά βάση επιχειρήματα αναγόμενα στη θρησκεία¹³⁹ και το φυσικό δίκαιο. Από τα σχόλια εύκολα διαπιστώνεται η σύγχυση για το τι σημαίνει να έλκεται ένα άτομο ερωτικά και/ή συναισθηματικά από άτομα του ίδιου φύλου, αφού σε σημαντικό αριθμό σχολίων η ομοφυλοφιλία ταυτίστηκε με την αιμομιξία, την κτηνοβασία, ενώ δεν έλειψαν και ακραίες παρομοιώσεις με την παιδοφιλία, τον βιασμό, ακόμη και ότι αποτελεί κίνδυνο για τη δημόσια υγεία, με επίκληση στον ιό HIV.¹⁴⁰ Η υποβάθμιση της νομοθετικής πρωτοβουλίας με αναφορές στα σημαντικότερα προβλήματα που έχει να επιλύσει αυτή τη στιγμή η Ελλάδα, ήταν ένα αρκετά επαναλαμβανόμενο σχόλιο. Μεταξύ άλλων αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετές και αρκετοί θεώρησαν ότι με το νομοσχέδιο θα δινόταν και η δυνατότητα τεκνοθεσίας στα ομόφυλα ζευγάρια, με αποτέλεσμα να συμπεριληφθούν και πολλά σχόλια που αφορούσαν στα προβλήματα ψυχικής υγείας που θα είχε ως αποτελέσματα κάτι τέτοιο, στην ανάγκη ενίσχυσης του θεσμού της οικογένειας και στην ανάγκη αντιμετώπισης της υπογεννητικότητας.

Από την άλλη, υπάρχουν συμπολίτες μας οι οποίοι είναι μεν αντίθετοι με το σύμφωνο συμβίωσης, αλλά αναγνωρίζουν ότι τα ομόφυλα ζευγάρια αποτελούν μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, υπάρχει μεν ανοχή αλλά όχι αποδοχή· δεν λείπουν σχόλια που προτείνουν τη θεσμοθέτηση μέτρων για την καταστολή της βίας σε βάρος των ομοφυλόφιλων, ενώ πολλές/οί είναι και αυτές/οί που διατείνονται ότι «θέλουν το καλό τους» και «προσεύχονται για τη σωτηρία τους», αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να δεχτούν πώς είναι δυνατόν η «ανωμαλία» να γίνεται νόμος του κράτους. Δεν είναι λίγα τα άτομα μάλιστα που ισχυρίζονται ότι για τη ρύθμιση των κληρονομικών δικαιωμάτων τους, τα ομόφυλα ζευγάρια μπορούν να συνάψουν διαθήκη και γενικά μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις υπάρχουσες μορφές συμβάσεων για να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους, αλλά σε καμία περίπτωση δεν επιτρέπεται ρητά να υπάρξει αναγνώριση της ύπαρξής τους από το κράτος.

Τέλος, υπήρχε σημαντικός αριθμός σχολίων, κατά την ανάγνωση των οποίων διαπιστώνει κανείς ότι υπάρχουν και σύμμαχοι (allies) των ομοφυλόφιλων-ομόφυλων ζευγαριών. Άνθρωποι δηλαδή, που ενώ οι ίδιοι δεν ανήκουν σε αυτήν την ομάδα, αναγνωρίζουν ότι η περιθωριοποίηση των ομοφυλόφιλων ατόμων, που κατά τα άλλα είναι λειτουργικά και παραγωγικά στην κοινωνία και έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις με τα ετεροφυλόφιλα άτομα, αλλά όχι τα ίδια δι-

¹³⁹ Ας σημειωθεί παρεμπιπτόντως ότι η θέση σε δημόσια διαβούλευση αλλά και η ψήφιση του νόμου κάθε άλλο παρά χαροποίησαν την εκκλησία της Ελλάδος. Μάλιστα έφτασαν σε τέτοιο βαθμό ώστε να προσφύγουν στη δικαιοσύνη βάλλοντας κατά της συνταγματικότητας του νόμου. Με την απόφαση ΣτΕ Γ΄ Τμ. 2003/2018 επταμ., ο νόμος για το σύμφωνο συμβίωσης κρίθηκε συνταγματικός.

¹⁴⁰ Η σύνδεση της ομοφυλοφιλίας με την παιδεραστία και την κτηνοβασία κλπ. αποτελεί ακραία έκφραση της ομοφοβίας και πρακτική που οδηγεί σε απέκδυση μιας μειονοτικής ομάδας από τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά της, ή άλλως σε απο-ανθρωποποίηση (dehumanizing)· πρακτική που συνδέεται με την ακραία βία απέναντι στα μέλη αυτής της ομάδας, αλλά ίσως δεν δίνεται και τόσο μεγάλη σημασία, βλ. Μοσκοβάκου & Ντάνη (2018: 92), Bastian & Haslam (2010: 107-113).

καιώματα, εισάγει διακρίσεις σε βάρος τους. Η επαναλαμβανόμενη φράση «δεν με ενδιαφέρει τι κάνει ο άλλος στο κρεβάτι του, αρκεί να μην προκαλεί στον δημόσιο χώρο», καμία ανοχή και αποδοχή στο διαφορετικό δεν δείχνει, αφού πλάι στις σεξουαλικές σχέσεις, βρίσκονται και οι κοινωνικές σχέσεις τις οποίες η έκφραση αυτή αποκλείει. Η επίκληση στην αναγκαιότητα του σεβασμού της αρχής της ισότητας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι επίσης επαναλαμβανόμενη στα σχόλια. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι άνθρωποι που ανήκουν στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα χαιρέτισαν τη νομοθετική πρωτοβουλία, παρά το γεγονός ότι τη χαρακτήρισαν άνευρη και άτολη λόγω της μη αναγνώρισης πολιτικού γάμου και του δικαιώματος τεκνοθεσίας κυρίως. Η νομοθετική αυτή πρωτοβουλία σίγουρα αποτελεί ανακούφιση για την επί χρόνια αφάνεια στην οποία τους οδηγούσε το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς και επιλύει σημαντικά προβλήματα, όπως η αναγνώριση ασφαλιστικών, συνταξιοδοτικών, προνοιακών και εργασιακών δικαιωμάτων.

Μετά τη δημόσια διαβούλευση το σχέδιο νόμου τελικά εισήχθη στη Βουλή προς ψήφιση στις 22 Δεκεμβρίου 2015. Σε σύνολο 249 παρόντων βουλευτών υπέρ της αρχής του νομοσχεδίου τάχθηκαν 193 βουλευτές έναντι 56 που το καταψήφισαν.¹⁴¹

2.1.3. Το νέο σύμφωνο συμβίωσης

2.1.3.1. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

Η εισαγωγή του νομοθετήματος αυτού κρίθηκε απαραίτητη, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση, προκειμένου να επιτευχθεί νομοθετικός εκσυγχρονισμός σε δύο βάσεις· αφενός μεν κρίθηκε αναγκαία η επέκταση του συμφώνου συμβίωσης και στα ομόφυλα ζευγάρια, αφετέρου δε κρίθηκε σκόπιμη η ενίσχυση της σημασίας και των συνεπειών του συμφώνου αφού πλέον αναγνωρίζονται οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των μερών, σε αντιδιαστολή με το προηγούμενο καθεστώς. Σε ό,τι αφορά την επέκταση του συμφώνου και στα ομόφυλα ζευγάρια, στην αιτιολογική έκθεση γίνεται προφανώς αναφορά στην καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ, αλλά και στα άρθρα του Συντάγματος (άρθρο 2 παρ. 1 Σ., 4 παρ. 1 Σ., 51 Σ., 9 παρ. 1 Σ), τα οποία επιτάσσουν τον σεβασμό των ομόφυλων ενώσεων αλλά και στα άρθρα 8 και 14 της ΕΣΔΑ και στο άρθρο 21 του ΧΘΔ.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το γεγονός ότι στην αιτιολογική έκθεση του νόμου γίνεται αναφορά και στο πραγματικό ζήτημα της περιθωριοποίησης των ομοφυλόφιλων και ομόφυλων ζευγαριών. Αυτό οφείλεται στη μη ρητή αναγνώριση των δικαιωμάτων τους, γεγονός που οδηγεί όχι μόνο σε κοινωνική περιθωριοποίηση αλλά και σε πρακτικά προβλήματα, όπως προβλήματα περιουσιακής φύσης, ασφάλισης και φορολογίας. Εντοπίζεται ωστόσο –έστω και με ιδιαίτερα προσεκτικό κατά τη διατύπωση τρόπο– η ανάγκη απολογίας για τη νομοθετική πρωτοβουλία, αφού αναφέρεται ότι «το σύμφωνο συμβίωσης των ομόφυλων δεν θέτει σε κίνδυνο ούτε το γάμο ούτε άλλους συνταγματικά προστατευόμενους θεσμούς και αξίες».

¹⁴¹ Πρακτικά Βουλής, ΙΖ' Περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΝΑ', 22-12-2015.

2.1.3.2. ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΦΩΝΟΥ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ ΣΕ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΓΑΜΟ¹⁴²

Το σύμφωνο συμβίωσης αποτελεί μία μορφή κατοχύρωσης της συμβίωσης των ατόμων – ανεξαρτήτως πλέον φύλου–, το οποίο διαφοροποιείται από την ελεύθερη ένωση προσώπων αφού αυτή αφορά πρόσωπα που δεν επιθυμούν να θέσουν τη συμβίωσή τους εντός νομικού πλαισίου.¹⁴³ Διαφοροποιείται όμως και από το γάμο· η βασικότερη ίσως διαφορά μεταξύ γάμου και συμφώνου συμβίωσης έγκειται στο γεγονός ότι το σύμφωνο συμβίωσης περιέχει κυρίως διατάξεις ενδοτικού δικαίου, εναπόκειται δηλαδή στα μέρη να ρυθμίσουν τις επιμέρους σχέσεις τους, ενώ ο γάμος αποτελείται κυρίως από διατάξεις αναγκαστικού δικαίου με ελάχιστα περιθώρια αυτορρύθμισης από τους συζύγους (Γεωργιάδη 2013: 561 επ., Περράκη 2010: 117-119). Το σύμφωνο συμβίωσης προσπαθεί να συγκεράσει την αρχή της ιδιωτικής αυτονομίας –η οποία εξακολουθεί να προωθείται– με την αρχή της προστασίας της οικογενειακής ζωής (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2016: 571).

Οι σημαντικότερες διαφορές μεταξύ γάμου και συμφώνου συμβίωσης είναι ότι: α) γάμο μπορούν να συνάψουν και οι ανήλικοι με άδεια του δικαστηρίου (1350 παρ. 2 εδ. 2), ενώ σύναψη συμφώνου συμβίωσης επιτρέπεται μόνο μεταξύ ενηλίκων, β) ότι το σύμφωνο συνάπτεται ενώπιον συμβολαιογράφου, ενώ ο γάμος¹⁴⁴ τελείται από πολιτική ή θρησκευτική αρχή, γ) ότι τα μέρη μπορούν να χρησιμοποιούν στις κοινωνικές τους σχέσεις το επώνυμο του/της συντρόφου τους, χωρίς όμως αυτό να επιφέρει νομικές συνέπειες (άρθρο 4) σε αντιδιαστολή με τον θεσμό του γάμου, όπου υπάρχει η δυνατότητα με δήλωση στον ληξιαρχο μεταβολής του επωνύμου (άρθρο 1388 παρ. 3 ΑΚ), δ) ότι για τη λύση¹⁴⁵ του γάμου παρεμβάλλεται δικαστική ή άλλη αρχή,¹⁴⁶ ενώ το σύμφωνο συμβίωσης λύεται σύμφωνα με το άρθρο 7 είτε με συμφωνία των μερών είτε αυτοδικαίως, εάν συναφθεί γάμος μεταξύ των μερών,¹⁴⁷ είτε με μονομερή συμβολαιογραφική δήλωση,¹⁴⁸ ε) ότι οι σύντροφοι που συνάπτουν σύμφωνο συμβίωσης μπορούν να παραιτηθούν από το δικαίωμα στη νόμιμη μοίρα (άρθρο 8 εδ. β) σε αντιδιαστολή με τον γάμο, όπου δεν υπάρχει τέτοια πρόβλεψη (άρθρο 1825 ΑΚ),¹⁴⁹ στ) ότι για τη διατροφή

¹⁴² Για την προβληματική εάν ο γάμος αποτελεί θεσμό, απλή σύμβαση του αστικού δικαίου ή μικτή σύμβαση που προσιδιάζει και σε θεσμό και σε σύμβαση βλ. ιδίως Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη (2012: 22 επ.).

¹⁴³ Ωστόσο, η ελεύθερη ένωση προσώπων αναφέρεται στα άρθρα ΑΚ 1444 παρ. 2 εδ. α', ΑΚ 1456 παρ. 1 εδ.β', ΑΚ 1475 παρ. 2 εδ. α', ενώ ρητή αναφορά στις ελεύθερες ενώσεις γίνεται ρητά πλέον και στο άρθρο 6 ν. 4556/2015, σύμφωνα με το οποίο η τύχη των περιουσιακών στοιχείων που έχουν αποκτηθεί μετά την έναρξη της συμβίωσης κρίνεται με τις διατάξεις για τον αδικαιολόγητο πλουτισμό. Βλ. και Σαϊτάκης (2016: 16).

¹⁴⁴ Ο πολιτικός γάμος συνάπτεται με προφορική δήλωση ενώπιον δημάρχου με την παρουσία δύο μαρτύρων, κατόπιν άδειας του δημάρχου και μετά τη γνωστοποίηση του με αγγελία. Ο θρησκευτικός με ιερολογία.

¹⁴⁵ Βλ. Παρατηρήσεις της ΕΕΔΑ επί του Σχεδίου Νόμου του Υπουργείου Δικαιοσύνης «Σύμφωνο Συμβίωσης και άλλες διατάξεις», 3.12.2015, σελ. 7.

¹⁴⁶ Βλ. Έκθεση Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής επί του Νομοσχεδίου «Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις», σελ. 6.

¹⁴⁷ Εφόσον δεν έχει αναγνωριστεί ακόμη ο γάμος μεταξύ ομόφυλων προσώπων, η προϋπόθεση αυτή συντρέχει μόνο για τα ετερόφυλα ζευγάρια.

¹⁴⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι με τον νόμο 3719/2008 υπήρχε δυνατότητα μονομερούς λύσης του συμφώνου με μία απλή κοινοποίηση συμβολαιογραφικής δήλωσης, χωρίς καμία προειδοποίηση. Για το νέο σύμφωνο συμβίωσης, αν και λύεται και πάλι ευκολότερα σε σχέση με τον γάμο, έχει ωστόσο τεθεί «ένα χρονικό όριο ασφαλείας». Έτσι, πλέον, σε περίπτωση μονομερούς λύσης του, απαιτείται η παρέλευση τριμήνου από τη γνωστοποίηση στο άλλο μέρος της πρόθεσης για λύση του συμφώνου (άρθρο 7 παρ.1 παρ. γ).

¹⁴⁹ Η ρύθμιση αυτή έχει λογική συνέπεια, αφού όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, στο σύμφωνο συμβίωσης δίνεται προτεραιότητα στην ιδιωτική αυτονομία, βλ. Σαϊτάκης (2015: 947 επ.).

μετά τη λύση του συμφώνου προβλέπεται ρητά η αναλογική εφαρμογή των διατάξεων του αστικού κώδικα (άρθρο 7 παρ. 3), αλλά δίνεται και η δυνατότητα παραίτησης από αυτό κατά τη σύναψη του συμφώνου. Συνεπώς, τα άτομα που συνάπτουν σύμφωνο συμβίωσης αποκτούν ένα καθεστώς παρόμοιο με αυτό του γάμου, ιδίως σε ό,τι αφορά τα περιουσιακά δικαιώματα.

2.1.3.3. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

α. Γενικές διατάξεις

Από τα ζητήματα για τα οποία θεωρήθηκε ότι υπήρξε νομοθετική αστοχία ή κενό ρύθμισης τα σημαντικότερα είναι η αναγνώριση των αλλοδαπών συμφώνων συμβίωσης,¹⁵⁰ το ζήτημα της νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου,¹⁵¹ η αναγνώριση πολυσυντροφικών σχέσεων καθώς και η κατάργηση του άρθρου 347 ΠΚ. Για το τελευταίο λήφθηκαν υπόψη οι παρατηρήσεις, κατατέθηκε τροπολογία, η οποία έγινε δεκτή, και πράγματι με το άρθρο 68 του νόμου 4356/2018 καταργήθηκε το εντελώς αναχρονιστικό άρθρο 347 ΠΚ, το οποίο τιμωρούσε την «ασέλγεια παρά φύσιν μεταξύ αρρένων».

Το άρθρο 12 απασχόλησε επίσης ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαβούλευσης διότι αρχικά απαιτούνταν η έκδοση προεδρικού διατάγματος εντός εξαμήνου που θα ρύθμιζε τα κοινωνικοασφαλιστικά και εργατικά δικαιώματα. Μετά και τις έντονες αντιδράσεις¹⁵² ότι η ρύθμιση θεμάτων εργατικού και ασφαλιστικού δικαίου πρέπει να είναι άμεση, η διατύπωση του άρθρου τροποποιήθηκε¹⁵³ και η έκδοση προεδρικού διατάγματος δεν είναι πλέον υποχρεωτική, αλλά προαιρετική και αφορά μόνο στην προσαρμογή ειδικών διατάξεων. Επιπλέον, στις 4.11.2016 εκδόθηκε αντί προεδρικού διατάγματος, η υπ. αριθμ. πρωτ. 50763/1047 εγκύκλιος,¹⁵⁴ στην οποία αναφέρεται ότι τα άτομα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης εξισώνονται πλήρως με τους έγγαμους ως προς κάθε δικαίωμα, παροχή, υποχρέωση ή περιορισμό που προκύπτει από τις διατάξεις της εν γένει κοινωνικοασφαλιστικής, προνοιακής και εργατικής νομοθεσίας καθώς και υλοποίησης πολιτικών απασχόλησης.¹⁵⁵

Το μόνο θέμα που φαίνεται να παραμένει μετέωρο και χωρίς σαφή πρόβλεψη αφορά στα φορολογικά ζητήματα. Και το ζήτημα αυτό έχει επιλυθεί πρόσφατα, αφού μετά από εγκύκλιο της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων και τα άτομα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμ-

¹⁵⁰ Για το ζήτημα των αλλοδαπών συμφώνων συμβίωσης, βλ. παρακάτω την αξιολόγηση του θεσμικού πλαισίου από φορείς και οργανώσεις σελ. 125 επ., Γκάνη (2018), Γεωργουλέας κ.ά. (2016: 160 επ.).

¹⁵¹ Για το ζήτημα της νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας βλ. παρακάτω το κεφάλαιο για το ν. 4491/2017.

¹⁵² Βλ. ιδίως τα σχόλια κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαβούλευσης σε: <https://bit.ly/2JpP26e> (ανακτήθηκε στις 30.10.2018). Συμμετοχή μελών ΔΕΠ του Α΄ Τομέα Ιδιωτικού δικαίου της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στη δημόσια διαβούλευση για το νομοσχέδιο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τίτλο «Σύμφωνο συμβίωσης και άλλες διατάξεις» σε: <https://bit.ly/2JLBr8D> (ανακτήθηκε στις 30.10.2018). Χατζζούδης (2015: 61).

¹⁵³ Έτσι και οι διατάξεις νόμων που αφορούν αξιώσεις των συζύγων μεταξύ τους, καθώς και αξιώσεις, παροχές και πρόνοια έναντι τρίτων ή έναντι του Δημοσίου, εφαρμόζονται αναλόγως και στα μέρη του συμφώνου, εφόσον δεν υπάρχει διαφορετική ρύθμιση στον παρόντα ή άλλο νόμο.

¹⁵⁴ Η εγκύκλιος είναι εσωτερικής φύσεως έγγραφο, ερμηνευτικού χαρακτήρα, άνευ εκτελεστότητας, ενώ το ΠΔ είναι κανονιστική διοικητική πράξη, εξουσιοδοτημένη με εκτελεστότητα, με την οποία θεσπίζονται κανόνες δικαίου. Περισσότερα σε Τάχος (2008: 140-142).

¹⁵⁵ Ενδεικτικά αναφέρθηκαν οι περιπτώσεις του επιδόματος γάμου, άδειας γάμου, κριτήρια συμμετοχής και κατάταξης στα προγράμματα απασχόλησης, κλπ.

βίωσης μπορούν να υποβάλουν κοινή δήλωση για τα εισοδήματά τους, οπότε και έχουν ίδια φορολογική αντιμετώπιση με τους εγγάμους (ΠΟΛ 1068 – ΦΕΚ 1319/Β'/17.04.2018). Όπως και οι έγγαμοι πλέον, τα μέρη του συμφώνου συμβίωσης έχουν διακριτική ευχέρεια ως προς αυτό, επομένως εναπόκειται στη δική τους βούληση να αποφασίσουν αν θα κάνουν από κοινού δήλωση ή όχι. Το σημαντικό είναι πάντως ότι έχουν την επιλογή.

β. Η «απειλή» της ομογονεικότητας υπό το πρίσμα του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού

Η μεγαλύτερη αστοχία του νόμου είναι, όμως, ότι δεν προέβλεψε αναγνώριση δικαιωμάτων γονεικότητας¹⁵⁶ στα ομόφυλα ζευγάρια. Τα δικαιώματα αυτά αφορούν, πρώτον, σε παιδιά τα οποία ήδη έχουν γεννηθεί από το ένα μέρος του ζευγαριού, αλλά ανατρέφονται από ομόφυλους γονείς. Δεύτερον, τίθεται το ζήτημα εάν στα ομόφυλα ζευγάρια μπορεί να δοθεί και νομοθετικά –διότι πραγματικά συμβαίνει ούτως ή άλλως– το δικαίωμα στη δημιουργία νέας ζωής, με τη χρήση των μέσων ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Τρίτον, η τεκνοθεσία του παιδιού του συντρόφου και τέταρτον η από κοινού τεκνοθεσία. Τα δύο τελευταία θα αναλυθούν παρακάτω στο κεφάλαιο όπου εξετάζεται ο νόμος 4537/2018 για την αναδοχή και την τεκνοθεσία.

Βασικό επιχείρημα των πολέμιων του δικαιώματος των ομόφυλων ζευγαριών να γίνουν γονείς είναι ότι αυτό αντίκειται στο υπέρτερο συμφέρον του παιδιού. Πλήθος τέτοιων σχολίων αναρτήθηκαν κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαβούλευσης του σχεδίου νόμου για το σύμφωνο συμβίωσης. Στο παρόν σημείο θα επιχειρηθεί η απόδειξη ότι από την αρχή του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού, όχι απλά δεν αντλείται επιχείρημα ενάντια στην αναγνώριση γονεϊκών δικαιωμάτων στα ομόφυλα ζευγάρια, αλλά αντίθετα η αναγνώρισή τους επιβάλλεται από αυτή.

Ο νόμος για το σύμφωνο συμβίωσης, ο οποίος εξετάζεται, δεν περιέλαβε καμία ρύθμιση για τα παιδιά των ομόφυλων ζευγαριών τα οποία έχουν γεννηθεί ή τεκνοθετηθεί πριν από τη σύναψη του συμφώνου συμβίωσης και ενώ έχουν δύο γονείς, ανατρέφονται ως παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι εάν ο βιολογικός γονέας του παιδιού αποβιώσει, νομικά το παιδί θα μείνει χωρίς γονείς, ενώ στην πραγματικότητα θα έχει και δεύτερο πατέρα ή μητέρα. Ταυτόχρονα εάν ο μη βιολογικός γονέας αποβιώσει, δεν έχει το παιδί δικαίωμα να κληρονομήσει τον άνθρωπο που κατά τα άλλα στην πραγματική του ζωή θεωρεί γονέα. Και η εκπροσώπηση σε δραστηριότητες της καθημερινότητας του παιδιού, όπως σχολικές δραστηριότητες, επίσκεψη σε γιατρούς κλπ. είναι προβληματική.

Για τα ετερόφυλα ζευγάρια τη λύση αυτή δίνει το άρθρο 9 του υπό εξέταση νόμου, το οποίο ρυθμίζει το «τεκμήριο πατρότητας». Η λειτουργία του τεκμηρίου πατρότητας κατοχυρώνει ότι τα παιδιά που γεννιούνται κατά τη διάρκεια του συμφώνου συμβίωσης ή μέσα σε τριακόσιες ημέρες από τη λύση ή την ακύρωσή του, τεκμαίρεται ότι έχουν πατέρα τον άνδρα με τον οποίο η μητέρα κατάρτισε το σύμφωνο. Προκειμένου να αποκατασταθεί η διάκριση σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών, κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαβούλευσης προτάθηκε η αντικατάσταση του έμφυλου όρου «τεκμήριο πατρότητας», από τον όρο «τεκμήριο γονεικότητας», ώστε να συμπεριλάβει και τα ομόφυλα ζευγάρια. Εάν πράγματι ο Έλληνας νομοθέτης τολμούσε

¹⁵⁶ Για τα γονεϊκά δικαιώματα βλ. και παρακάτω στο κεφάλαιο για τον ν. 4538/2018 για την αναδοχή και την τεκνοθεσία.

να προβεί σε αυτό το βήμα, αυτό θα σήμαινε ότι εάν για παράδειγμα η Χ έμενε έγκυος, και γεννούσε το τέκνο στο χρονικό διάστημα κατά το οποίο συνάφθηκε σύμφωνο συμβίωσης με την Α, το παιδί θα θεωρούνταν νομικά, ότι έχει τις Χ και Α μητέρες.

Εξίσου σημαντικό με το «τεκμήριο πατρότητας» είναι και το ζήτημα της άσκησης της γονικής μέριμνας, το οποίο στο υπό εξέταση νομοθέτημα ρυθμίζεται στο άρθρο 11. Η γονική μέριμνα ρυθμίζεται στα άρθρα 1510-1541 ΑΚ και είναι μάλλον η βασικότερη έννοια που διέπει τις σχέσεις γονέων και τέκνων. Ειδικότερη έκφανση της γονικής μέριμνας είναι η επιμέλεια, η διοίκηση της περιουσίας και η εκπροσώπηση του ανηλίκου σε κάθε υπόθεση, δικαιοπραξία ή δίκη που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του (1510 παρ. 1 εδ. β').

Σε ό,τι αφορά την άσκηση της γονικής μέριμνας, λοιπόν, για τα παιδιά των οποίων οι γονείς έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης, το άρθρο 11 που ρυθμίζει αυτή τη σχέση είναι προβληματικό και για τα ομόφυλα και για τα ετερόφυλα ζευγάρια. Για τα ετερόφυλα είναι προβληματικό, διότι ρυθμίζει τη γονική μέριμνα μόνο στην περίπτωση γέννησης του τέκνου, αποκλείοντας έτσι τα παιδιά που συνδέονται νομικά με τους γονείς τους δια τεκνοθεσίας.

Σε ό,τι αφορά τα ομόφυλα ζευγάρια επισημαίνονται τα εξής: η διατύπωση της διάταξης είναι ουδέτερη, δεν γίνεται δηλαδή αναφορά σε «πατέρα και μητέρα», αλλά στους γονείς του παιδιού. Επομένως, εφόσον αναφέρεται ότι η γονική μέριμνα του τέκνου που γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του συμφώνου συμβίωσης ή σε τριακόσιες ημέρες από τη λύση ή την ακύρωσή του, ανήκει στους δύο γονείς και ασκείται από κοινού, σημαίνει ότι σε ένα ζευγάρι λεσβίων, εάν η μία από τις δύο γεννήσει εντός 300 ημερών από τη σύναψη του συμφώνου, η άλλη μητέρα θα έχει και αυτή τη γονική μέριμνα του τέκνου. Εξάλλου και η ρύθμιση του άρθρου ΑΚ 1511, του άρθρου-«κλειδί», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2016: 390), για το σύγχρονο δίκαιο της γονικής μέριμνας εδράζεται στις αρχές της ισότητας και του υπέρτερου συμφέροντος του τέκνου. Στο άρθρο αυτό αναφέρεται ότι το δικαστήριο όταν αποφασίζει για την ανάθεση της γονικής μέριμνας ή για τον τρόπο άσκησής της δεν πρέπει να κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας, των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων, της ιθαγένειας, της εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης ή της περιουσίας. Ο σεξουαλικός προσανατολισμός δεν αναφέρεται μεταξύ των λόγων για τους οποίους απαγορεύεται η διακριτική μεταχείριση. Το φύλο όμως αναφέρεται ρητά. Είναι σαφές ότι πρόκειται για άμεση διάκριση των ομόφυλων ζευγαριών με βάση το φύλο τους, και ιδίως το φύλο του συντρόφου τους.

Στην ελληνική έννομη τάξη η αρχή του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 1511 ΑΚ, το οποίο ρυθμίζει τη γονική μέριμνα. Ως τέτοιο νοείται το σωματικό, υλικό, πνευματικό, ψυχικό, ηθικό και γενικότερα το κάθε είδους συμφέρον. Πρόκειται για αόριστη νομική έννοια, για έννοια δηλαδή, που δεν έχει εκ των προτέρων καθορισμένο περιεχόμενο, αλλά εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του δικαστή να την εξειδικεύσει (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2016: 415).

Η ευνοϊκή μεταχείριση που πρέπει να επιφυλάσσεται στο παιδί συνάγεται και από τα άρθρα 2 παρ. 1 (προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας), άρθρο 5 παρ. 1 (δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), 25 παρ. 1 (προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου) και ιδίως στο άρθρο 21 παρ. 1, στο οποίο η προστασία της παιδικής ηλικίας τίθεται υπό την προστασία του κράτους (Νάσκου-Περάκη κ.ά. 2002: 49).

Σε επίπεδο διεθνούς δικαίου η αρχή του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού θεμελιώνεται στο άρθρο 3 παρ. 1 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία κυρώθηκε

με τον νόμο 2101/1992 και αποτελεί το σπουδαιότερο κείμενο για τα δικαιώματα του παιδιού.¹⁵⁷ Στο άρθρο 24 παρ. 2 ΧΘΔΕΕ επίσης ρυθμίζεται το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού.

Σύνδεση της αρχής του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού με τη νομική αναγνώριση της ομογονεικότητας βρίσκεται στην αναθεωρημένη Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την υιοθεσία παιδιών,¹⁵⁸ η οποία προβλέπει στο άρθρο 4 ότι οι αρχές κατά την εξέταση των αιτημάτων θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού και την εύρεση αρμονικής εστίας. Στο άρθρο 7 παρ. 2 της ίδιας σύμβασης ρητά αναφέρεται ότι το δικαίωμα αυτό μπορεί να επεκταθεί και στα ομόφυλα ζευγάρια. Επιπλέον, η Σύσταση CM/Rec(2010)5 της Επιτροπής Υπουργών, που εγκρίθηκε στις 31 Μαρτίου 2010, προς τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με μέτρα για την καταπολέμηση των διακρίσεων που βασίζονται στον σεξουαλικό προσανατολισμό ή την ταυτότητα του φύλου, αναφέρεται σε διάφορους τομείς, στους οποίους τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα ενδέχεται να αντιμετωπίσουν διακρίσεις. Στον αριθμό 26 της σύστασης αναφέρεται ότι τα κράτη-μέλη λαμβάνοντας υπόψη ότι το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού, το οποίο αποτελεί το πρωταρχικό κριτήριο για τη λήψη αποφάσεων που αφορούν τη γονική μέριμνα ή κηδεμονία ενός παιδιού, οφείλουν να διασφαλίσουν ότι τέτοιες αποφάσεις θα λαμβάνονται χωρίς διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου.

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται ότι από το πλέγμα διατάξεων και δεσμευτικών και μη κειμένων που αφορούν στο υπέρτερο συμφέρον του παιδιού δεν συνάγεται σε καμία περίπτωση ότι αυτό επιτάσσει να μην έχουν ομόφυλους γονείς. Αντίθετα, επιτάσσει να συνεκτιμάται η γνώμη του και ότι θα ζει το παιδί σε ένα αξιοπρεπές περιβάλλον, το οποίο θα εγγυάται την ευημερία του και την ανάπτυξή του. Η νομική στέρση του παιδιού από τον έναν γονέα του δεν συνάδει σε καμία περίπτωση με όλα τα παραπάνω.

Η ως άνω ανάλυση αφορούσε τέκνα τα οποία έχουν ήδη έρθει στη ζωή και είτε ανατρέφονται ήδη από τους γονείς τους και απλά απαιτείται η νομική τους εξασφάλιση είτε πρόκειται για παιδιά τα οποία αναζητούν οικογένεια. Χρειάζεται να γίνει αναφορά όμως και στο θεμελιώδες δικαίωμα των ομόφυλων ζευγαριών να αποκτήσουν το δικό τους βιολογικό τέκνο με τη σύμφωνη γνώμη της πολιτείας.

Η ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή αποτελεί πρακτική χάρη στην οποία πλέον δύο άτομα δεν χρειάζεται να έρθουν καν σε σεξουαλική επαφή προκειμένου να αποκτήσουν απογόνους.¹⁵⁹ Υποστηρίζεται ότι αυτή αποτελεί θεραπευτική μέθοδο, χρησιμοποιείται δηλαδή σε περιπτώσεις που δεν είναι δυνατή η απόκτηση απογόνων με τη βιολογική διαδικασία (Φουντεδάκη 2016: 512). Επομένως, σε περίπτωση που δεν επεκταθεί το δικαίωμα αυτό και στα ομόφυλα ζευγάρια δεν θα πρόκειται για δυσμενή διάκριση, διότι πρόκειται για περιπτώσεις που δεν μπορούν να συγκριθούν, αφού τα ομόφυλα ζευγάρια, δεν μπορούν να αποκτήσουν

¹⁵⁷ Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (FRA), Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για τα δικαιώματα του παιδιού, 2015, σελ. 30 επ.

¹⁵⁸ Η Ελλάδα δεν έχει κυρώσει ακόμη τη Σύμβαση. Για τις χώρες που έχουν κυρώσει και θέσει σε ισχύ τη Σύμβαση βλ.: <https://bit.ly/2Yw5y81> (ανακτήθηκε στις 9.11.2018). Διαθέσιμο το κείμενο του νόμου στα αγγλικά σε: <https://bit.ly/2Yw5y81> (ανακτήθηκε στις 9.11.2018).

¹⁵⁹ Ρεθυμιωτάκη (2015: 320 επ.) Ας σημειωθεί, ότι έτσι αποδομείται βέβαια το βασικό επιχείρημα των πολέμιων της ομοφυλοφιλίας ότι η σεξουαλική επαφή έχει ως σκοπό την αναπαραγωγή. Βέβαια, αυτό έχει αποδομηθεί προ ετών με τη χρήση της αντισύλληψης, αλλά το γεγονός ότι νοείται δημιουργία ζωής χωρίς σαρκική συνάφεια καθιστά το άτομο του επιχειρήματος ακόμη πιο έντονο.

φυσικά τέκνα. Σημειώνεται επ' αυτού ότι η Σύσταση CM/Rec(2010)5 της Επιτροπής Υπουργών, που αναφέρθηκε και αμέσως παραπάνω αναφέρει στον αριθμό 28 ότι όπου το εθνικό δίκαιο επιτρέπει τις θεραπείες υποβοηθούμενης αναπαραγωγής σε άγαμες γυναίκες, τα κράτη-μέλη οφείλουν να διασφαλίσουν ότι η πρόσβαση σε τέτοιες θεραπείες δεν ενέχει διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Η ΕΕΔΑ στις παρατηρήσεις για το σχέδιο νόμου του συμφώνου συμβίωσης του 2008, για την τεχνητή γονιμοποίηση ανέφερε ήδη από τότε ότι εφόσον το δικαίωμα σε υποβολή τεχνητής γονιμοποίησης επιτρέπεται στα άτομα που ζουν σε ελεύθερη ένωση, θα έπρεπε το δικαίωμα αυτό να επεκταθεί και στα άτομα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης.¹⁶⁰

Αυτό που πολύ εύστοχα επισημαίνεται σε σύγκριση και με την τεκνοθεσία, είναι ότι το δίλημμα εδώ έχει να κάνει με το γεγονός ότι στην περίπτωση της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής κάνουμε λόγο για τέκνο που θα γεννηθεί, για τη δημιουργία δηλαδή μίας νέας ζωής, ενώ στην τεκνοθεσία για ήδη υπάρχον τέκνο, για το οποίο πρέπει απλά να βρεθεί η κατάλληλη οικογένεια (Φουντεδάκη 2016: 512 επ.). Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι «είναι άτοπο να υποστηριχθεί ότι συμφέρει σε ένα τέκνο να μην υπάρξει, από το να έχει λ.χ. δύο μπαμπάδες». Εξάλλου, μία μοναχική γυναίκα μπορεί πράγματι να προβεί σε ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή και στη συνέχεια να αναθρέψει το παιδί με τη σύντροφό της. Όταν μία μοναχική γυναίκα υποβάλλεται σε ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή δεν ενδιαφέρει και δεν εξετάζεται ο σεξουαλικός της προσανατολισμός (Παπαδοπούλου 2015: 235 επ.). Είναι παραλογισμός ο όποιος ισχυρισμός ότι το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού επιτάσσει να μην αναγνωριστεί και νομικά η δεύτερη μαμά του, ενώ πραγματικά έχει δεύτερη μαμά. Εξάλλου, προκειμένου να πάρει ένα ζευγάρι την απόφαση να προβεί σε αυτή την επίπονη και πολυδάπανη διαδικασία, σημαίνει ότι έχει ισχυρά κίνητρα και επιθυμία να αναλάβει το καθήκον ανατροφής τέκνου.

Επιπλέον, σύμφωνα με το ΕΔΔΑ η στέρηση της δυνατότητας πρόσβασης στην τεχνητή γονιμοποίηση εμπίπτει στο πεδίο του άρθρου 8 για την προστασία της οικογενειακής ζωής, γιατί εκφράζει την απόφαση ενός ζευγαριού, να γίνουν γονείς.¹⁶¹ Το ΕΔΔΑ με τις αποφάσεις προκρίνει τη θεώρηση της οικογένειας ως πραγματικό γεγονός, που αφορά περισσότερο τις κοινωνικο-συναισθηματικές σχέσεις των προσώπων (Παπαδοπούλου 2015: 236). Η ευρύτερη στάση του ΕΔΔΑ στο ζήτημα της οικογενειακής ζωής και η σταθερά προοδευτική στάση το, ως προς την αναγνώριση δικαιωμάτων στα ομόφυλα ζευγάρια αποδεικνύει ότι, αργά ή γρήγορα, θα θεσμοθετηθεί και ο γάμος ομοφύλων σε όλα τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, και έτσι θα επιτευχθεί και πλήρης εξίσωση δικαιωμάτων μεταξύ ομόφυλων και ετερόφυλων ζευγαριών και άρα αναγνώριση και γονεϊκών δικαιωμάτων στα ομόφυλα ζευγάρια.

Ίσως, όμως, δεν χρειαστεί να φτάσουμε στο έσχατο σημείο «καταδίκης» από το ΕΔΔΑ, αλλά ο Έλληνας νομοθέτης αναγνωρίζει επιτέλους το πραγματικό ζήτημα ύπαρξης τέκνων ομόφυλων οικογενειών που δεν αφορά –και δεν θα έπρεπε να επηρεάζεται από– τα ισχυρά συντηρητικά αντανάκλαστικά της ελληνικής κοινωνίας. Αντίθετα, θα έπρεπε να προκρίνεται το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού, το οποίο επιτάσσει το παιδί να έχει όχι μόνο de facto

¹⁶⁰ Βλ. ΕΕΔΑ, «Παρατηρήσεις της ΕΕΔΑ επί του Σχεδίου Νόμου 'Μεταρρυθμίσεις για την Οικογένεια, το Παιδί και την Κοινωνία'», σελ. 62-63.

¹⁶¹ Βλ. ΕΔΔΑ Απόφαση Dickson v. United Kingdom (αρ. προσφυγής 44362/04), 4.12.2007, που αφορούσε τη δυνατότητα πρόσβασης ισόβια φυλακισμένου συζύγου σε τεχνητή γονιμοποίηση της συζύγου του.

αλλά και de jure γονείς,¹⁶² οι οποίοι μπορούν να το εκπροσωπούν σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του.

2.1.3.4. ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΓΑΜΟΣ ΟΜΟΦΥΛΩΝ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ Ή ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ;

Σε ό,τι αφορά τα περιουσιακά δικαιώματα πρόκειται για ένα νομοθέτημα αρκετά ολοκληρωμένο ως προς τις ρυθμίσεις που εισάγει. Έχει ασκηθεί και κριτική μάλιστα¹⁶³ ότι οι ρυθμίσεις αυτές είναι περισσότερο λεπτομερείς από όσο θα έπρεπε, αφού εξισώνοντας το σύμφωνο σχεδόν με τον γάμο, αποδυναμώνεται ο πολιτικός γάμος. Για παράδειγμα, το σύμφωνο λύεται ευκολότερα σε σχέση με τον πολιτικό γάμο και έτσι υπάρχει πιθανότητα να προτιμάται περισσότερο από τα ζευγάρια. Υποστηρίχθηκε πάντως, και ορθά, ότι η αναβάθμιση του συμφώνου και η εξίσωσή του σχεδόν με τον γάμο ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις και ανάγκες των ομόφυλων ζευγαριών που δεν έχουν την εναλλακτική σύναψης γάμου, αλλά θέλουν να θέσουν τη συμβίωσή τους σε ένα περισσότερο αυστηρό προστατευτικό πλαίσιο (Σαϊτάκης 2015: 947 επ.).

Πέρα από τα γονεϊκά δικαιώματα, δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ γάμου και συμφώνου συμβίωσης. Επομένως, εύλογα μπορεί να διερωτάται κάποια/ος για ποιο λόγο εξακολουθούν τα ομόφυλα ζευγάρια να διεκδικούν το δικαίωμα στη σύναψη πολιτικού γάμου. Ειδικά τη στιγμή που όλο και περισσότερα ετερόφυλα ζευγάρια τείνουν να απορρίπτουν αυτή την επιλογή.¹⁶⁴

Αρχικά, να σημειωθεί ότι τα γονεϊκά δικαιώματα είναι πολύ σπουδαίο ζήτημα, και εφόσον ρυθμιστούν με το σύμφωνο συμβίωσης, τότε θα έχει μεγαλύτερη αξία η συζήτηση γύρω από την αναγκαιότητα ή όχι επέκτασης και στα ομόφυλα ζευγάρια του δικαιώματος στον γάμο. Βασικό επιχείρημα υπέρ της αναγνώρισης του πολιτικού γάμου και στα ομόφυλα ζευγάρια είναι πάντως ότι προκειμένου να κάνουμε λόγο για πραγματική ισονομία και απόλαυση των δικαιωμάτων από όλους τους πολίτες, είναι αναγκαία η εξίσωση των δικαιωμάτων μεταξύ ομόφυλων και ετερόφυλων ζευγαριών.¹⁶⁵ Διαφορετικά δημιουργούνται πολίτες δύο ταχυτήτων· από τη μία είναι τα ετερόφυλα ζευγάρια τα οποία έχουν δικαίωμα σύναψης θρησκευτικού, πολιτικού

¹⁶² Στην υπόθεση E.B. κατά Γαλλίας (αρ. προσφυγής 43546/02), 22.1.2008, το ΕΔΔΑ καταδίκασε τη Γαλλία για παραβίαση των άρθρων 8 και 14 ΕΣΔΑ, επειδή οι γαλλικές κοινωνικές υπηρεσίες και τα δικαστήρια είχαν απορρίψει την τεκνοθεσία ανηλίκου από ομοφυλόφιλη γυναίκα που συζούσε με άλλη γυναίκα, με αιτιολογία βασισμένη στην έλλειψη πατρικού προτύπου και στην απροθυμία της συντρόφου της να μετάσχει στην παιδοθεσία, αιτιολογία που όμως θεωρήθηκε από το Δικαστήριο ενδεχομένως προσχηματική και ασύμβατη με το δικαίωμα των ατόμων χωρίς σύζυγο ή σύντροφο να υιοθετήσουν. Στην απόφαση Frette κατά Γαλλίας (αρ. προσφυγής 36515/97), 26.2.2002, το ΕΔΔΑ αντίθετα είχε αποφασίσει, ότι τα κράτη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης σχετικά με το εάν θα επιτρέψουν την τεκνοθεσία από ομοφυλόφιλους, με επίκληση κυρίως στην αρχή του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού.

¹⁶³ Παρατήρηση Π. Νικολόπουλου σε: Συμμετοχή μελών ΔΕΠ του Α' Τομέα Ιδιωτικού δικαίου της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στη δημόσια διαβούλευση για το νομοσχέδιο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τίτλο «Σύμφωνο συμβίωσης και άλλες διατάξεις». Ανακτήθηκε στις 30.10.2018, από: <https://bit.ly/2JLBr8D>.

¹⁶⁴ Ο θρησκευτικός γάμος ειδικά φαίνεται να έχει αποδυναμωθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, αφού από το 2012 έως το 2016, σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, οι πολιτικοί γάμοι υπερτερούν αριθμητικά έναντι των θρησκευτικών, ενώ ο αριθμός των συμφώνων συμβίωσης που συνάπτονται ανά έτος παρουσιάζει σταθερά ανοδική πορεία. Βλ σε: <https://bit.ly/2VJuyvJ> (ανακτήθηκε στις 30.10.2018).

¹⁶⁵ Βλ. ΕΕΔΑ, «Παρατηρήσεις της ΕΕΔΑ επί του Σχεδίου Νόμου 'Μεταρρυθμίσεις για την Οικογένεια, το Παιδί και την Κοινωνία», σελ. 62-63.

γάμου και συμφώνου συμβίωσης και από την άλλη είναι τα ομόφυλα ζευγάρια, τα οποία έχουν δικαίωμα σύναψης μόνο συμφώνου συμβίωσης και ο μόνος λόγος που συμβαίνει αυτό είναι το φύλο τους και ο σεξουαλικός τους προσανατολισμός.

Εξάλλου, σύμφωνο συμβίωσης και γάμος είναι δύο διαφορετικοί «θεσμοί» που καλούνται να καλύψουν διαφορετικές ανάγκες. Ο γάμος έχει ιδιαίτερο ιστορικό και θεσμικό βάρος, ενώ το σύμφωνο συμβίωσης είναι νεοπαγής θεσμός που εισήχθη για να καλύψει τις ανάγκες των ζευγαριών στη διαρκώς εξελισσόμενη κοινωνία. Το σύμφωνο συμβίωσης είναι αστικό μόρφωμα, πιο χαλαρό από τον γάμο και διέπεται από διατάξεις ενδοτικού δικαίου, ενώ ο γάμος από διατάξεις αναγκαστικού δικαίου. Άλλωστε και το ίδιο το ΕΔΔΑ κατά πάγια νομολογία διακρίνει τους δύο θεσμούς, όπως αυτό φάνηκε και στην ελληνικού ενδιαφέροντος υπόθεση «Βαλλιανάτος κλπ. κατά Ελλάδος», αλλά και στην προηγηθείσα χρονικά αυτής την «Schalk και Korff κατά Αυστρίας», στις οποίες το ΕΔΔΑ εναργώς διακρίνει τους θεσμούς.

Και οι ομοφυλόφιλοι έχουν τις προσωπικές τους αντιλήψεις, πεποιθήσεις και ανάγκες. Έτσι, υπάρχουν ζευγάρια ομοφύλων που ενδέχεται να θέλουν να προσδώσουν μεγαλύτερη ασφάλεια στη ρύθμιση των σχέσεών τους, και άλλα που επιθυμούν να ακολουθήσουν ένα πιο φιλελεύθερο μοντέλο. Επίσης, υπάρχουν και πολλοί ομοφυλόφιλοι άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι/ες ακολουθούν το δόγμα της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας, και δεν αποκλείεται ενδόμυχα να ελπίζουν σε δυνατότητα σύναψης και θρησκευτικού γάμου. Με πολύ απλά λόγια, άλλο βάρος φέρει η έκφραση «έχω σύζυγο» ή είμαι «παντρεμένος/η» και διαφορετικό «είμαι συμβίος/α», ή «έχω συνάψει σύμφωνο συμβίωσης». Είναι παραβίαση της αρχής της ισότητας (2 παρ. 1 Σ.) καθώς και του δικαιώματος στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (5 παρ. 1 Σ.) και στην προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (21 παρ. 1) το γεγονός ότι δεν επιτρέπεται η σύναψη πολιτικού γάμου και στα ομόφυλα ζευγάρια. Και ο Άρειος Πάγος στην πρόσφατη απόφαση που εξέδωσε σχετικά με τους γάμους της Τήλου αναγνώρισε ότι οι γάμοι είναι μεν ανυπόστατοι, αλλά δεν αποκλείεται να υπάρχει ανάγκη τέτοιας νομοθετικής ρύθμισης (ΑΠ 1428/2017 (Πολιτικό Τμήμα Α2)). Η λύση δεν είναι, επομένως, η εξίσωση του συμφώνου με τον γάμο. Είναι σημαντικό να υπάρχουν και οι δύο επιλογές για όλα τα ζευγάρια και είναι σημαντικό τις επιλογές αυτές να έχουν όλα τα ζευγάρια, ανεξαρτήτως του φύλου τους.

Και ας μην λησμονούνται και οι πολυσυντροφικές σχέσεις, οι οποίες αποτελούν επίσης μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας, για τις οποίες υπάρχουν πολλά «ταμπού» και καμία απολύτως ορατότητα. Οι παραπάνω αρχές επιτάσσουν την αναγνώριση και αυτών των σχέσεων.

Όσο γίνονται ανεκτές τέτοιες διαφοροποιήσεις, δίνεται περιθώριο για περισσότερες αρνητικές διακρίσεις και διαιώνιση στερεοτύπων. Η κοινή γνώμη φαίνεται να μην αντιλαμβάνεται ιδιαίτερα –όπως φάνηκε άλλωστε και από τα σχόλια στη δημόσια διαβούλευση– ότι η ομοφυλοφιλία είναι απλά μία διαφορετική έκφραση της σεξουαλικότητας του ανθρώπου και τίποτα περισσότερο πέρα από αυτό. Όσο δεν αναγνωρίζονται πλήρη δικαιώματα και δεν γίνεται πλήρης εξίσωση δικαιωμάτων μεταξύ ομόφυλων και ετερόφυλων ζευγαριών αλλά και μεταξύ ετεροφυλόφιλων πολιτών και πολιτών των οποίων η σεξουαλικότητα, η έκφραση ή/και η ταυτότητα φύλου δεν ταυτίζεται με το κοινωνικό κατασκεύασμα άνδρας-γυναίκα, το κράτος γίνεται συνέννοχο σε μια κουλτούρα «don't ask, don't tell» που αποτελεί υπόβαθρο για βίαια εγκλήματα μίσους, ρητορική μίσους, αλλά και σχολικό και κοινωνικό εκφοβισμό.¹⁶⁶ Η μη ανοχή στο δια-

¹⁶⁶ Για το πώς βιώνουν τους εαυτούς τους τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα βλ. Μοσχοβάκου & Ντάνη (2018).

φορετικό και κυρίως οι προκαταλήψεις δεν είναι κάτι που αποκτούν οι άνθρωποι με τη γέννησή τους. Αντίθετα, πρόκειται για επίκτητο γνώρισμα ανθρώπων που γαλουχούνται στη μη ανοχή όποιου είναι, λέει, πιστεύει ή ερωτεύεται κάτι διαφορετικό από αυτούς. Το κράτος οφείλει να προστατεύει τους πολίτες του, όχι μόνο από συμπολίτες αλλά και από τυχόν δικές του αυθαιρεσίες ή παραλείψεις προβλέποντας και λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα γι' αυτόν τον σκοπό.

2.2. Ο ΝΟΜΟΣ 4491/2017 ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ

Σε επίπεδο νομοθετικής αναγνώρισης των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων, τον νόμο για το σύμφωνο συμβίωσης, ακολούθησε ο πρόσφατος ν. 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Η ταυτότητα φύλου, όπως προαναφέρθηκε, αποτελούσε μια χρόνια διεκδίκηση των τρανς ατόμων που φαίνεται να εκπληρώθηκε με τη θέσπιση του ως άνω νόμου, εντούτοις οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν ήταν πολυποικίλες, προερχόμενες, όχι μόνο από τις συντηρητικές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας αλλά και από την ίδια την τρανς κοινότητα. Προτού, γίνει, όμως, οποιαδήποτε ανάλυση του νέου νομικού πλαισίου για την ταυτότητα φύλου κρίνεται αναγκαίο να ερευνηθεί το προηγούμενο νομικό καθεστώς.

2.2.1. Το νομοθετικό καθεστώς στην Ελλάδα πριν την ψήφιση του Ν. 4491/2017 και η νομολογιακή αντιμετώπιση της ταυτότητας φύλου

Το φύλο σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία –όπως σε πολλές άλλες αλλοδαπές– αποτελεί διακριτικό γνώρισμα της ταυτότητας του προσώπου, υπό την έννοια της φυσικής ιδιότητας του και μαζί με άλλα στοιχεία του, όπως το όνομα, το επώνυμο, η ηλικία κ.ά. συντείνει στην εξατομίκευσή του. Έτσι ως στοιχείο της ταυτότητάς του, το φύλο αναγράφεται στη ληξιαρχική πράξη του ατόμου κατ' άρθρο 22 παρ. 1 γ' του Ν. 344/1976 (Παπαζήση 2015: 597).

Ο «αναπροσδιορισμός» του φύλου θεωρείται, επομένως, και αλλαγή της ταυτότητας του προσώπου που συνεπάγεται την αναγκαία διόρθωση των ληξιαρχικών του εγγράφων. Σε αρκετές έννομες τάξεις δεν υπήρχε συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο θα είχε τη δυνατότητα ένα πρόσωπο να αναπροσδιορίσει το φύλο του, με αποτέλεσμα το ζήτημα αυτό να απασχολήσει τα Ευρωπαϊκά Δικαστήρια. Δια του λόγου το αληθές «τα δικαιώματα των τρανς στο ευρωπαϊκό δίκαιο έφθασαν από την ανυπαρξία στη νομική κατοχύρωση μέσω της δικαστικής αναγνώρισης» (Παπαδοπούλου 2018: 180). Ενδεικτικά,¹⁶⁷ αναφέρουμε μια από τις σπουδαιότερες αποφάσεις¹⁶⁸ του ΕΔΔΑ, η οποία δεν είναι άλλη από την απόφαση της 11ης Ιουλίου 2002 που αφορά την υπόθεση «Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου».¹⁶⁹ Σ'

¹⁶⁷ Άλλες αποφάσεις του ΕΔΔΑ που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα της αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου των τρανς ατόμων που έχουν υποβληθεί σε επέμβαση αλλαγής φύλου είναι οι εξής: 1) Rees κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 17.10.1986, 2) Cossey κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 27.9.1990, 3) Grant κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 23.5.2006, 4) Hämäläinen κατά Φιλανδίας, 16.7.2014, και αποφάσεις που εστιάζουν στις προϋποθέσεις πρόσβασης σε μία τέτοια επέμβαση είναι: 1) Van Kück κατά Γερμανίας, 12.6.2003, 2) Schlumpf κατά Ελβετίας, 8.1.2009, 3) L. κατά Λιθουανίας 11.9.2007, 4) Υ.Υ. κατά Τουρκίας, 10.3.2015.

¹⁶⁸ Για τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ που αφορούν ζητήματα ταυτότητας φύλου, βλ. Ενημερωτικό Δελτίο – Ζητήματα ταυτότητας φύλου, Απρίλιος 2016, στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/30tmDBB> (ανακτήθηκε στις 20.10.2018).

¹⁶⁹ Case of Christine Goodwin v. the United Kingdom (Application no. 28957/95) διαθέσιμη στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2Hmo1OK> (ανακτήθηκε στις 20.10.2018).

αυτή την υπόθεση η προσφεύγουσα κατήγγειλε την απουσία νομικής αναγνώρισης του αναπροσδιορισθέντος φύλου της και ιδίως την αντιμετώπισή της από πλευράς απασχόλησης, δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης και συνταξιοδότησης καθώς και την αδυναμία της να παντρευτεί. Το Δικαστήριο επί των αιτιάσεών της έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 «Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής» της Σύμβασης, λόγω μιας σαφούς και συνεχιζόμενης διεθνούς τάσης προς αυξημένη κοινωνική αποδοχή των τρανς¹⁷⁰ ατόμων και προς τη νομική αναγνώριση της νέας ταυτότητας φύλου των ατόμων αυτών που έχουν προβεί σε εγχείρηση αλλαγής φύλου. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο, αφού διευκρίνισε ότι δεν υποτιμά τις δυσκολίες που τίθενται ή τις σημαντικές επιπτώσεις που πιθανώς θα επέφερε μια τέτοια αναγνώριση, έκρινε ότι δεν υπάρχουν σημαντικοί παράγοντες δημοσίου συμφέροντος να σταθμίσει έναντι του συμφέροντος της εν λόγω προσφεύγουσας να τύχει νομικής αναγνώρισης του αναπροσδιορισμού του φύλου της. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο έκρινε ότι θα πρέπει να υπάρχει στα κράτη σχετική νομοθετική πρόβλεψη για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, προκειμένου να αποφευχθούν οι διακρίσεις σε βάρος των τρανς ατόμων (Παρ. 91 απόφασης).

Στο ελληνικό δίκαιο, αν και μέχρι πρότινος δεν υπήρχε συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, η διαδικασία διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου δεν ήταν άγνωστη. Και τούτο διότι το πρόσωπο που επιθυμούσε να προβεί σε μεταβολή των στοιχείων του έκανε χρήση της διάταξης του άρθρου 13 παρ. 1 του Ν. 344/1976 «περί ληξιαρχικών πράξεων», η οποία όριζε ότι για τη διόρθωση της ληξιαρχικής πράξης απαιτείται τελεσίδικη δικαστική απόφαση.

Πιο συγκεκριμένα, για τις ουσιαστικές μεταβολές των στοιχείων του προσώπου, όπως είναι το φύλο του, έπρεπε να κατατεθεί αίτηση στη γραμματεία του Ειρηνοδικείου, με την οποία να ζητά από το Δικαστήριο να βεβαιώσει ότι επήλθε μεταβολή στο φύλο, το οποίο και αποτελεί ένα από τα στοιχεία της ληξιαρχικής του πράξης (Σωτηρόπουλος (2017)). Η νομιμότητα της σχετικής αίτησης βασιζόταν πέραν της διάταξης του άρθρου 13 παρ. 1 του Ν. 344/1976, στις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 του Συντάγματος (δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας) και δικαζόταν κατά τη διαδικασία της εκουσίας δικαιοδοσίας (782 παρ. 3 ΚΠολΔ) ως γνήσια υπόθεσή της.

Στο παρελθόν η ευδοκίμηση της αίτησης αυτής, που συνεπαγόταν τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου, ήταν άμεσα συνυφασμένη με τις χειρουργικές επεμβάσεις στο σώμα του ατόμου. Ενδιαφέρον δε προκαλεί το γεγονός ότι στις περισσότερες αποφάσεις διατασσόταν ο οικείος ληξιαρχος να μνημονεύει τη χειρουργική επέμβαση στο έγγραφο της ληξιαρχικής πράξης με σκοπό την αποτροπή συγχύσεων στις συναλλαγές. Ενώ σε άλλες αποφάσεις, μεμονωμένες αυτή τη φορά, απαιτούνταν ως πρόσθετη προϋπόθεση –πέραν δηλαδή της χειρουργικής επέμβασης– και η πιστοποίηση από ψυχίατρο που παρακολουθεί τον αιτούντα και στην οποία περιλαμβάνεται βεβαίωση περί «αναμφιβόλου τρανσεξουαλισμού» (Δέλης 2018: 383).

Αξίζει να επισημανθεί ότι οι ως άνω προϋποθέσεις (των χειρουργικών επεμβάσεων και των ιατρικών γνωματεύσεων), ήταν νομολογιακές κατασκευές μιας που ο ίδιος ο νόμος δεν όριζε καμία από τις δύο ρητά. Η μόνη αναφορά που γινόταν στον νόμο, ήταν αυτή του άρθρου 14 παρ. 1 του Ν. 344/1976, όπου όριζε ότι μεταξύ των μεταβολών που επέρχονταν στην κατά-

¹⁷⁰ Το Δικαστήριο χρησιμοποιεί τον όρο *transsexual* στην υπό κρίση υπόθεση, καθώς επρόκειτο για τρανς άτομο που είχε υποβληθεί σε εγχείρηση αλλαγής φύλου.

σταση του φυσικού προσώπου μετά τη σύνταξη των ληξιαρχικών πράξεων ήταν και η «αλλαγή φύλου».

Η ερμηνεία της μέχρι προσφάτως ακολουθούμενης νομολογιακής πρακτικής αποδίδεται από τη μία πλευρά στο γεγονός ότι δεν υπήρχε σαφές πλαίσιο στον νόμο που να ορίζει τις προϋποθέσεις αλλαγής (ή ορθότερα διόρθωσης) φύλου και συνεπώς ο δικαστής είχε την ευχέρεια να εκτιμήσει ελεύθερα και κατά συνείδηση. Από την άλλη δε στο γεγονός ότι «η αλλαγή» αξιολογούνταν ως ένα «δυναμικό και στιγμιαίο γεγονός που μόνο με μια χειρουργική επέμβαση μπορεί να συμβεί στον εξωτερικό κόσμο» (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2017: 346).

Εντούτοις, η νομολογία των δικαστηρίων μας τα τελευταία χρόνια άρχισε να μεταβάλλεται ακολουθώντας διαφορετική ερμηνεία ως προς τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου. Πρωτοπόρος απόφαση για τα έως τότε ισχύοντα, ήταν η υπ' αριθμ. 418/2016 απόφαση του Ειρηνοδικείου Αθηνών,¹⁷¹ με την οποία έγινε δεκτή η αίτηση διόρθωσης καταχωρισμένου φύλου χωρίς ιατρική επέμβαση. Ειδικότερα, στο σκεπτικό της απόφασης αναφέρεται ότι «η υποχρεωτική στείρωση, η χειρουργική αλλαγή φύλου με αφαίρεση των γεννητικών οργάνων από θήλυ σε άρρεν και αντίστροφα ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αναγνώριση της αλλαγής φύλου στα διεμφυλικά άτομα, κρίνεται ότι είναι υπερβολική απαίτηση και πρακτική και παραβιάζει το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, σύμφωνα με την οποία «καθένας έχει το δικαίωμα στον σεβασμό της προσωπικής και οικογενειακής του ζωής, του οίκου του και των επικοινωνιών του».¹⁷² Επίσης, οι παραπάνω υποχρεώσεις προσκρούουν στο δικαίωμα για ισότητα και μη επιβολή διακρίσεων των άρθρων 2 και 26 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ICCPR).

Εν συνεχεία ακολούθησαν και άλλες αποφάσεις, όπως¹⁷³ η υπ' αριθμ. 1572/2016 του ίδιου Ειρηνοδικείου,¹⁷⁴ η οποία προχώρησε περισσότερο το σκεπτικό της προηγούμενης απόφασης, καθώς αφενός κατέγραψε τον ορισμό της ταυτότητας φύλου (Παπαδοπούλου 2017: 4-5, Δέλη 2018: 383), αφετέρου έκρινε ως υπερβολική απαίτηση για την αναγνώριση της αλλαγής φύλου όχι μόνο τη στειρότητα/αδυναμία τεκνοποίησης με φυσικό τρόπο, δηλαδή τη χειρουργική αλλαγή φύλου, αλλά και κάθε άλλη χειρουργική επέμβαση (όπως λ.χ. τη μαστεκτομή που είχε συμβεί στην προηγούμενη απόφαση), καθώς και την ορμονική θεραπεία (παρότι αυτή συνέτρεχε στην περίπτωση επί της οποίας αποφάσισε), θεωρώντας ότι και αυτές προσκρούουν στα άρθρα 2 και 26 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, αλλά και στο άρθρο 2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα. Επιπλέον δε η ίδια απόφαση διαλαμβάνει στο σκεπτικό της μια ακόμη παραδοχή, αυτήν της διάκρισης της ταυτότητας φύλου από τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Τούτο συνάγεται από το γεγονός ότι στο σκεπτικό της απόφασης αναφέρεται ότι η αιτούσα «από την εφηβεία της αισθάνεται έλξη για τα άτομα του γυναικείου φύλου, χωρίς να επιθυμεί σχέσεις

¹⁷¹ ΕιρΑθ 418/2016, διαθέσιμη σε: <https://bit.ly/2JJoWu9> (ανακτήθηκε στις 4.10.2018).

¹⁷² Το ΕΔΔΑ έχει υπογραμμίσει ότι η έννοια της «ιδιωτικής ζωής» είναι ένας ευρύς όρος που δεν επιδέχεται πλήρη ορισμό, ο οποίος καλύπτει όχι μόνο τη σωματική και την ηθική ακεραιότητα του ατόμου, αλλά και ορισμένες πτυχές της φυσικής και κοινωνικής ταυτότητας του τελευταίου. Στοιχεία, όπως για παράδειγμα, η ταυτότητα ή ταυτότητα φύλου, το όνομα και ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η σεξουαλική ζωή εμπνίπουν στην προσωπική σφαίρα που προστατεύεται από το άρθρο 8 της Σύμβασης.

¹⁷³ Σχετικές αποφάσεις είναι και η ΕιρΘεσ1479 Ε/2016, για την οποία βλ. Β. Περάκη, Παρατηρήσεις στην ΕιρΘεσ1479 Ε/2016, ΕφΑΔΠολΔ 5/2017, σελ. 418 επ., όπως επίσης και η ΕιρΘεσ 281Ε/2017, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

¹⁷⁴ ΕιρΑθ 1572/2016, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

ως ομοφυλόφιλο άτομο, αλλά ως άρρεν», που σημαίνει ότι κρίσιμος είναι ο αυτοπροσδιορισμός του ατόμου (Περάκη 2017: 418 επ., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2017: 348-349).

Το γεγονός, όμως, που προκαλεί ιδιαίτερα ευχάριστη έκπληξη, είναι ότι οι ως άνω αποφάσεις –με πρωτοπόρο απόφαση την ΕιρΑθ 418/2016– προηγήθηκαν της απόφασης της 6ης Απριλίου 2017 του ΕΔΔΑ που αφορούσε την υπόθεση A.R., Garçon και Nicot κατά Γαλλίας.¹⁷⁵ Στην υπόθεση αυτή τα τρανς άτομα¹⁷⁶ που προσέφυγαν ισχυρίστηκαν ότι η απόρριψη της αίτησής τους για διόρθωση της μνείας του φύλου τους στο πιστοποιητικό γέννησής τους, με την αιτιολογία ότι για να δικαιολογηθεί μια τέτοια αίτηση, ο αιτών πρέπει να αποδείξει την ύπαρξη της διαταραχής φύλου και τον μη αναστρέψιμο χαρακτήρα της αλλαγής εμφάνισής του, οδηγεί σε παράβαση του άρθρου 8 ΕΣΔΑ (σε συνδυασμό με το άρθρο 3 της σύμβασης ως προς τον πρώτο αιτούντα). Το Δικαστήριο στην περίπτωση αυτή διαπίστωσε ότι η αναγνώριση της ταυτότητας φύλου των τρανς ατόμων, η οποία τελεί υπό την προϋπόθεση πραγματοποίησης μιας επέμβασης ή θεραπείας στειρώσεως –ή κάποιας που παράγει πιθανότατα μια συνέπεια τέτοιας φύσης– τις οποίες δεν θέλουν να υποστούν, συνεπάγεται την εξάρτηση της πλήρους άσκησης του δικαιώματός τους για σεβασμό της ιδιωτικής ζωής, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 της Σύμβασης, από την προϋπόθεση της παραίτησης από την πλήρη άσκηση του δικαιώματος για σεβασμό της σωματικής τους ακεραιότητας, το οποίο εγγυάται όχι μόνο η διάταξη αυτή αλλά και το άρθρο 3 της Σύμβασης (Σκ. 131 Απόφασης). Αντιθέτως, κατά πλειοψηφία κρίθηκε ότι δεν είναι παραβίαση του άρθρου 8 η προϋπόθεση της απόδειξης ότι όντως υπάρχει «δυσφορία φύλου» και της υποχρέωσης για ιατρική εξέταση (Τσεβιάς 2018: 648-649).

Με αφορμή, μάλιστα, την προαναφερθείσα απόφαση του ΕΔΔΑ, ο Συνήγορος του Πολίτη με το από 7.4.2017 δελτίο τύπου ζήτησε την άμεση θέσπιση γρήγορων, διαφανών, εύκολα προσβάσιμων διαδικασιών αλλαγής των στοιχείων αστυνομικής ταυτότητας και λοιπών εγγράφων ταυτοποίησης των διεμφυλικών ατόμων. Ο Συνήγορος, επανέλαβε, επίσης, τη θέση του για άμεση νομοθετική παρέμβαση σύμφωνα με το ψήφισμα 2048/2015¹⁷⁷ της ολομέλειας της Κοινοβουλευτικής Διάσκεψης του Συμβουλίου της Ευρώπης και επέκρινε την καθυστέρηση της θέσπισης του ελληνικού νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, καθώς προ μηνών είχαν ολοκληρωθεί οι εργασίες της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής.¹⁷⁸

2.2.2. Από τη διαβούλευση του σχεδίου νόμου στη θέσπιση του νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου

Τη μεταστροφή της νομολογίας –σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο–¹⁷⁹ συνόδευσε η πρωτοβουλία του Υπουργείου Δικαιοσύνης να θέσει στις 2.5.2017 σε δημόσια διαβούλευση που έληγε στις 12.6.2017 το νομοσχέδιο για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Στη

¹⁷⁵ Για την υπόθεση A.R., Garçon και Nicot κατά Γαλλίας, βλ. στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2HzCiX6> (ανακτήθηκε στις 20.10.2018).

¹⁷⁶ Το Δικαστήριο στην υπό κρίση υπόθεση χρησιμοποιεί τον όρο transgender για τα τρανς άτομα που δεν έχουν υποβληθεί και δεν επιθυμούν να υποβληθούν σε χειρουργική επέμβαση.

¹⁷⁷ Ψήφισμα 2048/2015 της Κοινοβουλευτικής Διάσκεψης του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ανακτήθηκε στις 20.10.2018, από: <https://bit.ly/2JLBq4z>.

¹⁷⁸ Βλ. Το από 7.4.2017 Δελτίο τύπου του Συνηγόρου του Πολίτη. Ανακτήθηκε στις 20.10.2018, από: <https://bit.ly/2LQtdP7>.

¹⁷⁹ Βλ. και Έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής για το νομοσχέδιο «Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου», όπου λαμβάνει υπόψη της την υπόθεση Garçon και Nicot κατά Γαλλίας για την αξιολόγησή του. Ανακτήθηκε στις 20.10.2018, από: <https://bit.ly/2WWN3ZW>.

διαβούλευση υποβλήθηκαν συνολικά 809 σχόλια, για το μέρος Α' του σχεδίου νόμου αναφορικά με τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου και οι κύριες επισημάνσεις ήταν σχετικές με την αναγκαιότητα ή μη θέσπισης του νομοσχεδίου.¹⁸⁰

Η πλευρά των πιο προοδευτικών ομάδων που έλαβαν μέρος στη δημόσια διαβούλευση και αναφερόμαστε, κυρίως, σε φορείς και οργανώσεις¹⁸¹ που γνωρίζουν τα προβλήματα που βιώνουν τα τρανς άτομα, αφού χαιρέτισε την πρωτοβουλία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, επισήμανε τα μειονεκτήματα του νομοσχεδίου. Ειδικότερα, οι οργανώσεις αυτές υπογράμμισαν ότι σύμφωνα με τη λίστα ελέγχου της TGEU¹⁸² το υπό διαβούλευση νομοσχέδιο ικανοποιεί μόνο 11 από τα 42 κριτήρια, τα οποία διασφαλίζουν τη συμμόρφωση του νομοσχεδίου για τη νομική αναγνώριση με τις προδιαγραφές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα κυριότερα αιτήματά τους¹⁸³ τοποθετούνται υπέρ της εξάλειψης της προϋπόθεσης της αγαμίας και της πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας, προκειμένου να συμπεριλαμβάνονται άνθρωποι χωρίς ηλικιακό περιορισμό. Επιπλέον, όμως, τάσσονται υπέρ της αντικατάστασης της δικαστικής διαδικασίας με μια διοικητική διαδικασία αναγνώρισης της ταυτότητας, της αναγνώρισης των τρανς γονέων τόσο για τα παιδιά που έχουν γεννηθεί πριν τη νομική αναγνώριση όσο και για αυτά που θα γεννηθούν μετά, αλλά και της αυτόματης διόρθωσης των εγγράφων δημοσίων και ιδιωτικών φορέων που αφορούν το άτομο μετά τη νομική αναγνώριση της ταυτότητάς του. Τέλος, επισημαίνουν ότι η προστασία των τρανς ατόμων θα πρέπει να είναι πληρέστερη με τη συμπερίληψή τους και σ' άλλα νομοθετήματα που έχουν ως σκοπό την εξάλειψη των διακρίσεων με βάση το φύλο, αλλά και με τη λήψη των απαραίτητων μέτρων στον τομέα της υγείας, της εκπαίδευσης και του ασύλου (συμπεριλαμβανομένων επιλογών για νομική αναγνώριση για αιτούντες ασύλου και πρόσφυγες,¹⁸⁴ και την προσθήκη της ταυτότητας φύλου και των χαρακτηριστικών φύλου στον νόμο 4375/2016, ώστε τα τρανς και intersex άτομα να προστατεύονται ως ευπαθείς ομάδες όταν αιτούνται άσυλο).

Από την άλλη πλευρά, η πιο συντηρητική πλευρά της κοινωνίας εξέφρασε την αρνητική άποψή της για το νομοσχέδιο με επιχειρήματα ιατρικά-βιολογικά περί σαφούς διαχωρισμού

¹⁸⁰ Βλ. και την Έκθεση της Δημόσιας Διαβούλευσης. Ανακτήθηκε στις 28.10.2018, από: <https://bit.ly/2VrNdY0>.

¹⁸¹ Ενδεικτικά φορείς όπως Transgender Europe, ILGA Europe, Colour Youth – Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας, Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών.

¹⁸² Η TGEU (Transgender Europe) ιδρύθηκε στο πρώτο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Μεταδιδασκτορικών Διαιτριών στη Βιέννη τον Νοέμβριο του 2005 και καταχωρήθηκε επίσημα ως αυστριακή φιλανθρωπική οργάνωση 14 μήνες αργότερα. Η TGEU καθιερώθηκε ως νόμιμη φωνή της trans κοινότητας στην Ευρώπη και λειτουργεί ως εθελοντική οργάνωση εδώ και πολλά χρόνια. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. την επίσημη ιστοσελίδα της TGEU <https://tgeu.org/about>.

¹⁸³ Βλ. και Επιστολή ΕΕΔΑ προς κα Μαρία Γιαννακάκη, Γενική Γραμματέα Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων – Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (12.6.2017) <https://bit.ly/2JM2LmY> (ανακτήθηκε στις 28.10.2018) και αναλυτική Έκθεση της ΕΔΔΑ για τα διεμφυλικά άτομα και τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Ανακτήθηκε στις 28.10.2018, από: <https://bit.ly/2QbQWle>.

¹⁸⁴ Αξιοσημείωτη είναι η απόφαση ΕιρΘεσσ444Ε/2018, ΕφΑΔΠολΔ 6/2018, η οποία εκδόθηκε μετά την ψήφιση του ν. 4491/2017 και προέβη σε διόρθωση εγγράφου που υπέχει θέση ληξιαρχικής πράξης γέννησης πρόσφυγα, ως προς το φύλο και ως προς το όνομα. Σύμφωνα με την απόφαση από τη γενική αρχή της ίσης μεταχείρισης (άρθρο 25 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα) και τη θεμελιώδη υποχρέωση όλων των οργάνων της ελληνικής πολιτείας να διασφαλίζουν τον σεβασμό της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας κάθε προσώπου που βρίσκεται υπό τη δικαιοδοσία τους (άρθρο 2 παρ. 1 Σ) συνάγεται ότι εφόσον για τους ημεδαπούς προβλέπεται ειδική διαδικασία διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου, η ίδια διαδικασία οφείλει αναλογικά να εφαρμοστεί και στην περίπτωση των αιτούντων άσυλο και αναγνωρισμένων προσφύγων, με τη διόρθωση των εγγράφων που υπέχουν θέση ληξιαρχικής πράξης γέννησης και τα οποία χορηγούνται στην Ελλάδα από το αρμόδιο περιφερειακό γραφείο ασύλου.

των δύο φύλων, με νομικά επιχειρήματα που αφορούν τον γάμο, τις σχέσεις γονέων και τέκνων και την ασφάλεια δικαίου, αλλά και με θρησκευτικά επιχειρήματα που συνδέονται με τις παραδοχές της ελληνικής χριστιανικής ορθοδόξου θρησκείας. Ειδικότερα, έγινε επίκληση ιατρικών όρων περί σαφούς διαχωρισμού των δύο φύλων (άνδρας-γυναίκα), τα οποία έχουν διακριτά βιολογικά χαρακτηριστικά, καθώς και ότι η διαταραχή ταυτότητας φύλου ανήκει στις ψυχικές διαταραχές ή διαταραχές συμπεριφοράς. Για την αντιμετώπιση της τελευταίας, σύμφωνα με τη θέση αυτή, προκρίνονται ως μόνες ενδεδειγμένες θεραπευτικές παρεμβάσεις σε παιδιά με δυσφορία φύλου, αυτές που ενισχύουν το βιολογικό φύλο και όχι οι χειρουργικές επεμβάσεις που εκτός των άλλων προκαλούν μόνιμη στειρότητα. Περαιτέρω, ως νομικά επιχειρήματα η θέση αυτή επικαλέστηκε ότι το φύλο δεν απόκειται στην ελεύθερη επιλογή του ατόμου, ενώ από την τυχόν αλλαγή του μπορεί να διαταραχθούν οι θεσμοί του γάμου και της οικογένειας. Και τούτο διότι μετά τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου μπορεί κάποιος να συνάψει γάμο με πρόσωπο ίδιου φύλου, γεγονός που δεν είναι προς το συμφέρον των παιδιών. Ενώ επιπλέον επισημαίνεται ότι θα τεθούν ζητήματα ασφάλειας δικαίου, καθότι μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει τη δυνατότητα που τους δίνει ο νόμος για να διαφύγουν των ποινικών (ή άλλων) κυρώσεων. Τέλος, παρατέθηκαν και θρησκευτικά επιχειρήματα, τα οποία αναφέρονται σε βιβλικές αναφορές περί δημιουργίας του ανθρώπινου είδους, όπως «Εποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον... ἄρσεν καὶ θήλυ». Επισημαίνοντας ότι με μια διαφορετική επιλογή του Θεού (άφυλη ή ομόφυλη δημιουργία), θα χανόταν η έννοια της σχέσης και της κοινωνίας μεταξύ ανθρώπων.¹⁸⁵

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι το νομοσχέδιο προκάλεσε ποικίλες απόψεις και αντιδράσεις, καθώς η μια πλευρά επιζητά την ακόμη μεγαλύτερη νομική προστασία και η άλλη πλευρά διαφωνεί εξ' ολοκλήρου με την οποιαδήποτε αναγνώριση των τρανς ατόμων. Τελικά, υπέρ της αρχής του νομοσχεδίου τάχθηκαν 171 βουλευτές, έναντι 113 που το καταψήφισαν.¹⁸⁶

2.2.3. Οι επιμέρους ρυθμίσεις του νόμου και η κριτική επ' αυτών

Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση που συνοδεύει τον νόμο για την ταυτότητα φύλου, επιδιώχθηκε για πρώτη φορά η θέσπιση ενός συγκεκριμένου, ειδικού νομοθετήματος, με το οποίο να καθιερώνεται μια –κατά το δυνατόν– απλή διαδικασία για τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου των τρανς προσώπων. Η αναγκαιότητα θέσπισης του νόμου ανέκυψε από τη διαπίστωση ότι τα τρανς άτομα υστερούν στην απόλαυση των ατομικών τους δικαιωμάτων, κάτι το οποίο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη μέχρι πρότινος επώδυνη δικαστηριακή πρακτική που ακολουθείτο στην Ελλάδα, προκειμένου να γίνει η διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου τους.

Πιο συγκεκριμένα, ο νομοθέτης έλαβε υπόψη του ότι τα τρανς άτομα υφίστανται πολλαπλές διακρίσεις σ' όλο το φάσμα της ζωής τους, όπως για παράδειγμα στις προσωπικές τους σχέσεις,

¹⁸⁵ Ενδεικτικά, σχόλιο που παρατέθηκε στη διαβούλευση από τη σύνοψη εισηγήσεων – Ημερίδα με θέμα: «Ταυτότητα φύλου – Μια διεπιστημονική προσέγγιση», που συνδιοργάνωσαν ο Τομέας Επιστημόνων του Συλλόγου «Ο μέγας Βασίλειος», η Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων και η Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών του Συλλόγου «Ο Απόστολος Παύλος, η Ανώτατη Συνομοσπονδία Πολυτέκνων Ελλάδος και το Σωματείο «Ενωμένη Ρωμιούσση».

¹⁸⁶ Βλ. Πρακτικά Βουλής, ΙΖ' Περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση Ζ', 10.10.2017.

στην εργασία, στην εκπαίδευση, αλλά και στην ιατρική περίθαλψη. Επιπλέον, αναγνώρισε ότι τα άτομα αυτά γίνονται συχνά θύματα εκδηλώσεων αποδοκιμασίας, μίσους, βίας και ρατσισμού, κύρια αιτία των οποίων είναι η επονομαζόμενη τρανσφοβία ή τρανσφυλοφοβία. Ως τέτοια ορίζεται ο παράλογος φόβος ή και η εχθρότητα εναντίον τρανσ ατόμων ή ατόμων που είναι πέραν αυτού που έχουμε στο νου μας για το φύλο. Αρκετοί άνθρωποι μάλιστα φαίνεται να έχουν πρόβλημα ακόμη και με την ίδια την ύπαρξη ανθρώπων που η εξωτερική τους εμφάνιση και η ταυτότητα φύλου τους δεν ταυτίζεται με το βιολογικό τους φύλο (Hammarberg 2010: 34).

Πέραν, όμως, της προσβολής της αξιοπρέπειας και της προσωπικότητας των ατόμων αυτών, που είναι ζήτημα θεμελιώδους σημασίας, πρόβλημα εντοπίστηκε από τον νομοθέτη και σε πιο απλά ζητήματα καθημερινότητας, όπως είναι για παράδειγμα η έκδοση άδειας οδήγησης ή ταξιδιωτικών εγγράφων. Προκειμένου, λοιπόν, να αντιμετωπιστούν αυτές οι καταστάσεις που προκαλούν ένα εξαιρετικά επιθετικό και μη λειτουργικό περιβάλλον για τα τρανσ άτομα, τέθηκε προς ψήφιση το νομοσχέδιο για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου.

2.2.3.1. Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΟΡΙΣΜΟΙ ΑΥΤΩΝ

Στο άρθρο 1 του νόμου αναγνωρίζονται τα δικαιώματα του ανθρώπου με βάση την ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά φύλου. Ειδικότερα, σύμφωνα με τις παρ. 1 και 2 του άρθρου «1. Το πρόσωπο έχει δικαίωμα στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου του ως στοιχείου της προσωπικότητάς του. 2. Το πρόσωπο έχει δικαίωμα στον σεβασμό της προσωπικότητάς του με βάση τα χαρακτηριστικά φύλου του». Οι ορισμοί δε της ταυτότητας και των χαρακτηριστικών φύλου δίνονται στο επόμενο άρθρο.

Η κριτική που διατυπώθηκε για το άρθρο αυτό σχετίζεται με το γεγονός ότι δίδεται διαφορετικός ορισμός της ταυτότητας φύλου από τα χαρακτηριστικά φύλου, σαν να είναι το δεύτερο κάτι εντελώς ξεχωριστό, που δεν περιλαμβάνεται στην έννοια του πρώτου (Παπαδοπούλου 2017: 44). Δηλαδή, ο πρώτος ορισμός –της ταυτότητας φύλου– εκλαμβάνεται προσωποκεντρικά και σχετίζεται με την εσωτερική αντίληψη του ατόμου για το φύλο του, ενώ ο δεύτερος που αφορά τα χαρακτηριστικά φύλου σχετίζεται με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Έτσι, ενώ ο νομοθέτης στην πρώτη παράγραφο εννοεί προφανώς τη νομική αναγνώριση, στη δεύτερη παράγραφο δεν είναι ξεκάθαρο τι επιδιώκει να πετύχει. Και τούτο διότι δεν είναι σαφές γιατί χρειάζεται μια νομοθετική πρόνοια για να υπάρξει –νομική ή άλλη αναγνώριση– του τρόπου με τον οποίο το άτομο βιώνει το φύλο του ή τις εξωτερικές εκφράσεις αυτού (αν δηλαδή θα έχει κοντό ή μακρύ μαλλί, αν θα αποτριχώνεται ή όχι) (Παπαδοπούλου 2017: 44).

Περαιτέρω, όσον αφορά το άρθρο 2 και τους ορισμούς που αυτό δίνει, η κριτική επικεντρώνεται στο ότι δεν υπάρχει πρόβλεψη για την αναγνώριση και άλλων μη δυαδικών κατηγοριών ταυτότητας φύλου ή και χαρακτηριστικών φύλου (non binary, genderqueer), όπως η άφυλη ταυτότητα (agender) ή και η ρευστή ταυτότητα φύλου (genderfluid). Ζήτημα που συνδέεται αιτιωδώς με τη μη ύπαρξη τρίτης επιλογής καταχώρησης στο ληξιαρχείο,¹⁸⁷ δηλαδή είτε μη καταχώρισης είτε πρόβλεψη καταχώρισης «τρίτου φύλου» (Σωτηρόπουλος 2017). Αυτή η νομοθετική επιλογή βέβαια συνδέεται με όλο το δικαιοοικονομικό οικοδόμημα της Ελλάδας που

¹⁸⁷ Αίτημα που διατυπώθηκε στη διαβούλευση του ΣxN από τις οργανώσεις Transgender Europe, ILGA Europe, Colour Youth – Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας, Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών.

έχει χτιστεί βάσει του δίπολου άντρας-γυναίκα. Έτσι, θεωρήθηκε αναγκαίο για τη νομική αναγνώριση φύλου να γίνουν σιγά σιγά τα βήματα, αφενός για να επιτευχθεί ευρύτερη κοινωνική αποδοχή των νεοπαγών νομοθετικών ρυθμίσεων, αφετέρου για να μην δημιουργηθούν πρακτικά προβλήματα, καθώς βρισκόμαστε σε ένα κράτος που ακόμη και σήμερα αδυνατεί να έχει ολοκληρωμένα και διασυνδεδεμένα ηλεκτρονικά συστήματα που θα μπορούσαν να αλλάξουν μεγάλο όγκο εγγράφων προσθέτοντας σ' αυτά και μια τρίτη επιλογή (Φουντεδάκη 2017: 64).

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι μετά την ψήφιση του νόμου 4491/2017, ζητήθηκε από το Δικαστήριο να απαλειφθεί η καταχώριση του φύλου από τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του ατόμου, λόγω μη κατάταξής του σε ένα από τα δύο φύλα (non binary άτομο) και να υπάρξει κενή καταχώριση στην αντίστοιχη θέση με το σύμβολο της παύλας (« – »). Εντούτοις, το Ειρηνοδικείο Αμαρουσίου με την 67/2018 απόφασή¹⁸⁸ του απέρριψε το σχετικό αίτημα, με την αιτιολογία ότι ο ν. 4491/2017 δεν περιέλαβε την περίπτωση της τρίτης καταχώρισης φύλου για όσα άτομα το επιθυμούν, δηλαδή των μη δυαδικών ως προς το φύλο ατόμων (non-binary), τα οποία δεν αυτοπροσδιορίζονται με το δίπολο του φύλου.

2.2.3.2. ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΟΡΘΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΧΩΡΙΣΜΕΝΟΥ ΦΥΛΟΥ

Το άρθρο 3 προβλέπει δύο ουσιαστικές προϋποθέσεις της διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου. Η πρώτη απ' αυτές είναι η πλήρης δικαιοπρακτική ικανότητα και η δεύτερη η αγαμία. Αυτές είναι και οι δύο προϋποθέσεις του νόμου οι οποίες έχουν αποσπάσει τις περισσότερες αρνητικές κριτικές. Και τούτο διότι στο προϊσχύον δίκαιο δεν υφίστατο περιορισμός στην ηλικία του αιτούντος προσώπου, στη δικαιοπρακτική του ικανότητα, καθώς, και αίρεση αγαμίας του, προϋποθέσεις που τέθηκαν, το πρώτο, με τον ν. 4491/2017, και χαρακτηρίστηκαν από το «Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών» στη δημόσια διαβούλευση που προηγήθηκε του νόμου ως αυστηρότερες του υπάρχοντος, υπό τον ν. 344/1976, πλαισίου (Δελής 2018: 383). Επιπλέον, το ίδιο άρθρο αποκλείει ρητά τις χειρουργικές επεμβάσεις και ιατρικές βεβαιώσεις ως προϋποθέσεις της νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου.

α. Η πλήρης δικαιοπρακτική ικανότητα

Ξεκινώντας από την προϋπόθεση της πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας, πρέπει να αναφερθεί ότι ο νόμος απαιτεί πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα με εξαίρεση τους ανήλικους που έχουν συμπληρώσει το δέκατο έβδομο (17ο) έτος της ηλικίας τους, εφόσον υπάρχει ρητή συναίνεση των ασκούντων τη γονική τους μέριμνα και τους ανήλικους που έχουν συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο (15ο) έτος της ηλικίας τους, εφόσον υπάρχει επιπλέον θετική γνωμάτευση διεπιστημονικής Επιτροπής.¹⁸⁹

Αντίθετα, στην αρχική μορφή της διάταξης του σχεδίου νόμου απαιτούνταν πλήρης δικαιοπρακτική ικανότητα χωρίς να εισάγονται εξαιρέσεις (Φουντεδάκη 2017: 68). Εν συνεχεία,

¹⁸⁸ ΕιρΑμαρουσ67/2018, ΕφΑΔΠολδ 2/2018, σελ. 155 επ.

¹⁸⁹ Η Διεπιστημονική Επιτροπή σύμφωνα με το άρ. 3 παρ. 2 συστήνεται με κοινή απόφαση των Υπουργών Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Υγείας για δύο (2) έτη, στην οποία μετέχουν: α) ένας παιδοψυχίατρος, β) ένας ψυχίατρος, γ) ένας ενδοκρινολόγος, δ) ένας παιδοχειρουργός, ε) ένας ψυχολόγος, στ) ένας κοινωνικός λειτουργός και ζ) ένας παιδίατρος ως Πρόεδρος, άπαντες με εξειδίκευση στο συγκεκριμένο ζήτημα.

τέθηκε το όριο των 17 ετών, εφόσον υπάρχει συναίνεση των ασκούντων τη γονική μέριμνα. Η ηλικία των 17 ετών, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση που συνοδεύει τον νόμο, επιλέχθηκε ως όριο για τη δυνατότητα αναπροσδιορισμού του φύλου του ανηλίκου, προκειμένου να υπάρχει ένα ελάχιστο επίπεδο πνευματικής ωριμότητας του ατόμου που αποτελεί προϋπόθεση άσκησης πολλών ατομικών δικαιωμάτων. Έτσι, επισημαίνεται στην έκθεση ότι και στη συγκεκριμένη περίπτωση –όπως και σε άλλες– ο νομοθέτης όρισε ένα κατώτατο ηλικιακό όριο, προκειμένου να επιτρέψει την άσκηση των δικαιωμάτων των ατόμων, προϋπόθεση που αποβλέπει κυρίως στη διασφάλιση του συμφέροντος των ανηλίκων.

Βέβαια, το συγκεκριμένο ηλικιακό όριο δεν έχει να προσφέρει και κάτι τρομερά ουσιώδες σε επίπεδο νομικής αξιολόγησης, καθώς απέχει ένα μόλις έτος από την ενηλικίωση. Έτσι εύλογα θα αναρωτηθεί κανείς γιατί ένα ανήλικο άτομο, το οποίο βιώνει τη δυσφορία φύλου από πολύ μικρή ηλικία, να ξεκινήσει τη διαδικασία αναπροσδιορισμού της ταυτότητας φύλου του στα 17 έτη με την πρόσθετη προϋπόθεση της συναίνεσης των γονιών του, ενώ τον ακριβώς επόμενο χρόνο και με τη συμπλήρωση του 18ου έτους της ηλικίας του, θα αποδεσμευτεί από αυτήν. Έτσι, η διάταξη αυτή ακόμη και με την εισαγωγή της εξαίρεσης του 17ου έτους της ηλικίας του ανηλίκου, δέχτηκε οξεία κριτική και από την τρανς κοινότητα αλλά και από τον επιστημονικό κόσμο. Και τούτο διότι το νομοσχέδιο με την προϋπόθεση της πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας αφαιρεί τη μέχρι σήμερα δυνατότητα εκπροσώπησης των ατόμων από τους ασκούντες γονική μέριμνα.

Ο μεγαλύτερος προβληματισμός για τη διάταξη αυτή επικεντρωνόταν στον αποκλεισμό των εφήβων, οι οποίοι αφενός είναι ώριμοι για μια τέτοια αλλαγή, αφετέρου έχουν ίσως μεγαλύτερη ανάγκη να προβούν στη διαδικασία αυτή λόγω του ότι είναι περισσότερο κοινωνικά ευάλωτοι στο σχολικό περιβάλλον στο οποίο διαβιούν. Δεδομένου, μάλιστα, ότι φορείς της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας είναι όχι μόνο οι ενήλικες με πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα αλλά και οι ανήλικοι, ο πλήρης αποκλεισμός τους από τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου θα καθιστούσε την εν λόγω διάταξη αμφίβολης συνταγματικότητας. Διαπίστωση, η οποία συνεπάγεται ότι ο πλήρης αποκλεισμός των ανηλίκων¹⁹⁰ και ιδίως των εφήβων –οι οποίοι είναι σε θέση να αξιολογούν την προσωπική τους κατάσταση– έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Προς επίρρωση δε του συλλογισμού τούτου, αναφέρεται η περίπτωση του άρθρου 1350 παρ. 2 ΑΚ, όπου το δικαστήριο, αφού ακούσει τους μελώνυμφους και τους ασκούντες την επιμέλεια του ανηλίκου, μπορεί να επιτρέψει τον γάμο, χωρίς να απαιτείται μάλιστα η συναίνεση των τελευταίων (Παπαδοπούλου 2017: 45). Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να μοιάζει αντιφατική και αδικαιολόγητη¹⁹¹ αυτή η επιλογή του Έλληνα νομοθέτη για ένα τόσο σημαντικό ζήτημα αυτοπροσδιορισμού του ανηλίκου. Άλλωστε, ακόμη και από τον ιατρικό κόσμο, υποστηρίζεται ότι είναι σημαντικό ένα παιδί ή ένα έφηβο άτομο

¹⁹⁰ Για τον αποκλεισμό των ανηλίκων από τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, τοποθετήθηκε και ο Συνήγορος του Πολίτη, ο οποίος τάχθηκε υπέρ της κατάργησης αυτής της προϋπόθεσης και σημείωσε την παραδοξότητα της αναφέροντας ότι πριν τη θέσπιση του νόμου επιτρεπόταν όχι μόνο η ληξιαρχική διόρθωση φύλου, αλλά και η ιατρική επέμβαση αναπροσδιορισμού φύλου σε ανήλικο, με τη συναίνεση των ασκούντων τη γονική μέριμνα ή και χωρίς αυτή εφόσον συνέτρεχαν οι όροι του άρθρου 12, παρ. 3 α και γ του Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας. Βλ. αναλυτικά, την υπ' αριθμ. πρωτ. 107/12-6-2017 Επιστολή του Συνηγούρου στον Υπουργό Δικαιοσύνης, στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2LL3hUT>, σελ. 4 (ανακτήθηκε στις 20.10.2018).

¹⁹¹ Επιλογή που δεν συνάδει ούτε με το ψήφισμα 2048/2015 της Κοινοβουλευτικής Ολομέλειας του Συμβουλίου της Ευρώπης, βλ. Το Ψήφισμα 2048 (2015) Διακρίσεις κατά διεμφυλικών στην Ευρώπη, διαθέσιμο σε: <https://bit.ly/2JoX7rK>.

είτε να ξεκινήσει τη διαδικασία φυλομετάβασης ή να αλλάξει τα στοιχεία ταυτότητας, χωρίς απαραίτητα να έχει υποστεί κάποια θεραπευτική διαδικασία με την έγγραφη συγκατάθεση των γονέων, όπως ισχύει για τα cis¹⁹² παιδιά και έφηβα άτομα (Μπουφίδης 2017: 34).

Έτσι, σε μια προσπάθεια εξομάλυνσης της κατάστασης και μη αποκλεισμού των εφήβων από το δικαίωμα αυτό, κατά τη διαδικασία της συζήτησης του νομοσχεδίου στις επιτροπές του Κοινοβουλίου προστέθηκε και η δεύτερη εξαίρεση που αφορά τους ανηλίκους που έχουν συμπληρώσει το 15ο έτος της ηλικίας τους, υπό την πρόσθετη προϋπόθεση της θετικής γνωμάτευσης της διεπιστημονικής επιτροπής που αποτελείται από γιατρούς διαφόρων ειδικοτήτων. Η εξαίρεση αυτή σίγουρα αποτελεί πρόοδο σε σχέση με το αρχικό νομοσχέδιο που κατατέθηκε στη Βουλή, αν και ακόμη μπορούν να διατυπωθούν επιφυλάξεις ως προς την επιλογή του ηλικιακού ορίου, λαμβάνοντας υπόψη ότι η εφηβεία ξεκινά νωρίτερα από τα 15 έτη σε συνδυασμό με το ότι υπό το προγενέστερο νομοθετικό καθεστώς δεν υπήρχε κανένας ηλικιακός περιορισμός.

Από την πλευρά δε των συντηρητικών στρωμάτων της κοινωνίας η σχετική προϋπόθεση μοιάζει πολύ προχωρημένη, καθώς θεωρεί την ηλικία των δεκαπέντε ετών ως «τρομακτική» για να αποφασίσει το παιδί να προβεί σε αναπροσδιορισμό του φύλου του. Ωστόσο, η άποψη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί μόνο αν οι παράγοντες που την διαμόρφωσαν σχετίζονται με την έλλειψη ενημέρωσης και κατανόησης του νομοθετικού πλαισίου. Και τούτο διότι πλέον δεν μιλούμε για χειρουργικές επεμβάσεις στο σώμα, ως απαραίτητη προϋπόθεση διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου, ώστε να υπάρχει κίνδυνος για τον ανήλικο. Επιπλέον δε τίθεται ως προϋπόθεση η θετική γνωμάτευση της διεπιστημονικής επιτροπής ως δικλείδα ασφαλείας για το συμφέρον του ανηλίκου.

Πέραν όμως της ανηλικότητας παραμένει το νομοθετικό κενό, ως προς τους ενήλικους περιορισμένα ή πλήρως ανίκανους, οι οποίοι προ της ψήφισης του ν. 4491/2017 μπορούσαν να εκπροσωπηθούν στο δικαστήριο από τους δικαστικούς συμπαραστάτες τους.¹⁹³ Η επιλογή δε του νομοθέτη να αφήσει αυτό το ζήτημα αρρύθμιστο, δεν είναι ξεκάθαρο σε τι αποσκοπεί. Υπό την εκδοχή αυτή, μάλιστα, δεν είναι απίθανο η εν λόγω διάταξη να δώσει το «δικαίωμα» στον δικαστή της εκούσιας να ζητήσει την προσκόμιση ενός ιατρικού πιστοποιητικού, προκειμένου να αποδειχθεί η δικαιπρακτική ικανότητα του ατόμου που αιτείται τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου του (Σωτηρόπουλος 2017). Κάτι που φυσικά δεν ισχύει για καμία άλλη διαδικασία ενώπιον δικαστηρίου¹⁹⁴ και υπονομεύει κάθε προσπάθεια της νομοθετικής πρωτοβουλίας.

¹⁹² Cis είναι τα άτομα των οποίων το φύλο που αποδόθηκε κατά τη γέννηση ταυτίζεται με την εσωτερική τους θεώρηση για το φύλο τους. Συνήθως για να γίνει περισσότερο αντιληπτή η έννοια χρησιμοποιείται ως το αντίθετο των trans.

¹⁹³ Βλ. contra Χριστοδούλου (2017: 860), όπου σύμφωνα με τον συγγραφέα «Η εν λόγω δήλωση βουλήσεως προαπαιτεί σαν τέτοια πλήρη δικαιπρακτική ικανότητα σύμφωνα με ΑΚ 130 επ. και όχι απλώς συμπλήρωση του δεκάτου τέταρτου έτους της ηλικίας, όπως απαιτείται για τις απλές ανακοινώσεις παραστάσεως ενώπιον ληξιάρχου κατ' άρθρ. 10 § 2 Ν 344/1976. Ως εκ του αυστηρώς προσωποπαγούς χαρακτήρος της είναι ανεπίδεκτη αντιπροσωπεύσεως, εκούσιας ή νόμιμης, σε αντίθεση και πάλι προς τις ανακοινώσεις παραστάσεως ενώπιον ληξιάρχου κατ' άρθρ. 10 § 2 Ν 344/1976, πολλώ δε μάλλον δεν θα μπορούσε να επιχειρηθεί από τρίτον έχοντα έννομο συμφέρον, ακόμη και αν εκλείψει ο διαφυλικός σε αντίθεση προς τα οριζόμενα από το άρθρ. 10 § 3 Ν 344/1976 γενικά για τις ανακοινώσεις παραστάσεως ενώπιον ληξιάρχου...».

¹⁹⁴ Κατά τεκμήριο ένα ενήλικο πρόσωπο (που δεν έχει τεθεί σε δικαστική συμπάρσταση) είναι πλήρως ικανό για δικαιοπραξία.

β. Η αγαμία

Με την παράγραφο 3 του ίδιου άρθρου θεσπίζεται και η προϋπόθεση της αγαμίας του προσώπου. Η προϋπόθεση αυτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον θεσμό του γάμου μεταξύ ετερόφυλων στο ελληνικό δίκαιο. Και τούτο διότι με τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου, ο προϋπάρχων γάμος μετατρέπεται σε σχέση μεταξύ προσώπων που ανήκουν από άποψη αστικής κατάστασης στο ίδιο φύλο. Οπότε, παρά το γεγονός ότι δεν ορίζεται στον Αστικό Κώδικα¹⁹⁵ ρητά η απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου, ο τελευταίος σύμφωνα με την κρατούσα άποψη δεν μπορεί να παραμείνει ισχυρός για το μέλλον,¹⁹⁶ καθώς σύμφωνα με την τελευταία δεν αναγνωρίζεται στο δίκαιό μας υποστατός γάμος ομοφύλων (Φουντεδάκη 2017: 64). Σύμφωνα δε με την αιτιολογική έκθεση τούτου δεν αποτελεί πρόβλημα, εφόσον έχει θεσμοθετηθεί ήδη το δικαίωμα σύναψης συμφώνου συμβίωσης μεταξύ ομόφυλων, το οποίο παρέχει σχεδόν όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του γάμου.

Ωστόσο, η σχετική διάταξη έχει επικριθεί έντονα, καθώς θεωρείται προβληματική από συνταγματική άποψη. Ειδικότερα, κατά την άποψη αυτή, η διάταξη προσκρούει στα θεμελιώδη δικαιώματα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της ιδιωτικής ζωής (άρ. 9 παρ. 1 εδ. β' σε συνδυασμό με το άρ. 5 παρ. 1), χωρίς μάλιστα να προκύπτει από τον νόμο ο σκοπός αυτού του περιορισμού. Πιο συγκεκριμένα, το έγγαμο άτομο που αισθάνεται δυσφορία φύλου, θα πρέπει να επιλέξει μεταξύ της διατήρησης του γάμου του –στο μέτρο φυσικά που ο/η σύζυγος είναι συμφιλιωμένος με την έμφυλη ταυτότητά του– ή να προβεί στη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου του. Γεγονός που επιφέρει ισχυρή ψυχολογική πίεση στο άτομο, παραβιάζοντας την κατ' άρθρο 9 παρ. 1 εδ. β' προστασία του οικογενειακού βίου και εισάγοντας μια δυσμενή διάκριση σε βάρος του ως έγγαμου. Επιπλέον, όμως, μια τέτοια νομοθετική επιλογή που προσπαθεί να διαφυλάξει τον γάμο μεταξύ ετερόφυλων είναι αναμφίβολα υποκριτική. Και τούτο διότι η έννομη τάξη αποδέχεται την εγκυρότητα του γάμου, μεταξύ ενός ατόμου που έχει αναπροσδιορίσει το φύλο του χωρίς να έχει υποβληθεί σε χειρουργική επέμβαση, με ένα άλλο άτομο που έχει τα ίδια βιολογικά χαρακτηριστικά.¹⁹⁷ Για παράδειγμα, δηλαδή, είναι νομικά αποδεκτός ένας γάμος μιας τρανς γυναίκας που έχει αναπροσδιορίσει το φύλο της, χωρίς να έχει προβεί σε χειρουργική επέμβαση αφαίρεσης των αντρικών γεννητικών της οργάνων, με έναν άλλον άνδρα.

¹⁹⁵ Στο άρθρο 1350 ΑΚ δεν αναφέρεται η διαφορά φύλου, αντίθετα γίνεται αναφορά σε «μελλόνυμφους». Παρά ταύτα στο άρθρο 22 του Ν. 344/1976 για τις ληξιαρχικές πράξεις ορίζεται ότι η δήλωση προς τον Ληξίαρχο της γέννησης ενός προσώπου περιλαμβάνει, εκτός από τα στοιχεία που δηλώνοντας το ίδιο το φυσικό γεγονός της γέννησης, τα φυσικά χαρακτηριστικά του νεογνού, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα στοιχεία των γονέων και ειδικότερα της μητέρας. Ως εκ τούτου, συνάγεται ότι και η έγγαμη ή η άγαμη κατάσταση ή η κατάσταση του διαζευγμένου υπό την οποία τελεί ένα πρόσωπο ανήκει στα στοιχεία εξατομίκευσης του φυσικού προσώπου. Βλ. Κοτζάμπαση (2017: 22).

¹⁹⁶ Η κρατούσα άποψη –τουλάχιστον προ της θέσπισης του Ν. 4491/2017– ήταν ότι: «στην περίπτωση που ο ένας από τους συζύγους είναι ερμαφρόδιτος, ο γάμος είναι υποστατός, μόνο αν το φύλο που επικρατεί στον ερμαφρόδιτο είναι διαφορετικό από το φύλο του άλλου συζύγου. Αν, μάλιστα, το τελευταίο συμβαίνει μόνο στην αρχή του γάμου, και αργότερα, συνήθως μετά από κάποια χειρουργική επέμβαση στον ερμαφρόδιτο, επικρατήσει το φύλο που είναι όμοιο με το φύλο του άλλου συζύγου, ο γάμος γίνεται ανυπόστατος, εκ των υστέρων. Στην περίπτωση αυτή, μάλιστα, δεν χρειάζεται η έκδοση διαπλαστικής δικαστικής απόφασης, που να ανατρέψει τον γάμο, μπορεί όμως να ασκηθεί αναγνωριστική αγωγή, ώστε απλώς να βεβαιωθεί ότι ο γάμος δεν είναι πια υποστατός», βλ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη (2011: 33-34).

¹⁹⁷ Βλ. αναλυτικά για την αντίθεση της προϋπόθεσης της αγαμίας στις συνταγματικές διατάξεις, Παπαδοπούλου (2017: 13).

γ. Η ρητή κατάργηση της άτυπης προϋπόθεσης των χειρουργικών επεμβάσεων και των ιατρικών πιστοποιητικών

Στην παρ. 4 του ίδιου άρθρου ορίζεται ρητά ότι «Για τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου δεν απαιτείται να βεβαιώνεται ότι το πρόσωπο έχει υποβληθεί σε οποιαδήποτε προηγούμενη ιατρική επέμβαση. Δεν απαιτείται επίσης η οποιαδήποτε προηγούμενη εξέταση ή ιατρική αγωγή που σχετίζεται με τη σωματική ή ψυχική του υγεία». Η προϋπόθεση αυτή αξιολογήθηκε θετικά από τον νομικό κόσμο και από την τρανς κοινότητα, καθώς εναρμονίστηκε με την υπάρχουσα εθνική και ευρωπαϊκή νομολογία. Και τούτο διότι, παρά το ότι δεν προσθέτει κάτι σε επίπεδο προστασίας, η έλλειψή της δεν θα απέκλειε την πιθανότητα να ανατραπεί το νομολογιακό κεκτημένο και να υπάρξουν στο μέλλον δικαστικές αποφάσεις που θα απέρριπταν τις σχετικές αιτήσεις για διόρθωση καταχωρισμένου φύλου, επειδή το άτομο δεν είχε προβεί σε κάποιου είδους επέμβαση (χειρουργική ή ορμονοθεραπεία) ή ιατρική γνωμάτευση (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2017: 353). Ο κίνδυνος αυτός, μάλλον, ήταν ορατός αν λάβουμε υπόψη μας την απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση A.R., Garçon και Nicot κατά Γαλλίας, η οποία έκρινε μεν ότι η απαίτηση της εγχείρησης στέρωσης ή της λήψης αγωγής που πιθανότατα θα οδηγήσει σε στέρωση αντιβαίνει στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, αλλά δεν δέχτηκε ότι η απαίτηση της απόδειξης ύπαρξης «δυσφορίας φύλου» και της υποχρέωσης για ιατρική εξέταση παραβιάζουν το ίδιο άρθρο. Μάλιστα, ως προς την απόδειξη της ύπαρξης του συνδρόμου της διαταραχής της ταυτότητας φύλου, το ΕΔΔΑ, έλαβε υπόψη του ότι η αναγραφή της σχετικής διάγνωσης, ως προϋπόθεση για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, αποτελεί βασικό στοιχείο στην πλειοψηφία των 40 Συμβαλλόμενων Κρατών και άρα υφίσταται μια σχεδόν ομόφωνη στάση. Επιπλέον, παρατηρεί ότι η διαταραχή φύλου αναφέρεται στη διεθνή κατηγοριοποίηση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας στην κατηγορία «ψυχικά προβλήματα και προβλήματα συμπεριφοράς», στην υποκατηγορία «προβλεψιμότητα σεξουαλικής ταυτότητας» και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η υποχρέωση της ανωτέρω αναγραφής δεν αμφισβητεί τη σωματική ακεραιότητα των ατόμων. Από την άλλη πλευρά, ως προς την υποχρέωση υποβολής σε ιατρική εξέταση το ΕΔΔΑ έκρινε πως ακόμη και αν η συγκεκριμένη εξέταση εμπεριέχει ένα πολύ προσωπικό στοιχείο, το εύρος της επέμβασης στην άσκηση του δικαιώματος στον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής, χρειάζεται να σχετικοποιηθεί σημαντικά (Τσεβάς 2018: 651). Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι ακόμη και αν τα ελληνικά δικαστήρια επέδειξαν πραγματικά τον νομικό τους πλούτο στο ζήτημα της ταυτότητας φύλου, η ρητή νομοθετική αναφορά, προσφέρει ένα σταθερό θεμέλιο για τη συνέχιση αυτής της νομολογίας.

Βέβαια, για τη συγκεκριμένη προϋπόθεση έχει διατυπωθεί και αντίλογος. Πιο συγκεκριμένα, έχει εκφραστεί η άποψη ότι «το να αναγνωρίζει νομικά ένα Κράτος την αλλαγή φύλου με μόνη την αυθαίρετη δήλωση του ατόμου, η οποία μάλιστα μπορεί και να μεταβληθεί, επίσης, αυθαίρετα (!), υπερβαίνει κατά πολύ την ανάγκη εξασφάλισης εύλογης ισορροπίας μεταξύ διαφόρων ιδιωτικών και δημοσίων συμφερόντων και παραβλέπει τον προφανή κίνδυνο της καταχρηστικής ασκήσεως της ανθρωπίνης ελευθερίας» (Βρέλλης 2018: υποσημ. 27). Σύμφωνα με άλλη άποψη η σχεδόν παντελής έλλειψη προϋποθέσεων για την επέμβαση σε ένα τόσο σοβαρό ζήτημα εξατομίκευσης του προσώπου, αποτελεί προσβολή στην ίδια την αξία και προσωπικότητα του ανθρώπου και δικαιολογεί σοβαρές επιφυλάξεις αντισυνταγματικότητας που ερείδονται στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος (Παντελίδου 2018: 14-15). Ωστόσο, οι ως άνω θέσεις δεν είναι ευχερώς κατανοητές αν σκεφτεί κανείς το προηγούμενο καθεστώς των υποχρεωτικών χειρουργικών επεμβάσεων, οι οποίες συνεπάγονταν εξαιρετικά επιζήμιες συνέπειες για την υγεία του ανθρώπου ακόμη και σε άτομα που δεν είχαν την ανάγκη να ακο-

λουθήσουν μια διαδικασία «φυλομετάβασης». Έτσι ανακύπτει εύλογα το ερώτημα ποιων ανθρώπων η ελευθερία και η αξιοπρέπεια θίγεται από την απάλειψη αυτών των προϋποθέσεων δυνάμει της σημερινής διάταξης του ν. 4491/2017; Η απάντηση είναι, φυσικά, κανενός ανθρώπου, ούτε των τρανς ατόμων –για την προστασία των οποίων ετέθη–, ούτε και κανενός άλλου, καθώς δεν προσβάλλεται με κανέναν τρόπο από την εν λόγω ρύθμιση. Άλλωστε, μέσα από το πρίσμα των αποφάσεων των δικαστηρίων, «αναδείχθηκε η αρχή της ιδιωτικής αυτονομίας, που σημαίνει ότι ο κάθε άνθρωπος, πρέπει να μπορεί να κατατάσσει τον εαυτό του στο φύλο, στο οποίο ο ίδιος αντιλαμβάνεται ότι ανήκει, με την ελευθερία αυτή να συνιστά θεμελιώδη έκφραση του αυτοκαθορισμού του, ο οποίος προστατεύεται από τα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος» (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2017: 350).

Αξίζει βεβαίως να επισημανθεί ότι η ρητή «κατάργηση» των χειρουργικών ή άλλων επεμβάσεων, θεραπειών και εξετάσεων, δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση την απαγόρευσή τους για το άτομο που επιθυμεί να τις ακολουθήσει. Αντιθέτως, η δυνατότητα της πρόσβασης σε όλες αυτές τις ιατρικές πράξεις, αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα κάθε ανθρώπου στην υγεία. Ειδικότερα, η πρόσβαση στις ιατρικές επεμβάσεις θα πρέπει να εξασφαλίζεται στα τρανς άτομα μέσω της απρόσκοπτης παροχής προς αυτά των σχετικών υπηρεσιών υγείας καθώς και της κάλυψης των αντίστοιχων εξόδων από τα ασφαλιστικά ταμεία. Σχετικώς, έχει εκδώσει αποφάσεις και το ΕΔΔΑ,¹⁹⁸ σύμφωνα με τις οποίες υποχρεώνονται τα κράτη να καλύπτουν τα έξοδα ακόμη και της πλήρους χειρουργικής επέμβασης αναπροσδιορισμού φύλου. Στη χώρα μας, βέβαια, κατά παράβαση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, οι συγκεκριμένες επεμβάσεις δεν χρηματοδοτούνται από κρατικά ασφαλιστικά ταμεία (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2017: 352). Συνεπώς, όπως γίνεται αντιληπτό, είναι θετικό το γεγονός της ρητής νομοθετικής απάλειψης των χειρουργικών επεμβάσεων, ως προϋπόθεσης για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, για όσους δεν επιθυμούν να ακολουθήσουν μια διαδικασία φυλομετάβασης, ωστόσο υπάρχει ακόμη ένα μεγάλο νομοθετικό κενό στο επίπεδο παροχής ιατρικών υπηρεσιών και ασφαλιστικής κάλυψης αυτών, για όσους επιθυμούν να προβούν στις αντίστοιχες (χειρουργικές και μη) επεμβάσεις (Hammarberg 2010: 25-30).

2.2.3.3. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ

Στο άρθρο 4 του νόμου γίνεται αναλυτική αναφορά της τυπικής διαδικασίας που πρέπει να ακολουθηθεί ενώπιον του Δικαστηρίου. Εν ολίγοις, το άτομο που θέλει να προβεί σε διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου του στα ληξιαρχικά του έγγραφα πρέπει με αίτησή του, ενώπιον του Δικαστηρίου να δηλώσει το επιθυμητό του φύλο, το κύριο όνομα που επιλέγεται και το προσαρμοσμένο σχετικά επώνυμο, ενώ διατηρείται όπως και στο προγενέστερο νομοθετικό καθεστώς η διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας.¹⁹⁹ Τα νέα στοιχεία που προστίθενται στη

¹⁹⁸ Van Kück κατά Γερμανίας, 12 Ιουνίου 2003, (παρ. 47, 73 και 82), 2 L. κατά Λιθουανίας 11 Σεπτεμβρίου 2007 (παρ. 59 και 74).

¹⁹⁹ Η δικαιοδοτική επέμβαση των πολιτικών δικαστηρίων προς επίλυση των ιδιωτικών διαφορών αποκαλείται αμφισβητούμενη δικαιοδοσία. Από τη μορφή αυτή δικαιοδοσίας διακρίνεται η εκούσια δικαιοδοσία. Στην εκούσια δικαιοδοσία εισάγονται υποθέσεις από τις οποίες εκλείπει το στοιχείο της διαφοράς και το δικαστήριο δεν προβαίνει σε αυθεντική διάγνωση προσβαλλόμενου δικαιώματος, δεν ελέγχει εκ των υστέρων τη νομιμότητα προγενέστερης συμπεριφοράς προσώπων, επιβάλλοντας τις προβλεπόμενες κυρώσεις, αλλά δρα συνήθως προληπτικά και ρυθμιστικά, λαμβάνοντας μέτρα πρόνοιας. Κινείται επομένως ο μηχανισμός της εκούσιας δικαιοδοσίας στο μεταίχμιο δικαιοδοτικής και διοικητικής λειτουργίας. Βλ. Νίκας (2012: 46-47).

διαδικασία είναι ότι απαιτείται η αυτοπρόσωπη δήλωση του προσώπου ενώπιον του δικαστηρίου, η οποία, μάλιστα, γίνεται σε ιδιαίτερο γραφείο δίχως δημοσιότητα, ότι οι υπηρεσίες με βάση τη νέα ληξιαρχική πράξη προβαίνουν στις σχετικές διορθώσεις, χωρίς αναφορά ότι μεσολάβησε διόρθωση φύλου και τέλος ότι η νέα ληξιαρχική πράξη μπορεί να αλλάξει στο εξής για μια ακόμη φορά με την ίδια διαδικασία και προϋποθέσεις.

Η εν λόγω νομοθετική επιλογή σχολιάστηκε από τους μεν ως υπερβολική απαίτηση, καθώς πάγιο αίτημα των τρανς ατόμων ήταν –και είναι– η απλοποίηση της διαδικασίας και η μετατροπή της από δικαστική σε διοικητική. Και από τους δε ως υπερβολικά απλοποιημένη, στερούμενη ικανοποιητικών προϋποθέσεων για μια τόσο σημαντική μεταβολή που αρκείται απλά στην αυτοπρόσωπη δήλωση του προσώπου (Παντελίδου 2017: 14-15).

Η πρώτη θεώρηση των πραγμάτων σχετίζεται με το νομοθετικό καθεστώς που ισχύει σε αλλοδαπές νομοθεσίες, αναφορικά με τη διαδικασία διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου ενός ατόμου. Ενδεικτικά, λοιπόν, μερικές από τις νομοθεσίες που δεν εμπλέκουν τη δικαστική οδό στο ζήτημα αυτό είναι αυτή της Δανίας (11.6.2014), κατά την οποία το αίτημα του ενδιαφερομένου διαβιβάζεται απλώς στο Υπουργείο Οικονομίας και Εσωτερικών, το οποίο και αποφασίζει, της Μάλτας (Gender Identity, Gender Expression and Sex Characteristics Act 14.4.2015), σύμφωνα με την οποία η αίτηση διαβιβάζεται απευθείας στον διευθυντή του ληξιαρχείου, και της Ιρλανδίας (Gender Recognition Act 2015), κατά την οποία η αίτηση του τρανς ατόμου υποβάλλεται στον Υπουργό Κοινωνικής Προστασίας, ο οποίος και εκδίδει ο ίδιος πιστοποιητικό αναγνώρισης φύλου (Gender Recognition Certificate) (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2017: 354). Όπως επίσης και ο πολύ πρόσφατος νόμος του Βελγίου για την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, ο οποίος εγκρίθηκε από το βελγικό κοινοβούλιο στις 25.6.2017, και προβλέπει διοικητική διαδικασία αναπροσδιορισμού του φύλου και αλλαγής του ονόματος του προσώπου. Σύμφωνα με τον τελευταίο νόμο, το άτομο θα πρέπει μετά την πρώτη δήλωση του ατόμου στον ληξίαρχο, να αναμένει την περίοδο τριών μηνών, προκειμένου να επιβεβαιώσει ότι επιθυμεί τον αναπροσδιορισμό του φύλου του. Μάλιστα, η διαδικασία αυτή επιτρέπεται και για ανηλίκους, που έχουν συμπληρώσει το 16ο έτος της ηλικίας τους, με την προϋπόθεση, όμως, ότι για τους τελευταίους θα πρέπει να προσκομίζεται ιατρική βεβαίωση παιδοψυχίατρου.²⁰⁰ Υπό αυτά τα δεδομένα, και για τις ρυθμίσεις του ελληνικού νόμου προτάθηκαν ενώπιον της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής και άλλες λύσεις προς απλοποίηση της διαδικασίας διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου, οι οποίες παρατίθενται ακολούθως.

Η πρώτη λύση που προτάθηκε ήταν αυτή του απευθείας αιτήματος προς το οικείο Ληξιαρχείο, ως η πιο απλή, γρήγορη και κυρίως χωρίς καμία παραβίαση της ιδιωτικής ζωής (Γαλανού 2017: 16). Εντούτοις, αυτή η πρόταση απορρίφθηκε, διότι στην ελληνική έννομη τάξη ο ληξίαρχος δεν διαπλάθει, αλλά απλώς καταχωρίζει τις νομικές μεταβολές με εντολή άλλου οργάνου. Συνεπώς, μια απευθείας αίτηση των τρανς ατόμων στον οικείο ληξίαρχο δεν θα ήταν δυνατή.

Προκειμένου να αποφευχθεί το ως άνω πρόβλημα προτάθηκε η αυτοπρόσωπη δήλωση ενώπιον συμβολαιογράφου και κατόπιν η επίδοση του σχετικού εγγράφου, ο οποίος προβαίνει στην έκδοση νέας ληξιαρχικής πράξης. Η λύση αυτή θα εξασφάλιζε και πάλι την ιδιωτική αυ-

²⁰⁰ Ο βελγικός νόμος για την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου τέθηκε σε ισχύ από 1.1.2018, για περισσότερες πληροφορίες βλ. στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2W6Lk7f> (ανακτήθηκε στις 20.10.2018).

τονομία. Ωστόσο, και ως προς αυτή τη λύση διατυπώθηκαν επιφυλάξεις, καθώς κρίθηκε ότι η εν λόγω διαδικασία δεν είναι μια τόσο ιδιωτική διαδικασία, αφού ελλοχεύει ο κίνδυνος της διαφυγής ενός προσώπου από κάποια πιθανή ποινική δίωξη ή δοσοληψία του με τις δικτυικές αρχές. Έτσι, παρόλο που και από την Επιτροπή επισημάνθηκε ότι μια τέτοια περίπτωση θα ήταν εξαιρετικά ακραία, προτάθηκε και μια τρίτη λύση. Η τελευταία απαιτούσε την ανάμιξη του εισαγγελέα, είτε με τη διαβίβαση του συμβολαιογραφικού εγγράφου στον εισαγγελέα, ο οποίος αφού προβεί σε έλεγχο των στοιχείων του προσώπου και τη σύνδεσή του με τυχόν ποινικές δίωξεις, παραγγέλλει στον ληξιαρχο τη σύνταξη νέας ληξιαρχικής πράξης, είτε με την απευθείας προσφυγή του τρανς ατόμου στον εισαγγελέα.²⁰¹ Ωστόσο, ούτε αυτές οι λύσεις που εξέτασε η νομοπαρασκευαστική επιτροπή ικανοποίησαν το Υπουργείο (Κουνουγέρη-Μαυλεδάκη 2017: 354-356).

Τελικώς, λοιπόν, παρέμεινε η δικαστική διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας, η οποία δεν είναι και τόσο χρονοβόρα, ούτε θίγει την ιδιωτική του αυτονομία, ειδικά με τις προϋποθέσεις μυστικότητας που προσθέτει ο ν. 4491/2017, αρκεί φυσικά οι τελευταίες να τηρούνται. Άλλωστε, η εκούσια δικαιοδοσία, διακρίνεται από την αμφισβητούμενη δικαιοδοσία, καθώς σ' αυτήν εισάγονται υποθέσεις από τις οποίες εκλείπει το στοιχείο της διαφοράς. Έτσι, το Δικαστήριο δεν προβαίνει σε αυθεντική διάγνωση προσβαλλόμενου δικαιώματος, δεν ελέγχει εκ των υστέρων τη νομιμότητα προγενέστερης συμπεριφοράς προσώπων, επιβάλλοντας τις προβλεπόμενες κυρώσεις, αλλά δρα συνήθως προληπτικά και ρυθμιστικά, λαμβάνοντας μέτρα πρόνοιας. Κινείται επομένως ο μηχανισμός της εκούσιας δικαιοδοσίας στο μεταίχμιο δικαιοδοτικής και διοικητικής λειτουργίας (Νίκας 2012: 46-47).

Περαιτέρω, η προϋπόθεση της αυτοπρόσωπης δήλωσης του προσώπου ενώπιον του Δικαστηρίου – προϋπόθεση που όπως προαναγγέλθηκε δεν ίσχυε στο προγενέστερο καθεστώς – σε συνδυασμό με τη διατήρηση υποχρεωτικής παράστασης με δικηγόρο επικρίθηκε από τη θεωρία. Και τούτο διότι θεωρήθηκε ότι πίσω από την αυτοπρόσωπη δήλωση υποβόσκει ένα είδος καχυποψίας στο πρόσωπο του αιτούντα. Ταυτόχρονα δε τα τρανς άτομα στερούνται του δικαιώματός τους να εκπροσωπηθούν από τον πληρεξούσιο δικηγόρο τους όπως σε κάθε άλλη δικαστική διαδικασία (Σωτηρόπουλος 2017).

Τέλος, δεν είναι σαφές για ποιον λόγο ο νομοθέτης επιλέγει στην παρ. 4 του άρθρου 4, να δώσει τη δυνατότητα στο πρόσωπο να διορθώσει μέχρι δύο φορές το καταχωρισμένο φύλο του και όχι για παράδειγμα περισσότερες ή καμιά. Το μόνο που μπορεί να υποτεθεί για την εν λόγω νομοθετική επιλογή είναι ότι «ελπίζει» το εν λόγω άτομο να επανέλθει στον «σωστό» δρόμο, προκαλώντας μεγαλύτερη σύγχυση.

2.2.3.4. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΟΡΘΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΧΩΡΙΣΜΕΝΟΥ ΦΥΛΟΥ

α. Διατήρηση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των προσώπων

Στο άρθρο 5 του νόμου διευκρινίζεται ότι από την καταχώριση της νέας πράξης στο Ληξιαρχείο η διόρθωση του φύλου ισχύει έναντι όλων και ότι τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις και η κάθε είδους ευθύνη του προσώπου, που δημιουργήθηκαν πριν από τη διόρθωση του φύλου, εξακολουθούν να υφίστανται. Μάλιστα, διατηρούνται μετά τη διόρθωση οι αριθμοί φορολογικού

²⁰¹ Χωρίς δηλαδή τη σύνταξη συμβολαιογραφικού εγγράφου.

μητρώου (ΑΦΜ) και μητρώου κοινωνικής ασφάλισης (ΑΜΚΑ). Επιπλέον, ο Ληξιαρχος υποχρεούται να ενημερώσει την Εισαγγελία Πρωτοδικών του τόπου γέννησης του προσώπου ή το Τμήμα Ποινικού Μητρώου και Απονομής Χάριτος του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, αν πρόκειται για πρόσωπο γεννημένο στην αλλοδαπή, για τη μεταβολή των ταυτοποιητικών του στοιχείων, προκειμένου να προβούν σε ενημέρωση τυχόν καταχώρισης στο Ποινικό Μητρώο σύμφωνα με το άρθρο 5 του π.δ. 35/2015 (Α' 56).

Με αυτή τη νομοθετική επιλογή καταρρίπτεται το επιχείρημα της ανασφάλειας δικαίου και καταστρατήγησης της διάταξης, με σκοπό τη διαφυγή κάποιου από ποινικές ή άλλες δίωξεις. Άλλωστε είναι γνωστό ότι στη σύγχρονη έννομη τάξη λίγη σημασία έχει η εμφάνιση του προσώπου για τις διοικητικές ή διωκτικές αρχές, καθώς το κάθε άτομο φέρει έναν μοναδικό αριθμό (ΑΦΜ σε περίπτωση φορολογικών ή συναλλακτικών υποχρεώσεων και ΑΜΚΑ σε περίπτωση ασφαλιστικών εισφορών), βάσει του οποίου του επιβάλλονται οι σχετικές υποχρεώσεις.

β. Σχέσεις του προσώπου που προέβη σε διόρθωση του φύλου του με τα τέκνα του

Όσον αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του προσώπου από τη γονική μέριμνα, το άρθρο 5 παρ. 2 ορίζει ότι δεν επηρεάζονται. Είναι αδιάφορο δε αν τα παιδιά είναι γεννημένα σε γάμο, σε σύμφωνο, είτε γεννημένα χωρίς γάμο των γονέων τους, είτε υιοθετημένα. Η διάταξη, όμως, που προκάλεσε μεγαλύτερο προβληματισμό είναι αυτή του δευτέρου εδαφίου του ίδιου άρθρου, σύμφωνα με την οποία στη ληξιαρχική πράξη γέννησης των παιδιών δεν επέρχεται καμία μεταβολή λόγω της διόρθωσης του καταχωρισμένου φύλου του γονέα.

Η δεύτερη παράγραφος προκάλεσε αίσθηση, καθώς μετά τον αναπροσδιορισμό φύλου του προσώπου, είναι σαν να μην υπήρξε καμία μεταβολή σε σχέση με τέκνα του, προκειμένου να μην διαταραχθεί το πρότυπο της «κανονικής» οικογένειας. Ειδικότερα, η διάταξη αυτή κατ' ουσίαν διαιωνίζει τη στερεοτυπική αντίληψη της κοινωνίας, σύμφωνα με την οποία δεν νοείται τα παιδιά να έχουν δύο πατέρες ή δύο μητέρες. Εντούτοις, η παραπάνω στερεοτυπική εκδοχή, καταλήγει να είναι μια ιδεοληψία, αφού εν τοις πράγμασι, το φύλο του γονέα έχει αναπροσδιορισθεί (Σωτηρόπουλος 2017).

Από την άλλη δε υποστηρίξιμη εκδοχή είναι και αυτή που απλώς δεν επιθυμεί να επέλθουν μεταβολές στα παιδιά που θα τους δημιουργήσουν προβλήματα ψυχολογικά ή (το πιθανότερο) διαδικαστικά. Ωστόσο, η διάταξη, μάλλον, προσπαθεί να «προλάβει» εμμέσως την κατάσταση που θα δημιουργηθεί από τη γέννηση παιδιού από άτομο που έχει προηγουμένως διορθώσει το καταχωρισμένο φύλο του. Δηλαδή, ο νομοθέτης, πιθανώς, επιδιώκει να «αποτρέψει» τη γέννηση ενός παιδιού από έναν τρανς άνδρα που θα έχει προβεί σε αναπροσδιορισμό φύλου, αλλά δεν θα έχει επέλθει στα γυναικεία αναπαραγωγικά του όργανα.²⁰²

2.2.3.5. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα ελληνικά δικαστήρια είχαν ήδη προσαρμόσει τον προγενέστερο νόμο 344/1976 προς την κατεύθυνση της προστασίας των τρανς ατόμων από υπερ-

²⁰² Βλ. τους σχετικούς προβληματισμούς που εκθέτει η Κ. Φουντεδάκη (2017: 79).

βολικές, ακόμη και βάνουσες απαιτήσεις για την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου τους. Έτσι το ερώτημα που γεννάται είναι αν η ρητή θέσπιση του νόμου 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου αποτελεί πρόοδο για τη χώρα μας.

Σίγουρα, η ρητή απάλειψη των άλλοτε (νομολογιακών) προϋποθέσεων των χειρουργικών επεμβάσεων και των ιατρικών πιστοποιητικών απόδειξης της δυσφορίας γένους, εμποδίζει μια πιθανή νομολογιακή οπισθοδρόμηση. Αλλά και οι εγγυήσεις μυστικότητας που συνοδεύουν τη διαδικασία της αναγνώρισης δεν μπορούν παρά να αξιολογηθούν θετικά, καθώς είναι γνωστό το αρνητικό κοινωνικό κλίμα που κυριαρχεί σε βάρος των τρανς ατόμων. Εντούτοις, δεν είναι λίγα τα αρνητικά σημεία του εν λόγω νομοθετήματος, όπως για παράδειγμα οι νεοεισαχθείσες προϋποθέσεις της πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας και της αγαμίας των προσώπων που επιθυμούν τον αναπροσδιορισμό του φύλου τους.

Συνεπώς, σε επίπεδο νομικής κατοχύρωσης ο ν. 4491/2017 χαρακτηρίζεται από ατολμία βασισμένη στην παγιωμένη κοινωνική αντίληψη, αναφορικά με την ταύτιση του φύλου με τα εξωτερικά γεννητικά όργανα του ατόμου και τη διατήρηση του γάμου και της οικογένειας ως θεσμών, που προϋποθέτουν τη σύζευξη δύο ετερόφυλων ατόμων. Εντούτοις, και μόνο η θέση του νόμου σε δημόσια διαβούλευση και η μετέπειτα ψήφισή του, «έβγαλε» το πρόβλημα από την αφάνεια και στάθηκε αφορμή για ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των πολιτών, ακόμη και μέσω της αντιπαράθεσης. Βέβαια, ο δρόμος προς την εξάλειψη των διακρίσεων σε βάρος των τρανς ατόμων είναι μακρύς και απαιτεί επιπλέον νομοθετικές πρωτοβουλίες για τη βελτίωση του υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου (ν. 4491/2017) και την επέκταση της προστασίας τους και σε άλλους δικαιοκούς τομείς.

2.3. Ο ΝΟΜΟΣ 4538/2018 ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΟΧΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΚΝΟΘΕΣΙΑ

Αν και το υπό εξέταση νομοθέτημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού, επί του παρόντος θα εξεταστεί υπό το πρίσμα των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων προσώπων και των ομόφυλων ζευγαριών, χωρίς ωστόσο να λησμονείται και η αρχή του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού, η οποία είναι από τις πιο θεμελιώδεις σε ζητήματα που άπτονται θεμάτων που αφορούν παιδιά, και για την οποία έγινε λόγος και παραπάνω (Νάσκου-Περάκη κ.ά. 2002: 45 επ.). Επίσης, παραπάνω έγινε ήδη αναφορά και στα δικαιώματα γονεϊκότητας που διεκδικούν τα ομόφυλα ζευγάρια. Με το σύμφωνο συμβίωσης, ο Έλληνας νομοθέτης έχασε για μία ακόμη φορά την ευκαιρία, να εξισώσει πλήρως τα δικαιώματα των ομόφυλων και ετερόφυλων ζευγαριών σε θέματα γονεϊκότητας. Ήδη από το 2008 που ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος για το σύμφωνο συμβίωσης, τόσο από την αιτιολογική έκθεση όσο και από τα επιχειρήματα που πρόβαλε η Κυβέρνηση ενώπιον του ΕΔΔΑ, κατέστη σαφές ότι για τον Έλληνα νομοθέτη, τα παιδιά που ανατρέφονται στο πλαίσιο ομόφυλων οικογενειών δεν χρήζουν προστασίας και ότι οι διαφορετικές ερωτικές προτιμήσεις καθιστούν αμέσως ένα άτομο ανίκανο να γίνει γονέας. Ένα μικρό βήμα προκειμένου να πάψει να διαιωνίζεται αυτή η προκατάληψη που οδηγεί και σε αρνητική διάκριση –στέρξη του δικαιώματος γονεϊκότητας– σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών, με τη σύμφωνη γνώμη και της πολιτείας, είναι η αναγνώριση του δικαιώματος και στα άτομα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης –άρα και στα ομόφυλα ζευγάρια– να γίνονται ανάδοχοι, μετά τη θέση σε ισχύ του νόμου 4538/2018.

2.3.1. Βασικές έννοιες

Υποστηρίζεται ότι η σπουδαιότερη κοινωνική αποστολή της οικογένειας, τουλάχιστον, όπως νοείται αυτή σήμερα από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι η σωματική, πνευματική και ψυχική ανάπτυξη του τέκνου, τουλάχιστον μέχρι την ενηλικίωσή του (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2016: 389). Ο θεμελιωδέστερος θεσμός για την πραγμάτωση αυτής της σχέσης είναι η γονική μέριμνα, η οποία ρυθμίζεται στα άρθρα 1510-1541 ΑΚ. Ειδικότερη έκφραση της γονικής μέριμνας είναι η επιμέλεια, η διοίκηση της περιουσίας και η εκπροσώπηση του ανηλίκου σε κάθε υπόθεση, δικαιοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του (1510 παρ. 1 εδ. β' ΑΚ). Η επιμέλεια, που ρυθμίζεται στο άρθρο 1518 ΑΚ, περιλαμβάνει ιδίως την ανατροφή, την επίβλεψη, τη μόρφωση, την εκπαίδευση, καθώς και τον προσδιορισμό του τόπου διαμονής του τέκνου. Πολλές φορές, όμως, για διάφορους λόγους τα παιδιά δεν έχουν τη δυνατότητα να ανατραφούν από τους φυσικούς τους γονείς.

Στην περίπτωση αυτή ενεργοποιούνται θεσμοί, όπως αυτοί της τεκνοθεσίας και της αναδοχής ανηλίκων, οι οποίοι αποτελούν τους κυριότερους και σημαντικότερους θεσμούς παιδικής προστασίας, που ως απώτερο στόχο έχουν την οικογενειακή αποκατάσταση των παιδιών που χρήζουν ιδιαίτερης φροντίδας και μέριμνας εκ μέρους του κράτους.²⁰³ Οι δύο αυτοί θεσμοί, η αναδοχή και η τεκνοθεσία, αποτελούν το αντικείμενο ρύθμισης του υπό εξέταση νομοθετήματος. Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Αστικός Κώδικας στο άρθρο 1561 ΑΚ, ως υιοθεσία (στην παρούσα προτιμάται ο όρος τεκνοθεσία ή παιδοθεσία) νοείται κυρίως η νομική πράξη με την οποία επέρχονται δύο αποτελέσματα· αφενός διακόπτεται κάθε νομικός δεσμός του παιδιού με τη φυσική του οικογένεια και αφετέρου το παιδί εντάσσεται πλήρως, ως συγγενής, στην οικογένεια του θετού γονέα (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2016: 451). Η αναδοχή ανηλίκου, από την άλλη, είναι η ανάληψη της πραγματικής φροντίδας του προσώπου του παιδιού από τρίτους, η οποία δεν μεταβάλλει τις έννομες σχέσεις μεταξύ του ανηλίκου και της φυσικής του οικογένειας ή του επιτρόπου (ΑΚ 1655). Η αναδοχή ανηλίκου αφορά, λοιπόν, μόνο στην πραγματική φροντίδα του παιδιού από τρίτους. Επίσης, λειτουργεί συμπληρωματικά και προσωρινά προς τη γονική μέριμνα ή την επιτροπεία,²⁰⁴ και αυτό γιατί οι σχέσεις του τέκνου (έννομες και φυσικές) με τους γονείς ή τον γονέα τους και τον επίτροπο δεν μεταβάλλονται (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 2016: 537).

Από το σύνολο του νομοθετήματος, το οποίο σκοπό έχει την προώθηση των θεσμών της αναδοχής και της τεκνοθεσίας, το άρθρο που ενδιαφέρει για τη θεματική που εξετάζουμε, την ομογονεικότητα, είναι το άρθρο 8. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου, με τις διατάξεις του άρθρου 8 επαναδιατυπώνονται οι διατάξεις του άρθρου 1 π.δ. 86/2009 και συμπληρώνονται με δύο καινοτόμες ρυθμίσεις· αφενός προβλέπεται στην πρώτη παράγραφο για πρώτη φορά, δυνατότητα να γίνουν ανάδοχοι γονείς και άτομα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης, αφετέρου απαιτείται εγγραφή των ανάδοχων γονέων στο Εθνικό Μητρώο Υποψήφιων Ανάδοχων Γονέων. Το πρώτο, η δυνατότητα δηλαδή ατόμων που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης να γίνουν ανάδοχοι γονείς, συνεπάγεται ότι το δικαίωμα αυτό έχουν πια

²⁰³ Βλ. Αιτιολογική έκθεση του σχεδίου νόμου «Μέτρα για την Προώθηση των Θεσμών της Αναδοχής και της Τεκνοθεσίας».

²⁰⁴ Η επιτροπεία είναι άμεσα συνυφασμένη με τη γονική μέριμνα· ενεργοποιείται όταν δεν υπάρχει καθόλου γονική μέριμνα, όταν αυτή αδρανή και ως προς τους δύο γονείς και όταν αυτή παύει για τον ένα και αδρανή για τον άλλο. Περισσότερα για την επιτροπεία, βλ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη (2016: 504 επ.).

και τα ομόφυλα ζευγάρια, αφού σύμφωνα με τον νόμο 4356/2015, όπως αυτός αναλύθηκε παραπάνω, δικαίωμα σύναψης συμφώνου συμβίωσης έχουν και τα ομόφυλα ζευγάρια.

Προκειμένου να ενεργοποιηθεί ο θεσμός της αναδοχής ή της τεκνοθεσίας, απαιτείται η συνεκτίμηση των απόψεων όλων των ενδιαφερόμενων, δηλαδή του κράτους, των υποψήφιων γονέων,²⁰⁵ άρα υπό προϋποθέσεις και του ίδιου του ανηλίκου.²⁰⁶ Σήμερα στην Ελλάδα ο θεσμός της αναδοχής ρυθμίζεται από τις διατάξεις των άρθρων 1655 έως 1665 του Αστικού Κώδικα και από το π.δ. 86/2009 (Α' 114).

2.3.2. Από τη δημόσια διαβούλευση στη θέσπιση του νόμου

Συγκριτικά με τα σχόλια που συγκέντρωσε το νομοσχέδιο για την ταυτότητα φύλου και πολύ περισσότερο το νομοσχέδιο για το σύμφωνο συμβίωσης, το σχέδιο νόμου «Μέτρα για την Προώθηση των Θεσμών της Αναδοχής και Υιοθεσίας» συγκέντρωσε πολύ μικρότερο αριθμό σχολίων. Ειδικότερα, για την περίοδο από τις 27 Νοεμβρίου έως τις 13 Δεκεμβρίου 2017, που τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση το σχέδιο νόμου, υποβλήθηκαν συνολικά 283 σχόλια.

Σε ό,τι αφορά το θέμα που εξετάζεται στην παρούσα έκθεση, αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρχε σημαντικός αριθμός σχολίων που αφορούσαν στην αντικατάσταση του όρου «υιοθεσία» με τον όρο «τεκνοθεσία» ή «παιδοθεσία», οι οποίοι θα αποκαθιστούσαν μία στοιχειώδη δικαιοσύνη ως προς την ισότητα των δύο φύλων. Επίσης, σε πολλά σχόλια τονίστηκε ότι είναι στερεοτυπικός, περιέχει πατριαρχικά κατάλοιπα και θεωρείται παρωχημένος. Υποστηρίχθηκε ακόμη ότι ο όρος «τεκνοθεσία» ή «παιδοθεσία» είναι επιστημονικά, κοινωνικά και πολιτικά ορθότερος.

Ο αριθμός σχολίων που αφορούσε στο δικαίωμα και των ομόφυλων ζευγαριών να γίνουν ανάδοχοι γονείς ήταν αρκετά μικρός. Αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί είτε στο γεγονός ότι το νομοσχέδιο δεν έλαβε και τόσο μεγάλη δημοσιότητα είτε επειδή δεν αναφέρεται πουθενά ξεκάθαρα ότι παρέχεται κάποιο δικαίωμα στα ομόφυλα ζευγάρια, επομένως δεν έγινε αντιληπτό στην κοινή γνώμη ότι για πρώτη φορά το κράτος αναγνωρίζει γονεϊκά δικαιώματα και στα ομόφυλα ζευγάρια. Ίσως από την άλλη να πρόκειται και για χαρακτηριστικό παράδειγμα του παιδαγωγικού ρόλου του δικαίου· ο νόμος για το σύμφωνο συμβίωσης, ο πρώτος ελληνικός νόμος του κράτους που αφορούσε σε ΛΟΑΤΚΙ δικαιώματα, συγκέντρωσε πρωτοφανή αριθμό σχολίων (3.324 σχόλια). Στον νόμο για την ταυτότητα φύλου ο αριθμός των σχολίων περιορίστηκε σχεδόν στο ένα τέταρτο (809 σχόλια), ενώ ο αριθμός αυτός στο υπό εξέταση νομοθέτημα είναι σημαντικά περιορισμένος, μόλις 283. Από αυτά ιδιαίτερα μικρός αριθμός αφορά στο εάν τα ομοφυλόφιλα άτομα και τα ομόφυλα ζευγάρια είναι «ικανά» να γίνουν γονείς ή όχι. Το επιχείρημα ίσως δεν είναι απόλυτα ασφαλές, αλλά πάντως είναι μία ένδειξη αποδοχής της ετερότητας δια της ορατότητας. Εξάλλου, έρευνες έχουν δείξει ότι η θεσμοθέτηση κάποιας μορφής συμβίωσης αύξησε σημαντικά την κοινωνική αποδοχή των ομόφυλων ζευγαριών σε όσες χώρες υιοθετήθηκε, αποδεικνύοντας τον παιδαγωγικό ρόλο του δικαίου (Ρεθυμιωτάκη 2015: 319-341).

²⁰⁵ Έκθεση αξιολόγησης συνεπειών ρυθμίσεων, σελ. 29.

²⁰⁶ Το άρθρο 9 παρ. 2 της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του Παιδιού, που κυρώθηκε με τον ν. 2101/1992, αναφέρει επίσης, ότι όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στις διαδικασίες και να γνωστοποιούν τις απόψεις τους. Βλ. και Χρυσόγονος (2001: 1339).

2.3.3. Η «πρόοδος» που επέφερε στα ομογενεϊκά δικαιώματα ο νόμος 4538/2018 σε σχέση με το σύμφωνο συμβίωσης

Σε σχέση με το υπό εξέταση νομοθέτημα, σε ό,τι αφορά την ίση μεταχείριση των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων, μπορεί να ειπωθεί ότι έγινε σίγουρα ακόμη ένα βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση, αλλά και πάλι ο Έλληνας νομοθέτης δεν τόλμησε να προχωρήσει ακόμη περισσότερο, και απέκλεισε τα ομόφυλα ζευγάρια από το δικαίωμα τεκνοθεσίας. Ο λόγος που δεν επεκτάθηκε και το δικαίωμα τεκνοθεσίας στα ζευγάρια που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης –επομένως και στα ομόφυλα ζευγάρια– δεν συνάγεται σαφώς από την αιτιολογική έκθεση του νόμου. Στο παρόν σημείο υπό το πρίσμα και πάλι του υπέρτερου συμφέροντος του παιδιού θα δοθεί βαρύτητα στο δικαίωμα τεκνοθεσίας των ομόφυλων ζευγαριών, αφού το ζήτημα της γονικής μέριμνας, της επιμέλειας και της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής αναλύθηκε παραπάνω.

Πρόσφατη μελέτη του Επιτρόπου για τα ανθρώπινα δικαιώματα του Συμβουλίου της Ευρώπης²⁰⁷ αναφέρει ότι όσον αφορά την τεκνοθεσία τρεις δυνατότητες προσφέρονται στις ΛΟΑΤΚΙ οικογένειες. Πρώτον, μια ομοφυλόφιλη γυναίκα ή ένας ομοφυλόφιλος άνδρας χωρίς σύντροφο, μπορεί να καταθέσει αίτημα για να γίνει θετός γονέας (τεκνοθεσία από άτομο χωρίς σύντροφο). Δεύτερη δυνατότητα, ένα άτομο μπορεί να υιοθετήσει τα βιολογικά ή θετά παιδιά του/της συντρόφου του ίδιου φύλου, χωρίς ο πρώτος γονέας να εκπέσει από τα νόμιμα δικαιώματά του. Η τρίτη δυνατή διαδικασία είναι η από κοινού τεκνοθεσία ενός παιδιού από ζευγάρι του ίδιου φύλου. Από τις δυνατότητες αυτές, μόνο στην μονογονεϊκή τεκνοθεσία μπορεί να προβεί ένα ομοφυλόφιλος άνδρας ή γυναίκα, διότι από τις προϋποθέσεις που θέτει ο νόμος για την τεκνοθεσία δεν αποκλείονται τα μεμονωμένα άτομα, και φυσικά κατά την εξέταση των αιτημάτων δεν θα έπρεπε να ασχοληθούν οι αρμόδιες αρχές με τον ερωτικό προσανατολισμό του υποψήφιου γονέα. Βέβαια, το ΕΔΔΑ σε μία άστοχη μάλλον απόφαση²⁰⁸ έκρινε ότι δεν αντίκειται στην ΕΣΔΑ η απόρριψη του αιτήματος άγαμου ομοφυλόφιλου άνδρα να υιοθετήσει. Σε άλλη απόφαση το ΕΔΔΑ έχει επισημάνει, βέβαια, ότι δεν γίνονται ανεκτές διακρίσεις σε βάρος ατόμων που ανάγονται μόνο στον σεξουαλικό τους προσανατολισμό.²⁰⁹

Η Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής,²¹⁰ πάντως, στην έκθεσή της επί του νομοσχεδίου δεν πήρε σαφή θέση ως προς το εάν είναι σκόπιμη η επέκταση του δικαιώματος τεκνοθεσίας και στα ομόφυλα ζευγάρια. Τόνισε την αμφιλεγόμενη νομολογία του ΕΔΔΑ στο ζήτημα, το οποίο άλλοτε έχει κρίνει υπέρ της αναγνώρισης του δικαιώματος τεκνοθεσίας των ομόφυλων ζευγαριών και άλλοτε όχι. Το όργανο της Βουλής, στο τέλος της έκθεσής του, αναφέρθηκε στο πλήθος κρατών που έχουν αναγνωρίσει δικαίωμα τεκνοθεσίας στα ομόφυλα ζευγάρια. Σε μια προσπάθεια αποτίμησης της στάσης της Υπηρεσίας, φαίνεται να διάκειται θετικά υπέρ της αναγνώρισης του δικαιώματος τεκνοθεσίας και στα ομόφυλα ζευγάρια, αλλά πάντως στην έκθεσή της δεν έχει λάβει ξεκάθαρη θέση.

²⁰⁷ «Η διάκριση με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα του φύλου στην Ευρώπη», εκδόσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, Ιούνιος 2011.

²⁰⁸ Βλ. ΕΔΔΑ Απόφαση Fretté κατά της Γαλλίας, (αρ. προσφυγής 36515/97), απόφαση της 26.5.2002. Αντίθετα στη μεταγενέστερη απόφασή του Ε.Β. κατά της Γαλλίας, (αρ. προσφυγής 43546/02), 22.1.2008 έκρινε ότι η απόρριψη αιτήματος τεκνοθεσίας ομοφυλόφιλης γυναίκας αντίκειται στα άρθρα 8 και 14 της ΕΣΔΑ.

²⁰⁹ Βλ. ΕΔΔΑ Απόφαση Selgueiro da Silva κατά της Πορτογαλίας, (αρ. προσφυγής 33290/96), 21.3.2000 και ΕΔΔΑ Απόφαση Βαλλιανάτος κ.ά. κατά της Ελλάδας, 7.11.2013.

²¹⁰ Βουλή των Ελλήνων, Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής, Έκθεση επί του νομοσχεδίου, «Μέτρα για την προώθηση των θεσμών της αναδοχής και τεκνοθεσίας», Αναρτητέα στην Κοινοβουλευτική Διαφάνεια, Διαθέσιμη σε: <https://bit.ly/2VJUEyl>, ανακτήθηκε στις 12.11.2018.

Στην αιτιολογική έκθεση του νόμου που εξετάζεται αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι παιδοθεσίες στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια βαίνουν μειούμενες.²¹¹ Στην ίδια έκθεση, αλλά και σε ποικίλα άλλα κείμενα, αναφέρεται ότι, σύμφωνα με διεθνείς μελέτες, τα παιδιά που μεγαλώνουν σε κλειστές δομές φροντίδας παρουσιάζουν προβλήματα. Το φάσμα αυτών των προβλημάτων είναι ευρύ καθώς περιλαμβάνει καθυστέρηση στον γνωστικό τομέα, εκδήλωση εκτεταμένων συναισθηματικών διαταραχών, βλάβες στην ψυχική και συναισθηματική τους υγεία, ελλιπή προετοιμασία για την κοινωνική τους ένταξη κατά την ενηλικίωσή τους, υστέρηση ως προς την ψυχοσυναισθηματική και κοινωνική τους ανάπτυξη κλπ. Επιπλέον, αποτελεί γενική παραδοχή ότι «η διαμονή ανηλίκων... σε, έστω και ξένη οικογένεια» είναι πιο φυσιολογική και πιο ανθρώπινη από την παραμονή τους σε ιδρύματα» (Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη 1997: 223 επ.).

Από την άλλη πλευρά, σε άρθρο της Αμερικανικής Ακαδημίας Παιδιατρικής,²¹² στο οποίο γίνεται ενδελεχής αναφορά σε έρευνες, που στόχο είχαν να αναδείξουν τα κριτήρια από τα οποία εξαρτάται η ευημερία του παιδιού, αλλά και να κάνουν μια σύγκριση μεταξύ των ετερόφυλων και ομόφυλων γονέων, αποδεικνύεται ότι η σχέση του γονέα με το παιδί και το αίσθημα ασφάλειας που αυτή προσφέρει, καθώς και η οικονομική ασφάλεια είναι μερικοί από τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη του παιδιού, ενώ το φύλο και ο σεξουαλικός προσανατολισμός δεν αναφέρονται μεταξύ αυτών των παραγόντων. Το ίδιο ακριβώς έσπευσαν να επισημάνουν και 55 ακαδημαϊκοί από τον χώρο της ψυχολογίας, από Ελλάδα και εξωτερικό,²¹³ για το θέμα της τεκνοθεσίας και αναδοχής των ανηλίκων. Αναφέρουν συγκεκριμένα ότι η ομοφυλοφιλία των γονέων δεν επηρεάζει τη σωστή ανάπτυξη του παιδιού, η οποία επηρεάζεται από τρεις παράγοντες: πρώτον, την ποιότητα των σχέσεων γονέα-παιδιού, δεύτερον, την ποιότητα των σχέσεων των σημαντικών ενηλίκων στη ζωή του παιδιού ή του εφήβου (για παράδειγμα οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς) και τρίτον τους οικονομικούς και άλλους πόρους που είναι στη διάθεση του παιδιού ή του εφήβου.²¹⁴

Το άτοπο της επιλογής του νομοθέτη καθίσταται σαφές. Προτιμάται τα παιδιά να παραμένουν σε κλειστές δομές φροντίδας από το να έχουν ομόφυλους γονείς, για την ανικανότητα των οποίων ουδεμία απόδειξη υπάρχει. Πρόκειται για ξεκάθαρη διάκριση αναγόμενη στον σεξουαλικό προσανατολισμό των ομοφυλόφυλων, η οποία διάκριση όμως στερεί και από τα παιδιά ένα ασφαλές και υγιές περιβάλλον για να μεγαλώσουν.

Προς επίρρωση των ανωτέρω, στο άρθρο 7 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την τεκνοθεσία παιδιών, ρητά αναφέρεται στη δεύτερη παράγραφο, ότι τα κράτη έχουν τη δυνατότητα να επεκτείνουν το πεδίο ισχύος της παρούσας σύμβασης στα έγγαμα ομόφυλα ζευγάρια ή στα ομόφυλα ζευγάρια που έχουν συνάψει μεταξύ τους σύμφωνο συμβίωσης. Επιπλέον, στην απόφαση του ΕΔΔΑ Χ κ.ά. κατά Αυστρίας,²¹⁵ η Αυστρία καταδικάστηκε από το ΕΔΔΑ, διότι

²¹¹ Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι, σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, για το έτος 2012 ο αριθμός των υιοθεσιών ήταν 543, ενώ για το έτος 2016 221.

²¹² E. C. Perrin, B. S. Siegel, the COMMITTEE ON PSYCHOSOCIAL ASPECTS OF CHILD AND FAMILY HEALTH, Promoting the Well-Being of Children Whose Parents Are Gay or Lesbian, From the American Academy of Pediatrics, Technical Report, VOLUME 131 (4), April 2013, διαθέσιμο σε: <https://bit.ly/Ubnv6p>, ανακτήθηκε στις 12.11.2018· Muñoz-Martínez (2016).

²¹³ Παρέμβαση 55 ακαδημαϊκών για την αναδοχή και τεκνοθεσία από ομόφυλα ζευγάρια, Εφημερίδα «Η Καθημερινή», 27.04.2018. Ανακτήθηκε στις 12.11.2018, από: <https://bit.ly/2G00tta>.

²¹⁴ Η βιβλιογραφία την οποία επικαλούνται οι ακαδημαϊκοί είναι διαθέσιμη εδώ: goo.gl/YeyPxm.

²¹⁵ Απόφαση Χ κ.ά. κατά Αυστρίας, (Προσφυγή 19010/07), 19.2.2013.

σύμφωνα με τη νομοθεσία της δικαίωμα τεκνοθεσίας είχαν μόνο τα ετερόφυλα ζευγάρια και αποκλείονταν ρητά τα ομόφυλα. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ο αποκλεισμός αυτός συνιστούσε παράνομη διάκριση σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 14 και 8 της ΕΣΔΑ.²¹⁶

Επιπλέον, στη Σύσταση CM/Rec(2010)5 της Επιτροπής Υπουργών των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με μέτρα για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου, στον αριθμό 27 αναφέρεται ότι το ανώτερο συμφέρον του παιδιού θα πρέπει να είναι η πρώτη προτεραιότητα στις αποφάσεις που αφορούν την τεκνοθεσία ενός παιδιού. Τα κράτη-μέλη των οποίων η εθνική νομοθεσία επιτρέπει σε άγαμα και χωρίς σύντροφο άτομα να υιοθετούν παιδιά, οφείλουν να εγγυώνται την εφαρμογή της εθνικής νομοθεσίας άνευ διακρίσεων βάσει του σεξουαλικού προσανατολισμού ή της ταυτότητας του φύλου.

Και τελικά, και ο ίδιος ο νόμος 4537/2018, προβαίνει σε μία αντίφαση. Ο σκοπός της αναδοχής, είναι διττός: αποβλέπει είτε στην επιστροφή του ανηλίκου στη φροντίδα των φυσικών του γονέων, είτε στη σταδιακή διεύρυνση του θεσμού, ώστε οι ανάδοχοι γονείς να υιοθετήσουν το τέκνο (Χρυσόγονος 2001: 1343, Κράνης 2012: 223 επ., Αγαλλοπούλου 2009: 1151 επ.). Η τελευταία δυνατότητα, όμως, ρητά αποκλείεται για τα άτομα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης. Επομένως, ενδέχεται στο μέλλον ανάδοχοι γονείς που έχουν αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με το παιδί και θέλουν να αναλάβουν εξ ολοκλήρου την επιμέλειά του, με τη σύμφωνη γνώμη και του παιδιού, να μην δύνανται να προβούν σε αυτή την ενέργεια.

3. **ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (Ν. 4285/2014 ΚΑΙ 4356/2015)**

Ο ρατσισμός αποτελεί ένα μη στατικό φαινόμενο, το οποίο βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις ιστορικές, πολιτικές και κοινωνιολογικές συνθήκες της εκάστοτε κοινωνίας, στην οποία εντοπίζεται. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι έννοιες του «ρατσισμού», της «ρητορικής μίσους» αλλά και του «ρατσιστικού εγκλήματος» είναι τόσο δύσκολα προσδιορίσιμες και κάθε προσπάθεια πάταξης των αντίστοιχων φαινομένων συναντά σφοδρές αντιδράσεις (Ζύγουρα 2016: 1162 επ.).

Για την αντιμετώπιση των ρατσιστικών εκδηλώσεων στην Ελλάδα ο νομοθέτης επέλεξε ένα τρίπτυχο ποινικοποίησης, το οποίο εκτείνεται α) στον δημόσια εκφερόμενο ρατσιστικό λόγο, β) στο έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά, και γ) στην ρατσιστική διάκριση ή αποκλεισμό από την παροχή αγαθών ή υπηρεσιών (συναλλακτική ή μη) (Καϊάφα-Γκμπάντι 2016: 102 επ.). Η συνοπτική ανάλυση του νομοθετικού πλαισίου για την αντιμετώπιση των ρατσιστικών εκδηλώσεων μέσω του ποινικού δικαίου, δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από την πα-

²¹⁶ Μεταγενέστερη απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Αυστρίας επικύρωσε τη θέση του ΕΔΔΑ, και έκρινε, ότι η απαγόρευση τεκνοθεσίας στα ομόφυλα ζευγάρια αντίκειται στο αυστριακό σύνταγμα και στην εκεί θεμελιούμενη αρχή της ισότητας και δεν μπορεί να δικαιολογηθεί προκειμένου για προστασία της «παραδοσιακής οικογένειας». Διαθέσιμο το δελτίο τύπου που εξέδωσε το συνταγματικό δικαστήριο επί της απόφασης. Ανακτήθηκε στις 12.11.2018, από: <https://bit.ly/2W3xOBx>.

ρούσα έκθεση, που έχει ως αντικείμενο τις έμφυλες διακρίσεις. Και τούτο διότι είναι γνωστό ότι ρατσιστικές εκδηλώσεις –άλλως διακρίσεις– λαμβάνουν χώρα και σε βάρος ανθρώπων εξαιτίας του σεξουαλικού προσανατολισμού τους, της ταυτότητας φύλου τους ή/και των χαρακτηριστικών του φύλου τους, οι οποίες πλέον αναγνωρίζονται ως τέτοιες.²¹⁷

3.1. Ο ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΦΕΡΟΜΕΝΟΣ ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ο δημόσια εκφερόμενος ρατσιστικός λόγος, ή, κατ' άλλη διατύπωση, λόγος μίσους ή μισαλλόδοξος λόγος, τυποποιούνταν ως ποινικό αδίκημα στην Ελλάδα ήδη με τον ν. 927/1979 «περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις», ο οποίος αποτελούσε απόρροια της Διεθνούς Συμβάσεως για την Κατάργηση κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων (C.E.R.D.) του 1966 (Ζύγουρα 2016: 1156). Στην έννοια των ρατσιστικών διακρίσεων ο ν. 927/1979 περιελάμβανε μόνο τις φυλετικές ή εθνικές διακρίσεις και αργότερα με τον ν. 1419/1984 και τις διακρίσεις με βάση το θρήσκευμα.

Στη συνέχεια, ο ν. 927/1979 τροποποιήθηκε με τον πρόσφατο ν. 4285/2014,²¹⁸ ο οποίος ενσωμάτωσε στο εθνικό μας δίκαιο την απόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης²¹⁹ «για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου», που αποσκοπεί να εξασφαλίσει ότι ο ρατσισμός και η ξενοφοβία τιμωρούνται σ' όλα τα κράτη-μέλη με πραγματικές αναλογικές και αποτρεπτικές ποινικές κυρώσεις (άρθρο 3 απόφασης-πλαισίου). Σημαντική καινοτομία του ν. 4285/2014 ήταν η διεύρυνση των βάσεων των διακρίσεων, που μπορούν να στηρίξουν το αξιόποιο των εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας. Ειδικότερα, το αξιόποιο επεκτάθηκε και στις διακρίσεις βάσει του χρώματος, των γενεαλογικών καταβολών, του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ταυτότητας του φύλου²²⁰ και της αναπηρίας, ενώ με τον πιο πρόσφατο ν. 4491/2017 (άρθρο 7) προστέθηκαν και οι διακρίσεις βάσει των χαρακτηριστικών φύλου. Η διεύρυνση δε αυτή χαρακτηρίστηκε ως μια καθαρά εθνική επιλογή, καθώς, πράγματι, ούτε η Διεθνής Σύμβαση του ΟΗΕ «περί καταργήσεως πάσης μορφής φυλετικών διακρίσεων», όπως κυρώθηκε με το ν.δ. 494/1970, ούτε και η προαναφερόμενη Απόφαση-Πλαίσιο επέβαλαν την εν λόγω διεύρυνση (Συμεωνίδου-Καστανίδου 2016). Χάριν της εισαγωγής του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ταυτότητας φύλου και των χαρακτηριστικών φύλου στις βάσεις των ρατσιστικών διακρίσεων, κρίνεται αναγκαία η συνοπτική ανάπτυξη του εν λόγω νόμου στην παρούσα μελέτη.

Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί ότι το ζήτημα της ποινικοποίησης του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου –που αφορά στις έμφυλες διακρίσεις– ήρθε στο φως της επικαιρότητας εξαιτίας της πρόσφατης υπόθεσης του Μητροπολίτη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβροσίου,

²¹⁷ Βλ. Επίσημη έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) του Συμβουλίου της Ευρώπης αναφορικά με τη χώρα μας, η οποία δημοσιεύθηκε τον Φεβρουάριο του 2015, διαθέσιμη σε: <https://bit.ly/2Ed8Qpa>, σελ. 21 και Ετήσια έκθεση του Δικτύου καταγραφής περιστατικών βίας, 2017, σελ. 15 επ. Ανακτήθηκε στις 10.12.2018 από: <https://bit.ly/2JJn4l7>.

²¹⁸ Το άρθρο 1 του ν. 927/1979 αντικαταστάθηκε ως άνω με το άρθρο 1 Ν.4285/2014,ΦΕΚ Α 191/10.9.2014.

²¹⁹ Η απόφαση-πλαίσιο 008/913/ΔΕΥ του Συμβουλίου της 28ης Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου. Ανακτήθηκε στις 4.12.2018, από: <https://bit.ly/2HocgY8>.

²²⁰ Βλ. Παρατηρήσεις του Σωματείου Υποστήριξης Διεμφυλικών για το σχέδιο νόμου καταπολέμησης μορφών ρατσισμού, σελ. 4. Ανακτήθηκε στις 6.12.2018, από: <https://bit.ly/2VKeYje>.

ο οποίος εξέφρασε λόγο μίσους κατά των ομοφυλοφίλων. Αφορμή για την κίνηση της ποινικής διαδικασίας σε βάρος του Μητροπολίτη στάθηκε το από 9.12.2015 άρθρο του με τίτλο «ΑΠΟΒΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΗΚΩΣΑΝ ΚΕΦΑΛΙ – ΑΣ ΜΙΛΗΣΟΥΜΕ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΔΟΝΤΙΑ! ΦΤΥΣΤΕ ΤΟΥΣ!», το οποίο είναι δημοσιευμένο μέχρι σήμερα στο προσωπικό του ιστολόγιο.²²¹ Στο εν λόγω δημοσίευμα υποστηρίζεται μεταξύ άλλων ότι η ομοφυλοφιλία είναι εκτροπή από τους νόμους της φύσης, είναι κοινωνικό κακούργημα και αμαρτία και συνεπώς όσοι, είτε την βιώνουν είτε την υποστηρίζουν δεν είναι φυσιολογικοί άνθρωποι αλλά αποβράσματα της κοινωνίας. Καλούνται δε οι πιστοί να μη διστάζουν –όπου τους συναντούν– να τους φτύνουν, να τους αποδοκιμάζουν, να μην τους αφήνουν να σηκώσουν κεφάλι, καθώς δεν είναι άνθρωποι αλλά εκτρώματα της φύσης. Εκκινώντας, λοιπόν, από την υπόθεση αυτή²²² θα επιχειρήσουμε να χαρτογραφήσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του εγκλήματος του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου, όπως αυτό προσφάτως τροποποιήθηκε, αλλά και τη σχέση του τελευταίου με τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία της έκφρασης.

Ειδικότερα, με το άρθρο 1 παρ. 1 του ν. 927/1979 τιμωρείται²²³ ο δημόσια εκφερόμενος λόγος που προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες οι οποίες μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου, τα χαρακτηριστικά φύλου ή την αναπηρία, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων.²²⁴

Από την παραπάνω τυποποίηση του άρθρου 1 παρ. 1 του ν. 927/1979 συνάγεται ότι σημαντικό ρόλο κατέχουν οι έννοιες της «δημόσιας» τέλεσης της πράξης, της υποκίνησης διακρίσεων, μίσους ή βίας, της στοχοποίησης προσώπου ή ομάδας προσώπων που προσδιορίζονται με βάση τα χαρακτηριστικά που απαριθμεί ο νόμος, και της προτροπής που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα.

Δημόσια εκφορά λόγου νοείται, όταν η πράξη της εκφοράς τελείται με τέτοιο τρόπο που μπορεί να γίνει αντιληπτή από αόριστο αριθμό ατόμων, τα οποία μάλιστα δεν μπορεί εκ των προτέρων να γνωρίζει ούτε ο ίδιος ο δράστης. Δεν ενδιαφέρει ο τόπος στον οποίο λαμβάνει χώρα, αρκεί να είναι προσβάσιμος στο κοινό, αλλά ούτε και τα μέσα διάδοσης που χρησιμοποιεί

²²¹ Το από 9.12.2015 άρθρο του με τίτλο «ΑΠΟΒΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΗΚΩΣΑΝ ΚΕΦΑΛΙ – ΑΣ ΜΙΛΗΣΟΥΜΕ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΔΟΝΤΙΑ! ΦΤΥΣΤΕ ΤΟΥΣ!», δημοσιευμένο στο ιστολόγιο <https://bit.ly/2YwSDTp>, ανακτήθηκε την 1.12.2018.

²²² Ο Μητροπολίτης Αμβρόσιος σε πρώτο βαθμό αθώθηκε από το Μονομελές Πλημμελειοδικείο Αιγίου. Κατά της αθωωτικής απόφασης ασκήθηκε έφεση από την Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών και έτσι σύμφωνα με την κρίση του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Αιγίου –που δίκασε σε δεύτερο βαθμό– ο Αμβρόσιος καταδικάστηκε για το έγκλημα του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου. Βλ. ενδεικτικά το από 27.3.2018 δημοσίευμα στην Εφημερίδα των Συντακτών με τίτλο «Έφεση στην απόφαση αθώωσης του Αμβρόσιου», διαθέσιμο σε: <https://bit.ly/2Q9xzPU>, ανακτήθηκε στις 1.12.2018 και το από 28.01.2019 δημοσίευμα στην Εφημερίδα Καθημερινή με τίτλο «Ένοχος ο Μητροπολίτης Καλαβρύτων Αμβρόσιος για ομοφοβικά σχόλια», διαθέσιμο σε: <https://bit.ly/2FTdzii>, ανακτήθηκε στις 22.2.2019.

²²³ Τιμωρείται, επίσης με το άρθρο 2 του ίδιου νόμου (927/1979) και το ρατσιστικό έγκλημα της δημόσιας επιδοκιμασίας ή άρνησης εγκλημάτων γενοκτονίας, εγκλημάτων πολέμου και εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, η ανάλυση του οποίου εκφεύγει του σκοπού της παρούσας μελέτης.

²²⁴ Με την παρ. 2 του ίδιου άρθρου τιμωρείται, επίσης, ο δημόσια εκφερόμενος λόγος, ο οποίος προτρέπει σε διάπραξη φθοράς ή βλάβης πραγμάτων, εφόσον αυτά χρησιμοποιούνταν από τις παραπάνω ομάδες ή πρόσωπα κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη.

ο δράστης για να εκφέρει τον λόγο του. Υπό την έννοια αυτή πρόσφορο μέσο είναι και το διαδικτυο (Ιγγλεζάκης 2015: 64-67). Δεύτερο στοιχείο της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος είναι η προτροπή σε πράξεις που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία. Ως πράξη βίας θεωρείται κάθε μεταβίβαση υλικής δύναμης σε πρόσωπο ή πράγμα, χωρίς κατ' ανάγκη να προκαλείται σωματική βλάβη ή φθορά αντίστοιχα. Η έννοια της διάκρισης, με εξαίρεση τη διάταξη του 81 Α ΠΚ, δεν χρησιμοποιείται αλλού στον ποινικό κώδικα, γι' αυτό χρήσιμο ερμηνευτικό εργαλείο μπορεί να αποτελέσει το πρώτο άρθρο της Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ για την αντιμετώπιση των φυλετικών διακρίσεων, σύμφωνα με το οποίο «απαιτείται σκοπός ή αποτέλεσμα εκμηδενίσεως ή διακινδυνεύσεως της αναγνώρισεως, απολαύσεως ή ασκήσεως, υπό όρους ισότητας, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών εις τον πολιτικόν, οικονομικόν, κοινωνικόν, μορφωτικόν ή οιονδήποτε άλλον τομέα του δημοσίου βίου». Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι και για τον εθνικό νομοθέτη δεν αρκεί για τη στοιχειοθέτηση του εγκλήματος η δημόσια προτροπή σε διάκριση γενικά, αλλά μόνο αυτή που μπορεί να οδηγήσει στην εκμηδένιση ή διακινδύνευση της ισότιμης απόλαυσης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η έννοια δε του μίσους είναι μια έννοια που παραπέμπει σε ενδόμυχα συναισθήματα, γεγονός που προκαλεί ανασφάλεια στη στοιχειοθέτηση του άδικου χαρακτήρα της πράξης (Αποστολόπουλος 2016). Έτσι, υποστηρίζεται ότι πρέπει να ακολουθηθεί συσταλτική ερμηνεία του νόμου, υπό την έννοια ότι δεν αρκεί η πιθανή δημιουργία συναισθημάτων αλλά η προτροπή σε εξωτερίκευση του μίσους. Περαιτέρω, η στοχοποίηση προσώπου ή ομάδας προσώπων που προσδιορίζονται με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά (βάσεις διακρίσεων), καταφάσκειται πλέον ακόμη και όταν τα κίνητρα του δράστη δεν είναι μόνο ρατσιστικά, όπως για παράδειγμα, όταν θεωρεί ο δράστης ότι τα συγκεκριμένα άτομα τον βλάπτουν και οικονομικά. Αντίθετα, στο παρελθόν έπρεπε να αποδειχθεί ότι το θύμα στοχοποιήθηκε εκ μόνου του λόγου ότι ανήκει στη συγκεκριμένη ομάδα. Τέλος, η προτροπή πρέπει να γίνεται με τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή να ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα.²²⁵

Η εισαγωγή στην αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος του στοιχείου της «προτροπής που γίνεται, κατά τρόπο, που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή να ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα», είναι σαφές ότι λειτουργεί συσταλτικά²²⁶ για τη θεμελίωση του αξιοποίνου, καθώς υπό την προηγούμενη διατύπωση του νόμου τούτο απουσίαζε.²²⁷ Έτσι, είναι εξαιρετικά δύσκολο να συντρέχουν όλα τα απαιτούμενα πραγματικά περιστατικά, τα οποία θα υπαχθούν στον κανόνα δικαίου, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί το έγκλημα της δημόσιας εκφοράς ρατσιστικού λόγου, ή αλλιώς της «ρητορείας μίσους».

Πέραν αυτού, όμως, η σύνδεση του ρατσιστικού λόγου που υποκινεί σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία, με την έκθεση σε κίνδυνο της δημόσιας τάξης ή την απειλή ατομικών αγαθών (π.χ. ζωή), προκάλεσε έντονο διάλογο στους κόλπους

²²⁵ Βλ. αναλυτικά για τη στοιχειοθέτηση του εγκλήματος της δημόσιας εκφοράς ρατσιστικού λόγου Συμεωνίδου-Κασιανίδου (2016).

²²⁶ Βλ. μειοψηφούσα άποψη ΕΕΔΑ σε: «Παρατηρήσεις της ΕΕΔΑ επί του Σ/Ν για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του Ποινικού Δικαίου», σελ. 7. Ανακτήθηκε στις 6.12.2018, από: <https://bit.ly/2w2Hiy7>.

²²⁷ Το άρ. 1 παρ. 1 του ν. 927/1979 στην προγενέστερη μορφή του όριζε: «Όστις δημοσίως, είτε προφορικός είτε διά του τύπου ή διά γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου εκ προθέσεως προτρέπει εις πράξεις ή ενεργείας δυναμένας να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βίαν κατά προσώπων ή ομάδος προσώπων εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των, τιμωρείται με φυλάκισιν μέχρι δύο ετών ή με χρηματικήν ποινήν ή και διύ αμφοτέρων των ποινών τούτων».

της νομικής θεωρίας, για το τι τελικά καλείται να προστατέψει η εν λόγω διάταξη. Έτσι, δικαιολογημένα θα λέγαμε, έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις για το έννομο αγαθό που προστατεύει ο νόμος. Άλλες προκρίνουν ως έννομο αγαθό τη δημόσια τάξη,²²⁸ άλλες τη βλάβη ή διακινδύνευση ατομικών αγαθών, ενώ τέλος έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι με την ποινικοποίηση του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου προστατεύεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια²²⁹ ως αυτοτελές έννομο αγαθό.²³⁰

Όσον αφορά το ζήτημα αυτό, ούτε από την αιτιολογική έκθεση που συνοδεύει τον νόμο προκύπτει μια σαφής απάντηση. Και τούτο διότι από την τελευταία συνάγεται ότι η έννοια της δημόσιας τάξης προστέθηκε στην αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος, για να αποφευχθεί ο κίνδυνος προσβολής της συνταγματικά –και όχι μόνο– κατοχυρωμένης αρχής της ελευθερίας της έκφρασης και την ειδικότερη αυτής ελευθερίας του λόγου. Γι' αυτό τον λόγο σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση είναι σκόπιμο να ερευνάται η προσφορότητα κάθε πράξης (του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου εν προκειμένω), η οποία θα πρέπει να παράγει άμεσο και επικείμενο κίνδυνο τόσο συνολικά για την ειρηνική και ομαλή κοινωνική συμβίωση όσο και ειδικότερα για τα δικαιώματα της ομάδας ή του προσώπου κατά των οποίων στρέφεται (Αιτιολογική Έκθεση, σελ. 1).

Από την άλλη έχει υποστηριχθεί²³¹ ότι η ίδια η ποινικοποίηση της εκφοράς μισαλλόδοξου λόγου, προσβάλλει ή πάντως ενέχει τον κίνδυνο προσβολής της συνταγματικά κατοχυρωμένης αρχής της ελευθερίας της έκφρασης.²³² Και τούτο, διότι η ελευθερία της έκφρασης συνεπάγεται την ελεύθερη διακίνηση όλων των ιδεών και των απόψεων ακόμη και αν αυτές είναι λανθασμένες, εξωφρενικές, ή απεχθείς. Κατά την άποψη αυτή, λοιπόν, η απαγόρευση του μισαλλόδοξου λόγου μπορεί να είναι θεμιτή όταν στοιχειοθετείται άμεσος και επικείμενος κίνδυνος

²²⁸ Βλ. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2016), σύμφωνα με την οποία, ο ρατσιστικός λόγος στρέφεται κατά της δημόσιας τάξης, και αποτελεί έγκλημα δυνάμει διακινδύνευσης, δηλαδή δεν χρειάζεται ο κίνδυνος να έχει πράγματι προκληθεί για τη δημόσια τάξη ή για την προσβολή ατομικών αγαθών, αλλά αρκεί η πράξη να είναι πρόσφορη να τον προκαλέσει.

²²⁹ Βλ. Καϊάφα-Γκμπάντι (2016: 108), όπου υποστηρίζεται ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί μια σαφή ιδιότητα του ανθρώπου που έχει όλα τα εκέγγα, υπό οποιαδήποτε θεώρηση για το έννομο αγαθό, να αναγνωρίζεται ως τέτοιο από το δίκαιο. Κατά περιεχόμενο αναφέρεται στην αξία του ανθρώπου ως όντος που προσδιορίζεται με βάση τα βιολογικά, πολιτισμικά, σεξουαλικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά του, εξαιτίας της οποίας ο άνθρωπος είναι ίσος με όλους τους άλλους ανθρώπους και πρέπει ως τέτοιος να τυχαίνει ίσης μεταχείρισης με αυτούς. Έτσι, τούτη η άποψη αντιτάσσεται στη λεκτική κατάστροψη της νομοτυπικής μορφής της διάταξης, και δέχεται ότι «η δημόσια προτροπή σε πράξεις που είναι δεδομένο ότι μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπων που προσδιορίζονται με βάση τα πιο πάνω χαρακτηριστικά δεν μπορεί να κρίνεται εντελώς απρόσφορη για θυματοποίηση των προσώπων αυτών, επειδή δεν έφτασε να προσβάλλει και τη δημόσια τάξη ή να έχει και απειλητικό περιεχόμενο για τα συγκεκριμένα έννομα αγαθά, που επέλεξε ο Έλληνας νομοθέτης ως επιπρόσθετους όρους για τη θεμελίωση του σχετικού αξιοποίνου, από τα οποία λείπει, μάλιστα, το έννομο αγαθό της τιμής».

²³⁰ Βλ. αναλυτικά Πανταζή (2018: 836 επ.), όπου παρουσιάζονται οι κυριότερες απόψεις περί εννόμου αγαθού, αλλά και Βασματζίδης (2015).

²³¹ Πρβλ. Μαρίνος & Νικολάου-Πατραγάς (2014: 993 επ.), όπου υποστηρίζεται ότι ο αντιρατσιστικός νόμος προσβάλλει τη θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνοντας στις βάσεις των διακρίσεων και τον σεξουαλικό προσανατολισμό –άλλως ομοφυλοφιλία-, καθώς σύμφωνα με τη θρησκευτική διδασκαλία οι ομοφυλόφιλοι είναι αμαρτωλοί, έτσι ποινικοποιώντας τον μισαλλόδοξο λόγο που στρέφεται κατά των ομοφυλοφίλων παραβιάζεται η θρησκευτική ελευθερία. Βλ. και Παραράς (2013: 3).

²³² Η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματός μας, στο άρθρο 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, καθώς και σε διεθνή κείμενα, όπως το άρθρο 11 παρ. 1 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το άρθρο 19 παρ. 2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και το άρθρο 19 παρ. 2 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα δικαιώματα του ανθρώπου.

επέλευσης κάποιου κακού, αλλά σ' αυτή την περίπτωση τέτοιου είδους συμπεριφορές –όπως οι λεκτικές επιθέσεις σε βάρος συγκεκριμένων προσώπων- τιμωρούνται έτσι και αλλιώς, ανεξαρτήτως αν ο λόγος που χρησιμοποιείται είναι μισαλλόδοξος ή όχι (Τσακουράκης 2013: 6 επ.). Ως εκ τούτου ένας τέτοιος περιορισμός του λόγου –κατά την άποψη αυτή– δεν είναι θεμιτός, αλλά ενδέχεται να επιφέρει ακόμη και το ακριβώς αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Η παραπάνω άποψη καταρχήν στηρίζεται σε ορθές παραδοχές, αφού πράγματι η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης περιλαμβάνει ακόμη και τις λανθασμένες, εξωφρενικές, ή απεχθείς απόψεις. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο κάθε περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης πρέπει να αιτιολογείται επαρκώς, αλλά και να είναι σύμφωνος προς την αρχή της αναλογικότητας. Πολλώ δε μάλλον, όταν ο περιορισμός της συντελείται μέσω της θέσπισης ποινικών κυρώσεων.

Ωστόσο, ο ρατσιστικός λόγος δεν κατατάσσεται απλώς στις «λανθασμένες», «εξωφρενικές» ή «απεχθείς» απόψεις και ιδέες όταν υποκινεί σε διακρίσεις, βία ή μίσος σε βάρος ατόμων ή ομάδων που φέρουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Και τούτο διότι στρέφεται σε βάρος της ίδιας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, η οποία είναι και αυτή υπέρτερη αρχή όχι μόνο στο εθνικό μας σύνταγμα (άρθρο 2 παρ. 1) αλλά και στους ευρωπαϊκούς και διεθνείς καταστατικούς χάρτες. Ο σεβασμός της ίσης αξίας όλων των ανθρώπων και της ίσης ελευθερίας, αποτελεί το θεμέλιο μιας δημοκρατικής-πλουραλιστικής κοινωνίας. Έτσι, η απαγόρευση της ρητορείας μίσους, όταν λαμβάνει χώρα για να εξασφαλισθεί η ισότητα όλων των ανθρώπων, να αποτραπεί η περιθωριοποίηση συγκεκριμένων προσώπων από τη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα, αλλά και η διακινδύνευση της σωματικής τους ακεραιότητας και κατ' επέκταση να διατηρηθεί η δημοκρατία, αποτελεί αναμφίβολα θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης (Paradourou 2017: 5). Πολύ περισσότερο δε, όταν ο μισαλλόδοξος λόγος εκφράζεται από πρόσωπα που λόγω της θέσης τους ή του αξιώματός τους ασκούν επιρροή σε αόριστο αριθμό ατόμων που τους ακολουθούν πιστά. Ο λόγος, όταν έχει τη δύναμη να προκαλέσει την περιθωριοποίηση των συνανθρώπων μας ή ακόμη και να θέσει τους όρους κινδύνου για τη σωματική τους ακεραιότητα, κατά περίπτωση δύναται να ισοδυναμεί σε απαξία με την πράξη, ακόμη και αν δεν έφτασε σε αυτήν.

Εξάλλου, κατά το ΕΔΔΑ, «δε θεωρείται αναγκαία σε κάθε περίπτωση η προτροπή σε συγκεκριμένες πράξεις βίας ή άλλες εγκληματικές ενέργειες. Επιθέσεις κατά ατόμων, που τελούνται με προσβολές, οι οποίες φτάνουν μέχρι τη γελοιοποίηση ή τη συκοφάντηση συγκεκριμένων ομάδων, μπορεί να είναι επαρκείς για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης. Στην υπόθεση *Vejdeland* κατά Σουηδίας λ.χ. μια ομάδα νεαρών μοίρασε φυλλάδια σε σχολείο στα οποία τόνιζε ότι η ομοφυλοφιλία είναι μια αποκλίνουσα σεξουαλική συμπεριφορά με ηθικά καταστροφικές επιπτώσεις και είναι ένας από τους κύριους λόγους εξάπλωσης του HIV. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «ορθά περιορίστηκε η ελευθερία έκφρασης της ομάδας των νεαρών – στους οποίους επιβλήθηκε μια μικρή ποινή– μολονότι δεν υπήρχε πρόκληση για τέλεση συγκεκριμένων πράξεων σε βάρος των ομοφυλοφίλων» (Συμεωνίδου-Καστανίδου 2016).

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η ποινικοποίηση του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου που προτρέπει σε πράξεις, οι οποίες μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, βία ή μίσος σε βάρος ατόμων ή ομάδων εξαιτίας συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που φέρουν, τα οποία όχι μόνο δικαιούνται να φέρουν, αλλά και τα οποία συγκαθορίζουν την ιδιότητά τους ως ανθρώπων ίσων με όλους τους άλλους, αποτελεί θεμιτό περιορισμό της θεμελιώδους αρχής της ελευθερίας της έκφρασης (Καϊάφα-Γκμπάντι 2016: 110). Δεν είναι αναγκαίο, συνεπώς, να συντρέχει το στοιχείο της προσβολής της δημόσιας τάξης ή της διακινδύνευσης-βλάβης ατομικών αγαθών για να θεμελιωθεί ο άδικος χαρακτήρας της πράξης, χωρίς φυσικά να φτά-

σουμε στο σημείο να τιμωρείται το φρόνημα. Έτσι, κρίνεται αναγκαίο να τροποποιηθεί η εν λόγω διάταξη νόμου, προκειμένου να οριοθετηθεί με ασφάλεια το αξιόποιο και να μην εναπόκειται τούτο στην εκάστοτε ερμηνεία, προκαλώντας δυσχέρειες στην εφαρμογή του (Καϊάφα-Γκμπάντι 2016: 104). Αλλιώς, η υπάρχουσα αντιρατσιστική νομοθεσία θα παραμείνει στο πεδίο της συμβολικής ποινικής νομοθεσίας.²³³

3.2. ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΜΕ ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Πέραν του ν. 927/1979 –όπως τροποποιήθηκε από τον ν. 4285/2014– διατάξεις για τις ρατσιστικές διακρίσεις περιλαμβάνονται και στον ποινικό μας κώδικα. Πιο συγκεκριμένα η έννοια του ρατσιστικού εγκλήματος εισήχθη στην Ελλάδα με το άρθρο 79 παρ. 3 ΠΚ,²³⁴ σύμφωνα με το οποίο θα έπρεπε να αποδειχθεί η ενοχή του δράστη από τα δικαστήρια για το βασικό έγκλημα που τέλεσε και στη συνέχεια να αξιολογηθεί το ρατσιστικό κίνητρο της πράξης του, ως επιβαρυντική περίπτωση, κατά την επιμέτρηση της ποινής. Παραδείγματος χάριν θα έπρεπε να κριθεί ένοχος/η κάποιος/α για τη σωματική βλάβη (βασικό έγκλημα) που προκάλεσε, και κατόπιν να αξιολογηθεί ως επιβαρυντική περίπτωση το ρατσιστικό κίνητρο επιβάλλοντας το δικαστήριο μια μεγαλύτερη ποινή. Εντούτοις, με την θέσπιση του ν. 4285/2014 για πρώτη φορά τυποποιήθηκε έγκλημα σε αυτοτελές άρθρο (81Α ΠΚ), το οποίο έφερε το τίτλο «ρατσιστικό έγκλημα». Στο τελευταίο υπάγονταν αξιόποινες συμπεριφορές οι οποίες όμως είχαν ως αποκλειστικό κίνητρο το μίσος του δράστη για κάποια από τις προστατευόμενες στον νόμο ιδιότητες του θύματος (Μαυροειδάκου 2016: 383 επ.). Έτσι, για πρώτη φορά το ρατσιστικό έγκλημα αποτέλεσε διακεκριμένη μορφή όποιου εγκλήματος (π.χ. εξύβριση, σωματική βλάβη κ.α.) αποδεικνύεται ότι τελέστηκε εξαιτίας του μίσους του δράστη για το θύμα λόγω π.χ. της φυλής, του σεξουαλικού του προσανατολισμού ή της ταυτότητας φύλου του κλπ.

Ακολούθως, η εν λόγω διάταξη (81 Α ΠΚ²³⁵) τροποποιήθηκε εκ νέου με το άρθρο 21 του ν. 4356/2015, στο οποίο τυποποιείται πια το έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά. Η καινοτομία που επέφερε η ως άνω τροποποίηση είναι ότι αποσύνδεσε την ποινικοποίηση του ρατσιστικού εγκλήματος από το υποκειμενικό στοιχείο του μίσους, το οποίο καθιστούσε δυσεφάρμοστη τη διάταξη (Καϊάφα-Γκμπάντι 2016: 103). Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση που συνοδεύει τον νόμο, με τη διάταξη αυτή επιχειρήθηκε μια νομοτεχνική διατύπωση που εστιάζει στο αντικειμενικό-αντιληπτό γεγονός της στοχοποίησης του θύματος εξαιτίας των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που φέρει.²³⁶ Έτσι, σήμερα είναι ρατσιστικό έγκλημα κάθε έγκλημα που από τις

²³³ Πρβλ. 18/2018 Διάταξη Εισαγγελέα Εφετών Πειραιά, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, σύμφωνα με την οποία δεν πληρούται η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος, διότι αφ' ενός οι φράσεις αυτές, ακόμη κι αν χαρακτηριστούν εξυβριστικές, δεν συνιστούν υποκίνηση και διέγερση και αφ' ετέρου, ακόμη κι αν ήθελε κριθεί ότι διά των φράσεων αυτών στόχευε ο μηνυόμενος στο να διεγείρει στο ακροατήριό του, οι φράσεις αυτές δεν είναι ικανές και πρόσφορες να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία., βλ. και την από 27.11.2013 κατάθεση πρότασης Νόμου «περί συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης» του Μητροπολίτη Πειραιώς κ. Σεραφείμ, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2YrWa5s>, ανακτήθηκε στις 10.12.2017.

²³⁴ Το τελευταίο εδάφιο της παρ. 3 του άρθρου 79, το οποίο είχε προστεθεί με το άρθρο 23 παρ. 1 Ν. 3719/2008, ΦΕΚ Α 241, και αντικαταστάθηκε ως άνω με το άρθρο 66 Ν.4139/2013, ΦΕΚ Α 74, διαγράφηκε με τη παρ. 1 άρθρου 10 παρ. 1 Ν.4285/2014, ΦΕΚ Α 191/10.9.2014 (βλ. άρθρο 81Α του παρόντος κώδικα, το οποίο προστέθηκε με τη παρ. 2 του αυτού άρθρου και νόμου).

²³⁵ Το 81 Α ΠΚ προστέθηκε με το άρθρο 10 παρ. 2 Ν.4285/2014, ΦΕΚ Α 191/10.9.2014.

²³⁶ Βλ. Αιτιολογική Έκθεση που συνοδεύει τον ν. 4356/2015 σελ. 5. Στην αιτιολογική έκθεση αναφέρεται ότι η στοχοποίηση του θύματος μπορεί να γίνεται από τον δράστη εξαιτίας των χαρακτηριστικών που φέρει το θύμα ή που νομίζει ο δράστης ότι φέρει. Εντούτοις, ορθότερο είναι να μην ακολουθηθεί μια τόσο ευρεία ερμηνεία.

περιστάσεις αποδεικνύεται ότι έχει διαπραχθεί κατά προσώπου, η επιλογή θυματοποίησης του οποίου έγινε εξαιτίας κάποιου χαρακτηριστικού του, απ' αυτά που αναφέρονται περιοριστικά στον νόμο,²³⁷ και έτσι βασικό χαρακτηριστικό των εγκλημάτων αυτών είναι η προσβολή της ταυτότητας του ατόμου (Χαλκιά 2013: 83 επ.). Παραδείγματος χάριν, ρατσιστικό έγκλημα θα ήταν η προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας (337 ΠΚ) ενός τρανς ατόμου, η οποία αποδείχθηκε ότι τελέστηκε εξαιτίας της ταυτότητας φύλου του. Τούτο θα αποδεικνυόταν, για παράδειγμα, εάν ο δράστης υποστήριζε ότι επειδή το θύμα ήταν τρανς άξιζε να τελέσει σε βάρος του ασελγείς χειρονομίες. Σ' αυτή την περίπτωση ο δράστης θα τιμωρόνταν με βάση το διακεκριμένο έγκλημα του 81 Α ΠΚ, δηλαδή με βαρύτερη ποινή απ' αυτή που προβλέπεται στο άρθρο 337 παρ. 1 ΠΚ.

Ο νόμος, λοιπόν, του 2015 φαίνεται να ακολούθησε το μοντέλο της μεροληψίας και όχι του μίσους –όπως ο προγενέστερος– με αποτέλεσμα να μην είναι πια αναγκαία η απόδειξη του κινήτρου του μίσους. Έτσι, περιλαμβάνονται και δράστες που επιλέγουν τα θύματά τους βασιζόμενοι σε προκαταλήψεις ή στερεότυπα σχετικά με τα χαρακτηριστικά που φέρει το θύμα και το υποτιθέμενο κακό που τους προκαλεί, εξαιτίας αυτών των χαρακτηριστικών που αποτελούν μέρος της ταυτότητας του.²³⁸ Υπό αυτή την έννοια, «εδώ περιλαμβάνεται και το έγκλημα στο οποίο ο δράστης επιτίθεται κατά ενός ομοφυλόφιλου, επειδή τα χτυπήματα στους ομοφυλόφιλους (gay bashing) είναι συνηθισμένα στην κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει και ως εκ τούτου από την πράξη του πιστεύει ότι θα αποκτήσει αναγνώριση και θα βελτιώσει την κοινωνική του θέση στην παρέα του» (Βούλγαρης 2015: 275 επ.). Ως εκ τούτου το έγκλημα αυτό αποτελεί διακεκριμένη μορφή –υπό την έννοια του βαρύτερου πλαισίου ποινής– κάθε άλλου εγκλήματος όταν αποδεικνύεται ότι αυτό φέρει ρατσιστικό χαρακτήρα.

3.3. Ο ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟΧΗ ΑΓΑΘΩΝ Η ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Τέλος, στον ποινικό μας κώδικα το 2015 προστέθηκε (με το άρ. 29 του ν. Ν.4356/2015, ΦΕΚ Α 181/24.12.2015) άλλη μια διάταξη που σκοπό έχει να αντιμετωπίσει τις ρατσιστικές διακρίσεις και δεν είναι άλλη από αυτή του άρθρου 361 Β ΠΚ, στο οποίο τυποποιείται η νομοτυπική μορφή του εγκλήματος της άρνησης παροχής αγαθών ή υπηρεσιών λόγω συγκεκριμένων χαρακτηριστικών (π.χ. φυλή, χρώμα κλπ).²³⁹ Παρά το γεγονός ότι στη χώρα μας ήδη τιμωρόνταν η διακριτική μεταχείριση κατά τη συναλλακτική διάθεση υπηρεσιών και αγαθών με τις διατάξεις του ν. 3304/2005, ο νομοθέτης επέλεξε να επεκτείνει την ποινική προστασία του ατόμου απέναντι σε φαινόμενα καταφρονητικής μεταχείρισής²⁴⁰ του, μέσω του αποκλεισμού του από την παροχή υπηρεσιών ή την παροχή αγαθών εξαιτίας κάποιων χαρακτηριστικών του (π.χ. σεξουαλικός προσανατολισμός, ταυτότητα φύλου κλπ). Έτσι για παράδειγμα, αν ένας οδηγός λεωφορείου αποβιβάσει ένα άτομο εξαιτίας των χαρακτηριστικών φύλου του, παρά το γεγονός ότι έχει πληρώσει το αντίτιμο του εισιτηρίου του, θα τιμωρηθεί βάσει του άρθρου 361 Β ΠΚ.

²³⁷ Χαρακτηριστικά φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής γενεαλογικών καταβολών, θρησκείας, αναπηρίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου.

²³⁸ Βλ. και απόφαση της 24.10.2012 του ΕΔΔΑ για την υπόθεση *Dordevic v. Croatia*, που αφορά περιστατικό βίας σε βάρος ατόμου με αναπηρία διαθέσιμη στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2W0iu91> ανακτήθηκε στις 5.12.2018.

²³⁹ Αναλυτικά για τη νομοτυπική μορφή του εγκλήματος 361 Β ΠΚ, βλ. Π. Αλικάκος, «Το περιστατικό βίας ή μίσους ως αξιόποινη πράξη. Η νέα διάταξη του άρθρου 361 Β ΠΚ», *ΠοινΔικ* 1/2016, σελ. 36 επ.

²⁴⁰ Βέβαια το στοιχείο της καταφρόνησης δεν αρκεί να ενυπάρχει ως ενδιάθετη κατάσταση, στις υποκειμενικές προθέσεις και κίνητρα του δράστη, αλλά να εκδηλώνεται έμπρακτα η ταπείνωση του θύματος μέσω του αποκλεισμού του. Βλ. Αιτιολογική Έκθεση, σελ. 7.

Επιπλέον, η διεύρυνση της ποινικής προστασίας και στο πεδίο ακόμη της εθελοντικής-ανθρωπιστικής προσφοράς αγαθών –πέραν δηλαδή της συναλλακτικής δράσης– κρίθηκε αναγκαία από τον νομοθέτη, καθώς σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου «ο καταφρονητικού χαρακτήρα αποκλεισμός δεν απομειώνει απλώς την κοινωνική παράσταση του θύματος, αλλά υποδηλώνει την άρνηση της ίδιας της ανθρώπινης ιδιότητας, ταπεινώνοντας έτσι το θύμα αλλά και προπαγανδίζοντας στο κοινωνικό σύνολο την αντίληψη ότι υπάρχουν ζωές απογυμνωμένες από την ιδιότητα του προσώπου, ζωές δηλαδή ανάξιες για τροφή ή θεραπεία» (Αιτιολογική Έκθεση σελ. 6-7). Τέτοια, θα ήταν για παράδειγμα η περίπτωση αποκλεισμού ενός ομοφυλόφιλου από συσσίτιο που διοργανώνει μια «ανθρωπιστική» οργάνωση, εξαιτίας ακριβώς του σεξουαλικού του προσανατολισμού. Συνεπώς, με την ποινικοποίηση τέτοιου είδους ρατσιστικών διακρίσεων που οδηγούν σε έμπρακτη ταπείνωση του θύματος, περιορίζεται η εξάπλωση του φαινομένου της ρατσιστικής κουλτούρας και δίνεται στην κοινωνία ένα μήνυμα πανανθρώπινης συνεργασίας.²⁴¹

3.4. ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η διαμόρφωση του ελληνικού θεσμικού πλαισίου αποτελεί άμεση συνάρτηση και αποτέλεσμα του αντίστοιχου ευρωπαϊκού, με τον Έλληνα νομοθέτη να ερμηνεύει άλλοτε συσταλτικά και άλλοτε διασταλτικά τα εν λόγω κείμενα (Ζύγουρα 2016: 1164). Θετική εξέλιξη αποτελεί το γεγονός ότι στις βάσεις των ρατσιστικών διακρίσεων εντάχθηκε και το έμφυλο στοιχείο, καθώς συχνά ομοφυλόφιλα και τρανς άτομα είναι στόχος ρατσιστικών επιθέσεων. Επιπλέον, η τυποποίηση του ρατσιστικού εγκλήματος (81 Α ΠΚ), που αποτελεί διακεκριμένη μορφή κάθε εγκλήματος που αποδεικνύεται από τις περιστάσεις ότι έχει ρατσιστικά χαρακτηριστικά, –χωρίς να απαιτείται πια η απόδειξη αποκλειστικά και μόνο του ρατσιστικού κινήτρου του δράστη–, αλλά και η τυποποίηση του εγκλήματος των ρατσιστικών διακρίσεων στην προμήθεια αγαθών ή προσφοράς υπηρεσιών (361 Β ΠΚ) μόνο θετικά μπορούν να αξιολογηθούν. Αντίθετα, στα αρνητικά συγκαταλέγεται η ασάφεια που διακρίνει τη διατύπωση του εγκλήματος του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου, η οποία επιβάλλει μια ταχεία νομοθετική επέμβαση, προκειμένου να προσφέρει στους δικαστές στέρεο έδαφος για την ορθή εφαρμογή του.

Αυτό όμως που πρέπει να γίνει κοινή συνείδηση είναι ότι μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από την καταστολή έχει η πρόληψη. Έτσι, το ποινικό δίκαιο από μόνο του, δυστυχώς, δεν μπορεί να πετύχει την εξάλειψη του ρατσιστικού φαινομένου (Παπαδοπούλου 2012), αν δεν ληφθούν μέτρα που θα ξεκινούν από τη βάση της πολιτείας που είναι τα σχολεία και που θα φροντίσουν για τη συστηματική και επαρκή μεταλαμπάδευση των θεμελιωδών αρχών του δημοκρατικού πολιτεύματος (Χρυσόγονος 2013: 5).

²⁴¹ Αλικάκος (2016: 45), όπου γίνεται αναφορά στον παιδευτικό ρόλο της διάταξης 361 Β ΠΚ.

III. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΑΠΟ ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

1. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΦΟΡΕΙΣ

Συμπληρωματικά στην ανάλυση των νομοθετημάτων που διεξήχθη συλλέχθηκαν θέσεις, εκτιμήσεις και εμπειρίες τόσο θεσμικών φορέων με άμεση συνάφεια με το αντικείμενο της μελέτης, όσο και οργανώσεων προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εκπροσώπησης ομάδων. Οι φορείς που κλήθηκαν να απαντήσουν στο ερωτηματολόγιο που συντάχθηκε από τις ερευνήτριες επιλέχθηκαν με κριτήριο αφενός την ενεργό δράση τους και αφετέρου την άμεση συνάφεια αυτής με το αντικείμενο της μελέτης. Ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας ήταν επίσης ότι αρκετοί από αυτούς τους φορείς κατέθεσαν σχόλια κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαβούλευσης για τα υπό εξέταση νομοθετήματα.

Επιλέχθηκε η αποστολή ερωτηματολογίου μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σε όλους τους φορείς. Σκοπός της παρούσας προσπάθειας είναι η άντληση πληροφοριών από οργανισμούς που ασχολούνται στην πράξη με αυτά τα ζητήματα και εκφεύγει της βιβλιογραφικής έρευνας. Πέρα από την εκτίμηση και αξιολόγηση των νομοθετημάτων οι φορείς και οργανώσεις κλήθηκαν να αναφέρουν προτάσεις και αιτήματα βελτίωσης καθώς και περιστατικά στα οποία διαπίστωσαν έλλειψη νομοθετικής ρύθμισης ή ανισότητας στην πράξη.

Συμμετέχουν οι εξής φορείς:

Η **Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων** αποτελεί αυτοτελή Δημόσια Υπηρεσία και επιλέχθηκε ως κατάλληλη για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, καθώς είναι ο αρμόδιος κυβερνητικός φορέας για τον σχεδιασμό, την υλοποίηση και την παρακολούθηση της εφαρμογής των πολιτικών για την ουσιαστική ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών σε όλους τους τομείς.²⁴²

Η **Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος** (ΓΣΕΕ), ως τρίτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων έχει ως κύριο σκοπό την προάσπιση των συμφερόντων των εργαζομένων της Ελλάδας.²⁴³ Όσον αφορά το ζήτημα της συμμετοχής γυναικών σε θέσεις ευθύνης και λήψης αποφάσεων, η ΓΣΕΕ με το Ινστιτούτο της²⁴⁴ έδωσε το 2015 στη δημοσιότητα μελέτη με συγκεκριμένα αριθμητικά στοιχεία της γυναικείας συμμετοχής στα όργανα διοίκησης των

²⁴² Για περισσότερες πληροφορίες για τη ΓΓΙΦ βλ. στην ιστοσελίδα <http://www.isotita.gr/>, ανακτήθηκε στις 16.10.2018.

²⁴³ Για περισσότερες πληροφορίες για τη ΓΣΕΕ βλ. στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2LR51ft>, ανακτήθηκε στις 16.10.2018.

²⁴⁴ Για περισσότερες πληροφορίες για το ΙΝΕ βλ. στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/2VOpZjW>, ανακτήθηκε στις 16.10.2018.

συνδικάτων καθώς και διάγνωσης και αυτοκριτικής για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην ανέλιξή τους σε θέσεις ευθύνης.²⁴⁵

Ο **Συνήγορος του Πολίτη** είναι συνταγματικά κατοχυρωμένη Ανεξάρτητη Αρχή. Ο Συνήγορος λειτουργεί ως θεματοφύλακας των δικαιωμάτων στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, με ιδιαίτερη έμφαση στην παρακολούθηση και προώθηση της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης, των δικαιωμάτων του παιδιού και των ευπαθών ομάδων. Αναπτύσσει πλούσια δράση σε ζητήματα καταπολέμησης διακρίσεων, στα οποία περιλαμβάνονται και οι διακρίσεις με βάση το φύλο και έχει δημοσιεύσει πλείστες εκθέσεις για την ίση μεταχείριση.²⁴⁶

Η **Οργάνωση Γυναικείων Δικαιωμάτων «ΤΟ ΜΩΒ»** λειτουργεί ως Πανελλαδικό Σωματείο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Μεταξύ των σκοπών του ΜΩΒ είναι η υποστήριξη των δικαιωμάτων των γυναικών και της ισότητας των φύλων, η εξάλειψη της έμφυλης βίας, η εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού αλλά και η εξάλειψη της πατριαρχίας.²⁴⁷

Η **Colour Youth** – Κοινότητα LGBTQ²⁴⁸ Νέων Αθήνας, είναι από τις πιο δραστήριες ομάδες²⁴⁹ στον τομέα της υποστήριξης των LGBTQ δικαιωμάτων. Η Colour Youth οραματίζεται έναν κόσμο στον οποίο η ομοφοβία, η αμφιφοβία και η τρανσφοβία θα έχουν εξαλειφθεί. Αποστολή της είναι να αναδείξει έντονα τα ζητήματα που απασχολούν την LGBTQ νεολαία και σκοπός της είναι να ευαισθητοποιήσει την κοινωνία για τις διεκδικήσεις της LGBTQ κοινότητας.²⁵⁰

Η **Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη** (ΕΛΕΔΑ) είναι η παλαιότερη Μη Κυβερνητική Οργάνωση προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που υπάρχει στην Ελλάδα. Είναι τακτικό μέλος της Διεθνούς Ομοσπονδίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Fédération Internationale des Droits de l'Homme), αντιπροσωπεύει το εν λόγω διεθνές μη κυβερνητικό δίκτυο στην Ελλάδα και συμμετέχει στα όργανά του.²⁵¹

Οι **Οικογένειες Ουράνιο Τόξο** είναι μια οργάνωση (ΜΚΟ) που απευθύνεται σε LGBTQI+²⁵² γονείς και σε όλους τους LGBTQI+ που επιθυμούν να γίνουν γονείς ή θέλουν να υπερασπιστούν το δικαίωμά τους στη γονεϊκότητα. Είναι μια ομάδα που φροντίζει όχι μόνο για την ενημέρωση

²⁴⁵ Βλ. Η συμμετοχή των γυναικών στα όργανα διοίκησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων δομής της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος, ημερομηνία δημοσίευσης 5.10.2015, διαθέσιμο σε: <https://bit.ly/2VuUDtg>, ανακτήθηκε στις 14.10.2018.

²⁴⁶ Για περισσότερες πληροφορίες για τον Συνήγορο του Πολίτη βλ. την ιστοσελίδα <https://www.synigoros.gr>, ανακτήθηκε στις 14.10.2018.

²⁴⁷ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. το καταστατικό του Μωβ στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/30oGemd>, ανακτήθηκε στις 14.10.2018.

²⁴⁸ Το ακρωνύμιο αυτό χρησιμοποιεί ο φορέας, γι' αυτό χρησιμοποιείται και εδώ.

²⁴⁹ Για την ακρίβεια ως προς τον νομικό της μανδύα είναι Μη Κερδοσκοπικό Σωματείο.

²⁵⁰ Για περισσότερες πληροφορίες για την Colour youth βλ. την ιστοσελίδα <https://bit.ly/2Vuamcf>, ανακτήθηκε στις 14.10.2018.

²⁵¹ Για περισσότερες πληροφορίες για την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου βλ. την ιστοσελίδα: <http://www.hlhr.gr>, ανακτήθηκε στις 14.10.2018.

²⁵² Το ακρωνύμιο αυτό χρησιμοποιεί ο φορέας, γι' αυτό χρησιμοποιείται και εδώ.

και την υποστήριξη των LGBTQI+ γονιών αλλά και των ενήλικων παιδιών που μεγάλωσαν σε οικογένειες με LGBTQI+ γονείς.²⁵³

2. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΝΟΜΩΝ

2.1. Ο ΝΟΜΟΣ 4443/2016 ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

Η συμβολή του Συνηγόρου ήταν καίρια αφού, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, με τον ν. 4443/2016 ανατέθηκε στον Συνήγορο το σύνολο της αρμοδιότητας προώθησης και εποπτείας της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Έτσι εξορθολογίστηκε το εξαιρετικά σύνθετο οργανωτικό πλαίσιο που ίσχυε μέχρι πρότινος και διευκολύνθηκε η πρόσβαση θυμάτων διακρίσεων στον αρμόδιο ενιαίο φορέα. Μάλιστα τα θύματα πλέον μπορούν να απευθύνονται στον Συνήγορο του Πολίτη ανεξάρτητα από τον λόγο διάκρισης που συντρέχει στο πρόσωπό τους και ανεξάρτητα από το πεδίο, δημόσιο ή ιδιωτικό, στο οποίο αυτή εκδηλώθηκε. Θετικά αποτιμάται από τον φορέα επίσης: α) η προσθήκη και ο προσδιορισμός της έννοιας της πολλαπλής διάκρισης, της διάκρισης λόγω νομιζόμενων χαρακτηριστικών, της εξαντακλάσεως διάκρισης λόγω σχέσης με άτομα που διαθέτουν ένα από τα προστατευόμενα χαρακτηριστικά, β) η πρόβλεψη της υποχρέωσης της διοίκησης να αιτιολογεί με επάρκεια και σύμφωνα με τις αυστηρές προϋποθέσεις του νόμου τυχόν δικαιολογημένη διαφορετική μεταχείριση, γ) η απαίτηση πλήρους και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας σε περιπτώσεις απόκλισης από το διατακτικό του πορίσματος που διαμορφώνει ο Συνήγορος κατά τη διερεύνηση καταγγελίας, και δ) η συμπερίληψη της ταυτότητας φύλου και των χαρακτηριστικών φύλου στους λόγους διάκρισης.²⁵⁴ Άλλωστε, ο Συνήγορος παγίως εξέταζε τις σχετικές αναφορές υπό το πρίσμα της έννοιας της ταυτότητας φύλου και όχι με βάση το περιοριστικό νομοθετικό πλαίσιο που έθετε ο ν. 3896/2010 περί διακριτικής μεταχείρισης που συνδέεται με «αλλαγή φύλου» (άρθρο 3, παρ. 2β του ν. 3896/2010). Ο Συνήγορος του Πολίτη παραπέμπει ωστόσο στην Ειδική Ετήσια Έκθεση για την Ίση Μεταχείριση του 2016,²⁵⁵ στην οποία αναλύει ότι ο ν. 4443/2016 παραμένει λειψός στο σκέλος που αφορά την οριζόντια επέκταση των πεδίων εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78, δηλαδή την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ηλικίας, αναπηρίας, σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου, εκτός από τον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας και στην κοινωνική προστασία, τις κοινωνικές παροχές, την εκπαίδευση και την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες. Η οριζόντια διεύρυνση των πεδίων αυτών, μολονότι δεν αποτέλεσε τελικά αντικείμενο νέας Οδηγίας από τα αρμόδια όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελεί σύσταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς τα κράτη-μέλη, προκειμένου να αναλάβουν σχετικές νομοθετικές πρωτοβουλίες και να εξορθολογήσουν το θεσμικό πλαίσιο καταπολέμησης των διακρίσεων. Υπό αυτό το πρίσμα, το ζήτημα της ολιστικής προσέγγισης των διακρίσεων παραμένει κατά την κρίση του Συνηγόρου σε εκκρεμότητα. Την ίδια άποψη εξέφρασε και η Colour Youth. Επισημαίνει ότι ο νόμος είναι

²⁵³ Για περισσότερες πληροφορίες για τις Οικογένειες Ουράνιο Τόξο, βλ. την ιστοσελίδα <https://bit.ly/2JNFDof>, ανακτήθηκε στις 14.10.2018.

²⁵⁴ Βλ. όμως αντίθετη άποψη παραπάνω σελ. 15.

²⁵⁵ Διαθέσιμη σε: <https://bit.ly/2WNjhqP>, ανακτήθηκε στις 21.12.2018.

σημαντικός, θεωρεί όμως προβληματικό ότι επικεντρώνεται μόνο στα πεδία εργασίας και απασχόλησης. Ειδικότερα εκτιμά ότι για την εφαρμογή του άρθρου 24 του νόμου απαιτείται η έκδοση προεδρικού διατάγματος και επέκταση της προστασίας για διακρίσεις λόγω θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας ή χρόνιας πάθησης, ηλικίας, οικογενειακής ή κοινωνικής κατάστασης, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου και πέραν των τομέων εργασίας και απασχόλησης στους τομείς της κοινωνικής προστασίας, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής ασφάλισης και της υγειονομικής περίθαλψης, των κοινωνικών παροχών και φορολογικών διευκολύνσεων, της εκπαίδευσης και της πρόσβασης στη διάθεση και παροχή αγαθών και υπηρεσιών που διατίθενται συναλλακτικά στο κοινό συμπεριλαμβανομένης και της στέγης.

Για παράδειγμα ο Συνήγορος του Πολίτη χειρίστηκε υποθέσεις τρανς μαθητριών ως φορέας αρμόδιος για την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού, καθώς η καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω ταυτότητας φύλου βάσει του ν. 4443/2016, αφορά μόνο τον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας. Η Colour Youth συμπληρώνει ότι ο νόμος δεν είναι πλήρης ως προς το θέμα της κοινωνική ασφάλισης των τρανς ατόμων, τα οποία αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην πρόσβασή τους στις κατάλληλες ιατρικές εξετάσεις και στην κάλυψη των επεμβάσεων για τη φυλομετάβαση.

Και οι Οικογένειες Ουράνιο Τόξο επισημαίνουν ως ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Συνηγόρου του Πολίτη. Η προσθήκη του όρου «οικογενειακή κατάσταση» ως λόγου διάκρισης επισημαίνεται ως επιτυχία του νόμου. Με την προσθήκη αυτού του όρου αναγνωρίζονται ουσιαστικά, τα ίδια δικαιώματα στους συντρόφους του συμφώνου συμβίωσης στον εργασιακό χώρο και άρα μπορούν πλέον και αυτά τα πρόσωπα να διεκδικήσουν συνυπηρέτηση και οικογενειακά επιδόματα.

Η ΓΣΕΕ έχει καλέσει επανειλημμένα²⁵⁶ τους αρμόδιους φορείς (όλο το συνδικαλιστικό κίνημα, τα πρωτοβάθμια σωματεία, τα Εργατικά Κέντρα, τις Ομοσπονδίες) να αξιοποιήσουν τα άρθρα 22 ν. 3896/2010 και 8 ν. 4443/2016, ώστε να γνωστοποιούνται υποθέσεις διακρίσεων ανεξάρτητα από την ιδιότητα του θύματος, πράξεις διάκρισης, παρενόχλησης ή σεξουαλικής παρενόχλησης, βίας στον χώρο εργασίας, εμπορίας ή αναγκαστικής εργασίας. Αναφέρεται μάλιστα η ΓΣΣΕ και στην πρόσφατη απόφαση που εκδόθηκε από το Πρωτοδικείο Αθήνας, ως παράδειγμα επιτυχίας του μηχανισμού. Στην υπόθεση αυτή εργαζόμενη δικαιώθηκε πρώτα ηθικά και μετά οικονομικά.²⁵⁷

Τέλος, η οργάνωση Μωβ επικεντρώθηκε στην έλλειψη προστασίας στις καθημερινές διακρίσεις που αντιμετωπίζουν μετανάστριες και μετανάστες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στην αργή και «ναρκοθετημένη» διαδικασία για τη λήψη υπηκοότητας και την απώλεια νόμιμης παραμονής σε περίπτωση που χάνουν τη δουλειά τους και μένουν άνεργοι/ες πάνω από 6 μήνες.

²⁵⁶ Βλ. τα από 07.03.2018 και 23.11.2018 δελτία τύπου του φορέα.

²⁵⁷ Βλ. Δελτίο τύπου 23.11.2018 της ΓΣΕΕ για την Παγκόσμια Εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών «ΓΣΕΕ: 25η Νοέμβρη Παγκόσμια ημέρα για την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών. Τα Συνδικάτα απέναντι στη βία και δίπλα στα θύματα».

2.2. Ο ΝΟΜΟΣ 4531/2018 ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ

Θετική είναι η εκτίμηση όλων των φορέων για την εισαγωγή του νόμου και την ίδρυση μηχανισμού παρακολούθησής του (GREVIO). Η ΓΠΦ είναι πεπεισμένη ότι ο νόμος αυτός θα πετύχει τον στόχο για τον οποίο έχει θεσπιστεί. Το Μωβ επισημαίνει ότι είναι δύσκολο να απαντήσει κανείς με βεβαιότητα εάν ο νόμος θα είναι πράγματι αποτελεσματικός, ενώ η Colour Youth και ο Συνήγορος του Πολίτη υποστήριξαν ότι καταρχήν διαφαίνεται θετική προοπτική η ίδρυση του ανωτέρω μηχανισμού παρακολούθησης αρκεί η όλη εφαρμογή και παρακολούθηση της διαδικασίας η οποία προβλέπεται στις διατάξεις της Σύμβασης να διαπνέεται και να εξασφαλίζει τον σεβασμό των ορισμών της Σύμβασης σε πνεύμα γόνιμης συνεργασίας.

2.3. ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΝΟΜΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΒΙΑΣ

Το σχέδιο νόμου δεν έχει ψηφιστεί ακόμη, παρά το γεγονός ότι η δημόσια διαβούλευση έχει ολοκληρωθεί ήδη από την 20ή Μαρτίου 2018. Η ΓΠΦ, η οποία είναι και ο αρμόδιος φορέας για το σχέδιο νόμου, δεν έδωσε σαφή απάντηση για τον λόγο για τον οποίο καθυστερεί η ψήφισή του. Το Μωβ αποδίδει το γεγονός στο ότι «δεν υπάρχει πολιτική βούληση διότι υπάρχουν άλλες προτεραιότητες». Η ΓΣΕΕ με το από 23.11.2018 δελτίο τύπου της τονίζει ότι ουδέποτε της προωθήθηκε το σχέδιο νόμου για να υποβάλει παρατηρήσεις και ότι αυτό περιέχει πληθώρα αστοχιών που είναι επικίνδυνες για τις διακρίσεις.

2.4. Ο ΝΟΜΟΣ 4356/2017 ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΜΦΩΝΟ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Όλοι οι φορείς συμφώνησαν ότι πρόκειται για μία πολύ θετική εξέλιξη και χαιρέτισαν τη νομοθετική πρωτοβουλία. Επισημάνθηκε βέβαια η καθυστέρηση εισαγωγής της στην ελληνική έννομη τάξη. Ο Συνήγορος του Πολίτη, οι Οικογένειες Ουράνιο Τόξο, η ΕΛΕΔΑ και η Colour Youth τόνισαν ότι είναι απαραίτητη η πλήρης εξίσωση των δικαιωμάτων ομόφυλων και ετερόφυλων ζευγαριών. Όλοι οι φορείς συμφώνησαν ότι το κενό της μη ρύθμισης των γονεϊκών δικαιωμάτων πρέπει να καλυφθεί, ενώ η Colour Youth να επισημαίνει ότι μεγάλο πρόβλημα δημιουργείται ιδίως όταν υπάρχει ήδη παιδί στην οικογένεια. Μία πολύ ενδιαφέρουσα όψη των προβλημάτων που δημιουργούνται στην πράξη από την απουσία οποιασδήποτε ειδικής ρύθμισης για τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ομογονεϊκές οικογένειες νομικά, ενώ έχουν δύο γονείς (ομόφυλους), αναφέρει ο Συνήγορος του Πολίτη. Το πρόβλημα εντοπίζεται στην περίπτωση που ακόμη και αν το ομόφυλο ζευγάρι έχει νομίμως τελέσει γάμο στο εξωτερικό, η διαδικασία καταχώρησης των παιδιών τους στο Ειδικό Ληξιαρχείο δεν είναι δυνατή. Η Διεύθυνση Αστικής και Δημοτικής Κατάστασης του Υπουργείου Εσωτερικών αρνείται την καταχώριση των παιδιών ομογονεϊκών οικογενειών, ακόμη και αν ένας από τους γονείς έχει την ελληνική υπηκοότητα, με την αιτιολογία ότι δεν προβλέπεται στην εθνική νομοθεσία η σύναψη γάμου ομόφυλων ζευγαριών.

Μία άλλη ενδιαφέρουσα όψη της ομογονεϊκότητας αναδεικνύουν οι Οικογένειες Ουράνιο Τόξο, η οποία αφορά την περίπτωση που ένα ζευγάρι γυναικών προσφύγει σε κάποιο κέντρο υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Μία γυναίκα μόνη έχει το δικαίωμα να συμμετέχει νόμιμα σε αυτή τη διαδικασία. Ένα ζευγάρι γυναικών όμως όχι. Η ΜΚΟ αναφέρει ότι τα κέντρα υποβοηθούμενης αναπαραγωγής προτείνουν συνήθως στα ζευγάρια γυναικών να ακυρώσουν το σύμφωνο και να το συνάψουν εκ νέου μετά την απόκτηση παιδιού. Επισημαίνεται, φυσικά, ότι με αυτόν τον τρόπο η διάκριση μεγαλώνει αντί να μειωθεί και ταυτόχρονα δεν ισχύει το τεκμήριο γονεϊκότητας που ισχύει για τα ετερόφυλα ζευγάρια.

2.5. Ο ΝΟΜΟΣ Ν. 4491/2017 ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΦΥΛΟΥ

Όλοι οι φορείς συμφώνησαν ότι αποτελεί θετική εξέλιξη για την κοινωνία. Ως αστοχίες επισημάνθηκαν κατά κύριο λόγο αυτές που αναλύθηκαν διεξοδικά στο οικείο κεφάλαιο. Αξίζει να σημειωθεί η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα υπόθεση ανήλικων τρανς μαθητριών, ηλικίας 14 και 15 ετών, που ζήτησαν μαζί με τους γονείς τους την παρέμβαση του Συνηγόρου προκειμένου να γίνει αποδεκτή η ταυτότητα φύλου τους στο σχολείο. Το κύριο αίτημά τους ήταν να αποκαλούνται από τους εκπαιδευτικούς με το όνομα που έχουν επιλέξει οι ίδιες, αλλά και να αντιμετωπίζονται με σεβασμό και αποδοχή, ισότιμα προς τις άλλες συμμαθήτριες και τους συμμαθητές τους.

Στις συναντήσεις που πραγματοποιήθηκαν με τους οικείους συλλόγους διδασκόντων, ο Συνήγορος ανέδειξε τόσο το θεσμικό πλαίσιο προστασίας των τρανς ατόμων όσο και τις ιατρικές, κοινωνικές και ψυχολογικές διαστάσεις του θέματος, ενώ παράλληλα τόνισε τη σημασία της έγκαιρης αναγνώρισης και αποδοχής των τρανς εφήβων για τη μελλοντική τους ψυχοκοινωνική εξέλιξη. Ως πρώτα βήματα έμπρακτης υποστήριξης των συγκεκριμένων τρανς μαθητριών, η Ανεξάρτητη Αρχή πρότεινε την αποδοχή: α) της χρήσης του ονόματος επιλογής τους από τους συμμαθητές και τους εκπαιδευτικούς, β) των ενδυματολογικών τους προτιμήσεων, με τους ίδιους κανόνες ευπρέπειας που ισχύουν για τους υπόλοιπους μαθητές, και γ) τη χρήση τουαλέτας στην οποία αισθάνονται ασφαλείς και που αντιστοιχεί στην ταυτότητα φύλου τους.

Οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί εξέφρασαν ξεκάθαρα το ενδιαφέρον τους και τη διάθεση υποστήριξης των μαθητριών και αντιμετώπισαν θετικά τις προτάσεις του Συνηγόρου. Πάντως, αναδείχθηκε η απουσία σαφούς πλαισίου κατευθύνσεων στην εκπαιδευτική κοινότητα και η ανάγκη παροχής σχετικών οδηγιών από το Υπουργείο Παιδείας για την αποτελεσματική προστασία τρανς μαθητών και μαθητριών στον χώρο της εκπαίδευσης (υποθέσεις 231564 και 233918).

2.6. Ο ΝΟΜΟΣ 4538/2018 ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΟΧΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΚΝΟΘΕΣΙΑ

Η Colour Youth ανέφερε ότι με την εισαγωγή αυτού του νομοθετήματος για πρώτη φορά αναγνωρίζεται ότι τα ομόφυλα ζευγάρια είναι ικανά να αναλάβουν τη φροντίδα παιδιού. Σημειώνει βέβαια ότι αυτό συμβαίνει μόνο σε προσωρινή βάση. Πολύ σημαντικές και οι θέσεις που ανέπτυξαν ο Συνήγορος του Πολίτη και το Μωβ, δηλαδή ότι χρειάζεται η πρόσληψη απαραίτητου προσωπικού που θα έχει την εποπτεία για την εύρεση κατάλληλης οικογένειας για τα παιδιά. Μάλιστα κρίνεται απαραίτητη και η διαρκής επιμόρφωση του προσωπικού.

2.7. Ο ΝΟΜΟΣ 4285/2014 ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η Colour Youth αναγνώρισε ότι ισχυροποιείται το νομικό οπλοστάσιο και δύναται να λειτουργήσει αποτρεπτικά για τους επίδοξους δράστες. Σημειώνει ότι το 2015 διαπιστώθηκε μια κατακόρυφη αύξηση των καταγεγραμμένων εγκλημάτων μίσους από φορείς της κοινωνίας των πολιτών, που οφείλεται, όμως, ως επί το πλείστον στη δραστηριοποίηση των τελευταίων. Οι λοιποί φορείς δεν είχαν διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με την αύξηση ή όχι των καταγγελιών για ρατσιστικές επιθέσεις μετά την ψήφιση του εν λόγω νόμου.

Όσον αφορά την υπαναχώρηση των θυμάτων από τις σχετικές καταγγελίες, ο Συνήγορος δήλωσε ότι οι υποθέσεις στις οποίες καταγγέλλεται ρατσιστική βία ή μισαλλόδοξος λόγος συνήθως δεν ανακαλούνται. Ελπιδοφόρα και η αναφορά της Colour Youth ότι δεν υπάρχουν δε-

δομένα για υπαναχώρηση των θυμάτων. Διαφορετική θέση διατύπωσε η ΓΣΕΕ, η οποία επισημαίνει ότι οι καταγγελίες μένουν πολλές φορές στην αφάνεια και ότι τα θύματα υπαναχωρούν. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση της ColourYouth: πολύ λιγότερα άτομα καταφεύγουν στην Ελληνική Αστυνομία από ό,τι σε φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών, ενώ πολύ περισσότερα είναι τα περιστατικά που δεν καταγράφονται από κανέναν φορέα.

2.8. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΝΟΜΟΘΕΤΗ

Επιπλέον της αξιολόγησης των επιμέρους ρυθμίσεων ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες φορείς και τις συμμετέχουσες οργανώσεις να αξιολογήσουν και τον Έλληνα νομοθέτη. Επισημάνθηκε ότι εάν η Ελλάδα δεν ήταν μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο νομοθετικός εκσυγχρονισμός θα ήταν σίγουρα βραδύτερος (Colour Youth). Πάντως, ο Συνήγορος του Πολίτη τονίζει ότι μπορεί να έχει επέλθει νομοθετικός εκσυγχρονισμός, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έχει επιτευχθεί η ουσιαστική ισότητα. Η ΓΓΙΦ επισημαίνει ότι παρά τις διεθνείς και ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες και δράσεις για την Ισότητα των Φύλων και παρά την υιοθέτηση και εφαρμογή σχετικών πολιτικών από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε., οι έμφυλες διαφορές εξακολουθούν να υφίστανται και αυτό αποδεικνύεται τόσο από τα αριθμητικά και στατιστικά στοιχεία όσο και από τα ποιοτικά δεδομένα για τη θέση των γυναικών και την πρόσβασή τους στα πολιτικά, κοινωνικά, εργασιακά, εκπαιδευτικά ή άλλα δικαιώματα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σήμερα ένα σχεδόν στα τέσσερα άτομα στην Ευρωπαϊκή Ένωση ζει υπό την απειλή της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού και ποσοστό άνω του 50% του πληθυσμού αυτού είναι γυναίκες. Στην Ελλάδα, μάλιστα, παρατηρείται μια από τις μεγαλύτερες διαφορές στο ποσοστό ανεργίας και στο ποσοστό απασχόλησης, μεταξύ ανδρών και γυναικών, που, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ προσδιορίζονται στο 19,9 % (ανεργία) και 61% (απασχόληση) για τους άνδρες και στο 28,1% (ανεργία) και 43,3% (απασχόληση) για τις γυναίκες.

Τέλος, αναφέρεται ότι παρά το γεγονός ότι σε επίπεδο νομοθετικού πλαισίου έχουν επέλθει αρκετές αλλαγές, η αποτελεσματική εφαρμογή εξακολουθεί να είναι το ζητούμενο. Ένας από τους λόγους –και ίσως αυτός που ασκεί μεγαλύτερη επιρροή– είναι οι στερεοτυπικές αντιλήψεις οι οποίες παραμένουν ισχυρές σε μεγάλο τμήμα της κοινωνίας και της πολιτείας. Εξυπακούεται ότι ο «παιδαγωγικός χαρακτήρας» του νόμου είναι σημαντικός, αλλά θα πρέπει να συνδυαστεί με πολιτικές, δράσεις και συνέργειες για την καταπολέμηση των έμφυλων διακρίσεων και την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας μεταξύ των φύλων (Συνήγορος του Πολίτη). Η ΓΓΙΦ αναφέρει, ότι πράγματι στην πράξη είναι δύσκολο να εφαρμοστούν οι νόμοι. Η Colour Youth αποδίδει αυτό το φαινόμενο στο γεγονός ότι οι εφαρμοστές αγνοούν την πραγματικότητα των υπό εξέταση ζητημάτων. Τέλος, σημειώνεται ότι ο νομοθέτης με μία λέξη χαρακτηρίστηκε αμφίθυμος, δεκτικός και δυσκίνητος ως προς τα μέτρα που λαμβάνει για τις έμφυλες διακρίσεις.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα μελέτη έγινε μια προσπάθεια σκιαγράφησης του νομικού πλαισίου για την αντιμετώπιση των έμφυλων διακρίσεων στην Ελλάδα. Ειδικότερα, αναλύθηκε ότι το φύλο δεν είναι μια μονοδιάστατη έννοια –ή ακόμη καλύτερα «δισδιάστατη»– αλλά ιδιαίτερα ρευστή. Γι' αυτό και έχουν συμπεριληφθεί στο αντικείμενο της παρούσας όχι μόνο οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών αλλά και των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η ελληνική κοινωνία δεν είναι και η πιο προοδευτική. Θα λέγαμε ότι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες δυσκολεύονται να απεκδυθούν την «κανονικότητα» για το φύλο που απορρέει από βαθιά ριζωμένα στερεότυπα και προκαταλήψεις. Συναντάται δε ιδιαίτερως συχνά η πεποίθηση ότι ο νομοθετικός και πολιτισμικός εκσυγχρονισμός θα σημάνει και την καταστράτηγηση των ελληνικών παραδόσεων και την ένταξη της χώρας μας σε μία παγκόσμια και ομοιόμορφη ολότητα. Κάθε άλλο παρά απειλείται βέβαια η κοινωνία και η παράδοσή μας, αν για παράδειγμα η γυναίκα πάψει να αποτελεί θύμα βίας –συμπεριλαμβανομένης της ενδοοικογενειακής– ή αναλάβει θέσεις ευθύνης, αν τα ζευγάρια ομοφύλων εμφανιστούν στην ελληνική κοινωνία και αν οι τρανς άνθρωποι εκφράσουν ελεύθερα τη δυσφορία του φύλου τους. Εάν με άλλα λόγια καταργηθεί το δίπολο για το φύλο, το οποίο δεν επηρεάζει μόνο τις γυναίκες και τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα. Ακόμη και οι πιο «προνομιούχοι» δηλαδή οι λευκοί ετεροφυλόφιλοι άνδρες, είναι πιθανό ότι θα ήθελαν να απαλλαγθούν από τον ρόλο του ισχυρού και του «κουβαλητή», ο οποίος είναι ιδιαίτερα απαιτητικός.

Την ίδια συντηρητική προσέγγιση για το φύλο ακολουθούσε μέχρι πρόσφατα και ο νομοθέτης. Όπως διεξοδικά αναλύθηκε, όμως, στην παρούσα την μελέτη, τα τελευταία χρόνια θεσπίστηκαν αρκετά νομοθετήματα –κυρίως σε συμμόρφωση με ευρωπαϊκές και διεθνείς επιταγές– τόσο σε επίπεδο ενίσχυσης των δικαιωμάτων των γυναικών όσο και σε επίπεδο εξασφάλισης της ίσης μεταχείρισης όλων των ανθρώπων ανεξαρτήτως ερωτικών προτιμήσεων και ταυτότητας φύλου. Εντούτοις, τα κενά που πρέπει να καλυφθούν είναι ακόμη πολλά.

Το νομοθετικό πλαίσιο παρουσιάζει αστοχίες και έλλειψη συνοχής των επιμέρους νόμων του, καθώς για το ίδιο ζήτημα μπορεί να χρησιμοποιούνται διαφορετικοί ορισμοί οι οποίοι δυσχεραίνουν την ορθή εφαρμογή του και αφήνουν περιθώριο ευρείας ερμηνείας που πιθανόν απομειώνει αντί να αυξάνει την προστασία του ατόμου. Παράδειγμα τέτοιου είδους ασυνέχειας, όπως αναλυτικά εκτέθηκε στο οικείο κεφάλαιο, εντοπίζεται στο νομοσχέδιο για την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας.

Πέραν, όμως, των νομοτεχνικών ατελειών παρατηρήθηκαν και ουσιαστικά κενά που σχετίζονται με την απουσία μέτρων προληπτικού χαρακτήρα, τα οποία θα ήταν ύψιστης σημασίας για την καταπολέμηση της βίας και την εξάλειψη των στερεοτύπων με βάση το φύλο. Για παράδειγμα από τον ν. 4531/2018, με τον οποίο η ελληνική νομοθεσία προσαρμόζεται στις επιταγές της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, δεν υιοθετούνται μέτρα όπως η εισαγωγή εκπαιδευτικού υλικού στα σχολεία με σκοπό τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων και τη δημιουργία ισχυρών θεμελίων για την εξάλειψη των στερεοτύπων, και η κατάρτιση επαγγελματιών που ασχολούνται με τα θύματα της βίας (π.χ. γιατρών, ψυχολόγων, εκπαιδευτικών κλπ.) όπως επίσης και αστυνομικών ως προς τον τρόπο διαχείρισης περιστατικών που υποπίπτουν στην αντίληψή τους.

Επιπλέον, ο νόμος για το σύμφωνο συμβίωσης, αν και πολύ σημαντικός για τα ελληνικά δεδομένα, δεν περιέχει ουδεμία πρόβλεψη για τα γονεϊκά δικαιώματα των ομόφυλων ζευγαριών, αφήνοντας μετέωρα πλειάδα ζητημάτων που επηρεάζουν όχι μόνο τη ζωή των γονέων αλλά και των παιδιών. Τίθεται το εξής απλό ερώτημα προκειμένου να γίνει σαφής η ποιότητα και το μέγεθος της διάκρισης σε βάρος των ομογονεϊκών οικογενειών: πώς να πει ένα παιδί ότι έχει δύο μαμάδες ή δύο μπαμπάδες στο σχολείο του και στις κοινωνικές συναναστροφές του, όταν το ίδιο το κράτος του στερεί αυτό το δικαίωμα, νομικά τουλάχιστον; Το μοναδικό δικαίωμα που αναγνωρίζεται στις ομογονεϊκές οικογένειες σήμερα είναι να γίνουν ανάδοχοι γονείς (ν. 4538/2018). Πρόκειται σαφώς για ένα σημαντικό βήμα, αφού αναγνωρίζει η πολιτεία επιτέλους ότι και τα ομόφυλα ζευγάρια είναι ικανά να αναλάβουν τη φροντίδα ενός παιδιού, έστω και προσωρινά.

Από την άλλη, ο ν. 4491/2017 για την ταυτότητα φύλου θα περίμενε κανείς να είναι ριζοσπαστικός και καινοτόμος ως προς τις ρυθμίσεις του σε σχέση με το προϊσχύον νομοθετικό καθεστώς. Ωστόσο, οι νεοεισαχθείσες προϋποθέσεις της πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας και της αγαμίας των προσώπων που επιθυμούν τον αναπροσδιορισμό του φύλου τους, τους στερούν τέτοιους είδους χαρακτηρισμούς. Αποτελεί δε, ακόμη ένα παράδειγμα μονοδιάστατης αντιμετώπισης ενός ζητήματος, αφού ο νόμος για την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου δεν επεκτείνεται σε ζητήματα παροχής ιατρικών υπηρεσιών και ασφαλιστικής κάλυψης αυτών, για όσους επιθυμούν να προβούν στις αντίστοιχες (χειρουργικές και μη) επεμβάσεις.

Τέλος, γεγονός αναμφίβολα θετικό είναι ότι ο αντιρατσιστικός νόμος (όπως αυτός τροποποιήθηκε από τους νόμους 4285/2014, 4356/2015 και 4491/2017) επέκτεινε το αξιόποινό του και στις διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου και τα χαρακτηριστικά φύλου. Ωστόσο, η ασάφεια που διακρίνει τη διατύπωση του εγκλήματος του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου προκαλεί δυσχέρειες στην εφαρμογή του από τους δικαστές. Ελπιδοφόρα, πάντως, είναι η εξέλιξη της νομολογίας των δικαστηρίων μας, η οποία έκρινε προσφάτως, για πρώτη φορά, ότι εκφράστηκε δημόσια ρατσιστικός λόγος σε βάρος ομοφυλοφίλων και ότι η πράξη αυτή είναι καταδικαστέα.

Σε κάθε περίπτωση, για την εξέλιξη του νομοθετικού οπλοστασίου της χώρας μας σπουδαίος ήταν και είναι ο ρόλος φορέων και συλλογικοτήτων, οι οποίοι με τη δράση τους ασκούν πιέσεις στο αρμόδιο προς νομοθέτηση όργανο του κράτους, διεκδικούν πλήρη προστασία για τα άτομα που υφίστανται διακρίσεις βάσει του φύλου τους, συνδράμουν τα τελευταία σε επίπεδο συμβουλευτικό, ψυχολογικό, νομικό, αλλά και υλοποιούν δράσεις για την ευαισθητοποίηση των πολιτών. Έτσι, γίνεται αντιληπτό ότι ο νόμος από μόνος του δεν μπορεί να παράγει τα επιθυμητά αποτελέσματα αν δεν υπάρχουν παράλληλες δράσεις για τη μεταστροφή της κοινωνικής συνείδησης προς έναν κόσμο απαλλαγμένο από διακρίσεις. Ο νόμος και η λήψη μέτρων προληπτικού χαρακτήρα από φορείς της κοινωνίας των πολιτών λειτουργούν παραπληρωματικά για τη δημιουργία μιας κοινωνίας στην οποία όλοι θα απολαμβάνουν ισότιμα τα δικαιώματά τους.

Εκτιμάται, όμως, ότι για να επιτευχθεί η ουσιαστική ισότητα χρειάζεται από κάτω προς τα πάνω αντιμετώπιση του προβλήματος. Πρέπει δηλαδή να ξεκινήσει η επιμόρφωση των παιδιών σε θέματα φύλου από το σχολείο. Κανένα παιδί όταν γεννιέται δεν ξέρει ότι η μητέρα του θα είναι αυτή που θα φροντίζει κυρίως –αν όχι αποκλειστικά– για την προσωπική του υγιεινή ούτε και γνωρίζει ότι πρέπει οπωσδήποτε να έχει μία μητέρα και έναν πατέρα. Επομένως τα παιδιά, εάν διδαχθούν από μικρή ηλικία ότι μπορούν να εκφράσουν το φύλο τους όπως επιθυ-

μούν και ότι και τα υπόλοιπα άτομα μπορούν να κάνουν το ίδιο, τότε το πιθανότερο είναι να φτάσουμε ένα βήμα πιο κοντά στην ουσιαστική ισότητα. Το παραπάνω σενάριο είναι μάλλον ουτοπικό επί του παρόντος για τα ελληνικά τουλάχιστον δεδομένα. Δεν είναι όμως ουτοπικό, αλλά αντίθετα επιτακτικό να θεσπίζονται αποτελεσματικοί νόμοι που θα μειώσουν στο ελάχιστο την ψαλίδα των ανισοτήτων.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Anderson, M.L. & H.F. Taylor, *Sociology: The essentials*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth, 2009
- Armour, J., *Stereotypes and Prejudice: Helping Legal Decision makers Break the Prejudice Habit*, 83 Cal. L. Rev. 733, 1995
- Bastian, B. & N. Haslam, *Excluded from humanity: the dehumanizing effects of social ostracism*, *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(1), 2010
- Clifford, J., *Equality*, σε: *The Oxford Handbook for International Human Rights Law*, Edited by: D. Shelton, Oxford University Press, 2013
- European Commission, Directorate-General for Employment and Social Affairs, Unit D.2, "Report on Member States' legal provisions to combat discrimination", 2000. Ανακτήθηκε στις 30.11.2018, από: <http://bookshop.europa.eu>
- Killerman, S. *A guide to Gender, The social justice advocate's book*, Impetus Books, Austin, TX, 2017
- Menegatti, M. & M. Rubini, *Gender Bias and Sexism in Language*, Intergroup Communication Online Publication, 9/2017. Ανακτήθηκε στις 21.12.2018, από: <https://bit.ly/2FJHus6>
- Muñoz-Martínez, A. M., *Socio-emotional development of children of same-sex parents: achievements and future lines of research*, University of Nevada-Reno, Estados Unidos, 2016
- O'Conneide, C., *The right to Equality: A substantive Legal Norm or Vacuous Rhetoric?*, UCL Human Rights Review, vol. 1, no. 1, 2008
- Papadopoulou, L., *Hate speech and (Autonomy of) Religious Communities*, International Conference "Religion. Society. State". Securitization of Religious Freedom – Religion and Scope of State Control, Tallinn, 16-17.11.2017
- Perrin, E. C. & B. S. Siegel, the Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health, *Promoting the Well-Being of Children Whose Parents Are Gay or Lesbian*, From the American Academy of Pediatrics, Technical Report, 131(4), 2013. Ανακτήθηκε στις 12.11.2018, από: <https://bit.ly/UbnY6p>
- Pollack M.A. & E. Hafner– Burton, *Mainstreaming gender in the European Union*, *Journal of European Public Policy* 7:3 Special Issue, 2000
- Stangor, C., *The study of Stereotyping, Prejudice, and Discrimination Within Social Psychology: A Quick History of Theory and Research* σε: *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (ed. T.D. Nelson), Psychology Press, New York-Hove, 2009
- Szyszczak, E., *Building a European Constitutional Order: Prospects for a General Non-Discrimination Standard* σε: *The principle of equal treatment in EC Law – Papers collected by the Centre for European Legal Studies*, Cambridge, (eds. A. Dash-wood – S.O'Leary), Sweet & Maxwell, London-Dublin-Hong Kong, 1997
- Yuval-Davis, N., *Intersectionality and Feminist Politics*, *European Journal of Women Studies*, Vol.13(3), 2006

B. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αγαλλοπούλου, Π., Οργάνωση και Λειτουργία του Θεσμού της αναδοχής ανηλίκων ΕφΑΔ 11/2009
- Ακτύπης, Σ.-Η., Απαγόρευση διακρίσεων στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΝοΒ 63/ 2015
- Αλικάκος, Π., Το περιστατικό βίας ή μίσους ως αξιόποινη πράξη. Η νέα διάταξη του άρθρου 361B ΠΚ, ΠοινΔικ 1/2016
- Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη, Ι., Ανάδοχες Οικογένειες, Κριτική Επιθεώρηση 2/1997
- Αποστολόπουλος, Αθ., Ποινική καταστολή του ρατσιστικού λόγου και του ρατσιστικού εγκλήματος, 25.1.2016. Ανακτήθηκε στις 10.12.2018, από: <https://bit.ly/2w5W7jq>
- Βασματζίδης, Χρ., Ποινικοποίηση του ρατσιστικού λόγου και δικαίωμα στην ασφάλεια. Συνταγματικά ζητήματα. (Συγχρόνως μία σύντομη προσέγγιση των θεωριών της έννοιας του εννόμου αγαθού), 4.6.2015. Ανακτήθηκε στις 10.12.2018, από: <https://bit.ly/2Q51kBe>
- Βούλγαρης, Γ., Τα εγκλήματα μίσους και η ποινική αντιμετώπισή τους στην Ελλάδα, ΠοινΔικ 3/2015
- Βρέλλης, Σπ. Στοιχεία νομικού φονταμενταλισμού στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ΕφΑΔΠολΔ 5/2018
- Butler, J., Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας, Μτφρ. Γ. Καράμπελας, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2009
- Γαλανού, Μ., «Ταυτότητα και χαρακτηριστικά φύλου: Από την προκατάληψη στην αναγνώριση», σε Αναγνώριση ταυτότητας φύλου ενόψει του Σχεδίου Νόμου της Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Εκδ. Σάκκουλα, 2017
- Γαλανού, Μ., Ταυτότητα και έκφραση φύλου – Ορολογία, διακρίσεις, στερεότυπα και μύθοι, Εκδ. Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών, 2014
- Γεωργιάδη, Γ., Το κληρονομικό δικαίωμα του επιζώντος συμβίου, ΧρΙΔ 8/2013
- Γεωργουλέας, Ν., Ε. Κανελλοπούλου, Τ. Κορκά, Αιμ. Κορωναίος, Αικ. Κρεούζη, Ε. Μουσταΐρα, Σπ. Ορφανός, Μ. Σοφού, Γ. Σωμαράκης, Μ. Σωτηροπούλου, Χρ. Τσούκα, Μ. Ψάρρα, Επιμέλεια: Χ. Τσούκα, Οικογενειακό Διεθνές Δίκαιο, Εκδ. Νομική βιβλιοθήκη, 2016
- Γκάνη, Σ., Το εφαρμοστέο δίκαιο στις περιουσιακές σχέσεις των καταχωρημένων συντρόφων, ΕφΑΔΠολΔ 2/2018
- Γούλας, Δ. & Σ. Κοφίνης, Ο νέος νόμος 4443/2016 για την απαγόρευση των διακρίσεων: Μία πρώτη ερμηνευτική και κριτική προσέγγιση, ΕΕΔ 11/ 2016
- Γουσήτη, Ι., Επιβλαβείς παραδοσιακές πρακτικές κατά των γυναικών και Δικαιώματα του Ανθρώπου, Εγκληματολογία 1/2011
- Connel, R.W., Το κοινωνικό Φύλο, Μτφρ. Ε. Κοτσουφού, Εκδ. Επίκεντρο, 2006
- Δεληγιάννη-Δημητράκου, Χ., Οι πολλαπλές διακρίσεις: Συγκριτική Προσέγγιση, ΕΕργΔ 14/ 2012
- Δεληγιάννη-Δημητράκου, Χ., Ουσιαστική Ισότητα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ΕφημΔΔ 5/2014
- Δέλης, Γ., Η διαδικασία της νομικής αναγνώρισης της ταυτότητας φύλου υπό τον Ν. 4491/2017, ΕφΑΔΠολΔ 4/2018
- Δερμιτζάκη, Φ., Η απαγόρευση των διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2011
- Ζύγουρα, Β., Η νομική αντιμετώπιση του «ρατσιστικού φαινομένου» σε ΕΕ και Ελλάδα. Θεσμικό πλαίσιο, διλήμματα και προβληματισμοί, ΠοινΔικ 12/2016
- Evans, M., Φύλο και κοινωνική Θεωρία, Μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Εκδ. Μεταίχμιο, 2004
- Ευαγγελίδου-Τσιρκικά, Φ., Γάμος μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου: «Η υπόθεση της Τήλου»,

- ένα παράδειγμα μεθοδολογίας του ιδιωτικού δικαίου, ΕφΑΔ 12/2009
- Hammarberg, T., Ανθρώπινα Δικαιώματα και ταυτότητα φύλου, Εκδ. Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών, 2010
- Ιγγλεζάκης, Ι., Ο μισαλλόδοξος λόγος στο διαδίκτυο και η ποινική του αντιμετώπιση με τον ν. 4285/2014, Συνήγορος 109/2015
- Ιωαννίδου, Λ., Η λεκτική βία ως μορφή θυματοποίησης της γυναίκας – Η νομική και η κοινωνιολογική διάσταση του φαινομένου, ΠοινΔικ 4/1999
- Καϊάφα-Γκμπάντι, Μ., Η ποινική καταστολή της ρατσιστικής διάκρισης: προς μια ουσιαστική προστασία της αξίας του ανθρώπου, ΠοινΔικ 2/2016
- Καμτσίδου, Ιφ., «Οι ποσοτώσεις φύλου στους συνδυασμούς των υποψηφίων», σε Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2016
- Κοτζάμπαση, Α., «Το φύλο ως στοιχείο της ταυτότητας του προσώπου και το πρόβλημα των διεμφυλικών προσώπων», σε Διεθνή Επιτροπή Προσωπικής Καταστάσεως – Ελληνικό Τμήμα, Το πρόσωπο και η οικογένεια στο δίκαιο και την κοινωνία, Εκδ. Σάκκουλα, 2017
- Κοτζάμπαση, Α., Η ενδοοικογενειακή βία: Πτυχές του Αστικού Δικαίου πριν και μετά τον ν. 3500/2006, Εκδ. Σάκκουλα, 2012
- Κοτζάμπαση, Α., Σύμφωνο Συμβίωσης: Οι σχέσεις των μερών προς τρίτα πρόσωπα, ΕφΑΔ 3/2010
- Κοτζάμπαση, Α., Η ενδοοικογενειακή βία ως κοινωνικό φαινόμενο και η παρεχόμενη έννομη προστασία στο αστικό δίκαιο (Παρατηρήσεις στο σχέδιο νόμου για την ενδοοικογενειακή βία), Εισήγηση με αφορμή τη δημόσια συζήτηση που οργανώθηκε στις 3.5.2006 από τον Δικηγορικό Σύλλογο Θεσ/νίκης για το Σχέδιο Νόμου του Υπουργείου Δικαιοσύνης «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας», Αρμενόπουλος 2006
- Κουκιάδης, Ι., Εργατικό Δίκαιο, Ατομικές Εργασιακές σχέσεις, Εκδ. Σάκκουλα, 2014
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε., «Αναγνώριση ταυτότητας φύλου: Τα βασικά προαπαιτούμενα ενόψει του νομοσχεδίου της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης» σε Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος (Ε.Νο.Β.Ε.) Επετειακός Τόμος – 30 Χρόνια (1987-2017), Εκδ. Σάκκουλα, 2017
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε., Οικογενειακό Δίκαιο Ι, Εκδ. Σάκκουλα, 2012
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε., Οικογενειακό Δίκαιο: Επιτομή, Εκδ. Σάκκουλα, 2011
- Κοφίνης, Σ., Ισότητα και απαγόρευση των διακρίσεων, Εκδ. Σάκκουλα, 2016
- Κράνης, Δ., Η αναδοχή ανηλίκου, ΕφΑΔ 3/2012
- Κώνστα, Α. Μ., Φύλο και Ιδιότητα του Πολίτη στο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Δίκαιο, ΕφημΔΔ 3/2010
- Λέντζης, Δ., Οι πολλαπλές διακρίσεις στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Status quo και προοπτικές μεταβολής του, ΕφΑΔ, II-III/2017
- Μαρίνος, Α. & Κ. Νικολάου-Πατραγάς, Ο αντιρατσιστικός νόμος και τα ζητήματα της θρησκευτικής ελευθερίας, ΘΠΔΔ 12/2014
- Μαυροειδάκου, Α., Κριτική προσέγγιση του ρατσιστικού εγκλήματος σύμφωνα με τον Ν 4356-2015. Η μετάβαση από τον Ν 4285-2014 στον Ν 4356-2015, ΠοινΔικ 5/2016
- Μηλιώνη, Φ., Ο ρόλος της κοινότητας στην αντιμετώπιση των βίαιων εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας, Εγκληματολογία 1/2017
- Μοσχοβάκου, Ν., Έκθεση «Κατά φύλο παρουσίαση των υποψηφιοτήτων και των αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών του Σεπτεμβρίου 2015», Εκδ. ΚΕΘΙ 2015. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/2HCH8mq>

- Μοσχοβάκου, Ν. & Σ. Ντάνη, Διακρίσεις λόγω ταυτότητας φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού: Δεδομένα, Θεσμικό Πλαίσιο και Ποιοτική Διερεύνηση, Εκδ. ΚΕΘΙ, 2018
- Μπόμπιο, Ν., Ισότητα και Ελευθερία, Μτφρ. Ε. Ανδρεδάκη, Εκδ. Πόλις, 1998
- Μπουφίδης, Στ., «Ο ρόλος του ψυχιάτρου στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου», σε Αναγνώριση ταυτότητας φύλου ενόψει του σχεδίου νόμου της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Εκδ. Σάκκουλα, 2017
- Μπρακουμάτσος, Π., Ο Ν 3500/2006 για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας. Σκέψεις – Παρατηρήσεις, ΠοινΔικ 12/2007
- Μπρεγιάννη, Κ., «Εμφυλες ανισότητες και σεξισμός στη βιομηχανία των ΜΜΕ», Η Αυγή, Ημερομηνία δημοσίευσης: 10.06.2018. Ανακτήθηκε στις 15.12.2018, από: <https://bit.ly/30zuAoO>
- Νάσκου-Περάκη, Π., Κ. Χρυσόγονος, Χ. Ανθόπουλος, Η Διεθνής Σύμβαση για τα δικαιώματα του Παιδιού, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002
- Ngozi Adichie, C., Ας είμαστε όλοι φεμινιστές, Μτφρ. Μ. Ξυλούρη, Εκδ. Μεταίχμιο, 2017
- Νίκας, Ν., Εγχειρίδιο Πολιτικής Δικονομίας, Εκδ. Σάκκουλα 2012
- Ντε Μπουβουάρ, Σ., Το δεύτερο φύλο, Μτφρ. Κ. Σιμόπουλος, Εκδ. Μεταίχμιο, 2008
- Nussbaum, M. C., Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη, Μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Εκδ. Scripta, Αθήνα, 2005
- Πανατζή, Θ., Η «ελευθερία» του δημόσιου ρατσιστικού λόγου, ΠοινΔικ 8-9/2018
- Παντελίδου, Κ., Φύλο και έννομες σχέσεις – Κριτικές παρατηρήσεις στον ν. 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, ΝοΒ 1/2018
- Παπαδοπούλου, Λ., «Ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η ταυτότητα του φύλου στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στη νομολογία του ΔΕΕ», σε Ευρωπαϊκές πολιτικές από και προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, Εκδ. Σάκκουλα, 2018
- Παπαδοπούλου, Λ., «Η συνταγματική θεμελίωση του δικαιώματος στην εναρμόνιση του ψυχοκοινωνικού και νομικού φύλου», σε Αναγνώριση ταυτότητας φύλου ενόψει του σχεδίου νόμου της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Εκδ. Σάκκουλα, 2017. Ανακτήθηκε στις 3.10.2018, από: www.academia.edu
- Παπαδοπούλου, Λ., «Η νομική έννοια της «Οικογένειας» και τα Ομόφυλα ζευγάρια: Μαθήματα από το ΕΔΔΑ», σε Τιμητικός τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2016
- Παπαδοπούλου, Λ., «Αποκλεισμοί από την ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», σε Μεταβαλλόμενες σχέσεις, Συγγένεια και Ιατρικώς Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, Επιμέλεια: Β. Καντσά, (In)FERCIT, 2015
- Παπαδοπούλου, Λ., Συμ-πάθεια η βάση της ελευθερίας, Εφημερίδα ΕΘΝΟΣ, 26-1-2012. Ανακτήθηκε στις 9.12.2018, από: <https://bit.ly/2EgqCaS>
- Παπαδοπούλου, Λ., Γάμος ομοφύλων; Μια απόπειρα νομικής και δικαιοπολιτικής αξιολόγησης, ΔτΑ 38/2008
- Παπαδοπούλου, Λ., Υπέρ ή κατά της ποσόστωσης των γυναικών στις εκλογές, Εφημερίδα Κέρδος, 30.9.2006, 2006α
- Παπαδοπούλου, Λ., Γάμος Ομοφύλων... αλά ελληνικά; (01.03.2006), 2006β. Ανακτήθηκε στις 29.10.2018, από: <http://e-rooster.gr/>
- Παπαδοπούλου, Λ., Οι ποσοτώσεις υπό το φως της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας, ΔτΑ 32/2006, 2006γ
- Παπαζήση, Θ., Ταυτότητα του φυσικού προσώπου, ΕφΑΔΠολΔ 7/2015
- Παπαθεοδώρου, Θ., Η ποινικοποίηση της ενδοοικογενειακής βίας. Συγκριτική προσέγγιση,

- ΠοινΔικ 1/2017
- Παραράς, Π., Ελευθερία της έκφρασης με προϋποθέσεις, Επίκαιρα Θέματα Συνταγματικού Δικαίου 26/2013
- Περάκη, Β., Παρατηρήσεις στην ΕιρΘεσ1479 Ε/2016, ΕφΑΔΠολΔ 5/2017
- Περάκη, Β., Η εκτός γάμου συμβίωση: ελεύθερη ή με σύμφωνο, Εκδ. Σάκκουλα, 2010 Πλεύρη, Α., Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης για τη βία κατά των γυναικών και η υπογραφή της από την Ελλάδα και την Κύπρο, ΔτΑ 74/2017
- Ρεθυμνωτάκη, Ε., Μ. Μαροπούλου, Χ. Τσακιστράκη, Φεμινισμός και Δίκαιο, Εκδ. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, 2015. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.kallipos.gr
- Ρεθυμνωτάκη, Ε., Η αναπαραγωγική τεχνολογία και η οικογένεια ομοφύλων: ο ρόλος του οικογενειακού δικαίου, Όμιλος Μελέτης Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, Η υποβοηθούμενη αναπαραγωγή στην Ευρώπη: Κοινωνικά, ηθικά και νομικά ζητήματα, Εκδ. Σάκκουλα, 2015
- Ρούκουνας, Εμμ., Διεθνές Δίκαιο, Τεύχος Πρώτο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004
- Σαββαΐδου, Αικ., Δημοσιονομική Διαφάνεια, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017 Σαϊτάκης, Κ., Το νέο Σύμφωνο Συμβίωσης μετά το Ν. 4356/2015, Επιμέλεια: Κ. Χριστοδούλου, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2016
- Σαϊτάκης, Κ., Κληρονομικού δικαίου συνέπειες από το νέο σύμφωνο συμβίωσης (Ν. 4356/2015), ΕφΑΔ 11/2015
- Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε., Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα, 25.1.2016. Ανακτήθηκε στις 27.11.2018, από: <http://crime-in-crisis.com>
- Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε., Το νομοσχέδιο για την ενδοοικογενειακή βία, ΠοινΔικ 8-9/2006
- Σωτηρόπουλος, Β., Κριτική στο νομοσχέδιο για την ταυτότητα φύλου. Ανακτήθηκε στις 3.10.2018, από: <https://bit.ly/2HnDbDh>
- Ταμιχτσής, Ι., Το έγκλημα της παράνομης διακίνησης και εκμετάλλευσης ανθρώπων. Μια συνοπτική παρουσίαση του ζητήματος, ΠοινΔικ 10/2008
- Ταμπακιώτη, Χ., Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των γυναικών υπό το πρίσμα της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, ΕΕΕυρΔ 1/2013
- Τάχος, Α. Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο, Εκδ. Σάκκουλα, 2008
- Τζέμος, Β., Ο χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015
- Τροκανάς, Θ., Ανθρώπινη αναπαραγωγή, Εκδ. Σάκκουλα, 2011
- Τσακυράκης, Στ., Μισαλλοδοξία και ελευθερία του λόγου, Επίκαιρα Θέματα Συνταγματικού Δικαίου 26/2013
- Τσεβάς, Χρ., Νομική Αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, ΕΔΔΑ υποθ. Garçon και Nicot κατά Γαλλίας, ΘΠΔΔ 7/2018
- Τσιφτζής, Ζ., Ο γενετήσιος ακρωτηριασμός των κοριτσιών από την άποψη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ΔτΑ 60/2014
- Φουντεδάκη, Κ., «Το σχέδιο Νόμου της Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης για την αναγνώριση της ταυτότητας φύλου», σε: Αναγνώριση ταυτότητας φύλου ενόψει του σχεδίου νόμου της Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Εκδ. Σάκκουλα, 2017
- Φουντεδάκη, Κ., «Ενώσεις προσώπων του ίδιου φύλου: Η διαχρονική αντιμετώπισή τους από την ελληνική έννομη τάξη, μια νομοθετική πρόταση και οι προεκτάσεις της», σε: Τιμητικός

- τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Εκδ. Σάκκουλα, 2016
- Χαλκιά, Α., Εγκλήματα ρατσιστικού μίσους στην Ελλάδα, Εγκληματολογία 1-12/2013
- Χαμτζούδης, Ν., Η νομική προστασία του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητα φύλου: καταπολεμώντας τις διακρίσεις, τα εγκλήματα μίσους και τη ρητορική μίσους. Επιμέλεια: Θ. Θεοφιλόπουλος, Εκδ. Colour Youth – Κοινότητα LGBTQ νέων Αθήνας, 2015
- Χατζησπύρου, Θ., Ενδοοικογενειακή βία & ποινική Διαμεσολάβηση. Θεωρητική μελέτη με έμφαση στη βία μεταξύ συζύγων/συντρόφων & εμπειρική έρευνα υποθέσεων Ποινικής Διαμεσολάβησης στην Εισαγγελία Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης, Εγκληματολογία 1-2/2015
- Χριστοδούλου, Κ., Η αλλαγή φύλου εξ' απόψεως αστικού δικαίου, ΕφΑΔΠολΔ 10/2017
- Χρυσόγονος, Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017
- Χρυσόγονος, Κ., Εκπαίδευση στα δικαιώματα, Επίκαιρα Θέματα Συνταγματικού Δικαίου 26/2013
- Χρυσόγονος, Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ. Σάκκουλα, 2008
- Χρυσόγονος, Κ., «Υπέρ ή κατά της ποσόστωσης των γυναικών στις εκλογές», Εφημερίδα Κέρδος, 30.9.2006
- Χρυσόγονος, Κ., Η αναδοχή ανηλίκου στα πλαίσια του Συντάγματος και της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, Αρμενόπουλος 10/2001

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΝΑΤΣΗ

Η Δέσποινα Νάτση είναι νομικός και φοιτήτρια στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του τομέα Διεθνών Σπουδών της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ. Συγγράφει την διπλωματική της εργασία με θέμα «Φύλο και σεξουαλικός προσανατολισμός στα αιτήματα ασύλου» σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Λισαβόνας. Έχει εργαστεί στο πλαίσιο πρακτικής άσκησης στην ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο και σε ΜΚΟ στην Στουτγκάρδη. Είναι εκπρόσωπος της καμπάνιας του Συμβουλίου της Ευρώπης “No Hate Speech movement” με εκπαίδευση σε Γαλλία και Γεωργία. Συντόνισε την ελληνική ομάδα του «Playing for equality», ευρωπαϊκής καμπάνιας ευαισθητοποίησης για τα LGBTQI+ δικαιώματα. Έχει αναπτύξει έντονη εθελοντική δράση συμμετέχοντας και διοργανώνοντας εργαστήρια μη τυπικής μάθησης με θέμα την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.

ΘΩΜΑΗ ΠΑΠΑ

Η Θωμαή Παπά είναι δικηγόρος και κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στον τομέα του Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ. Η διπλωματική της εργασία είχε θέμα «Ο προσυμβατικός έλεγχος των δημοσίων συμβάσεων μεγάλης οικονομικής αξίας από το Ελεγκτικό Συνέδριο». Συμμετείχε στο κοινό σεμινάριο των προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών δημοσίου δικαίου των Νομικών Σχολών ΕΚΠΑ και ΑΠΘ το 2017, στο οποίο παρουσίασε την εισήγηση με θέμα: «Κατάργηση της βουλευτικής ασυλίας, για την ενίσχυση της έννομης προστασίας του πολίτη έναντι του βουλευτή». Στην 1η Ημερίδα Φορολογικού Δικαίου της Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση της Νομικής Σχολής ΑΠΘ παρουσίασε την εισήγηση με θέμα: «Μεταρρυθμίσεις Φ.Π.Α. κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα». Έχει δημοσιευτεί στον ιστότοπο www.constitutionalism.gr απόσπασμα εργασίας της υπό τον τίτλο «Οι προτάσεις για σταθερή θητεία Βουλής».

Το Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ είναι το γερμανικό πράσινο πολιτικό ίδρυμα με έδρα το Βερολίνο και γραφεία σε περισσότερες από 30 χώρες σε όλο τον κόσμο. Στην Ελλάδα δραστηριοποιείται από το 2012, προκειμένου να συμβάλλει στην έξοδο της χώρας από την πολύπλευρη κρίση, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και εστιάζοντας στην εμπάθυνση των δημοκρατικών θεσμών καθώς και στη μετάβαση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας σε ένα βιώσιμο κοινωνικό και οικολογικό μοντέλο ανάπτυξης. Με αυτούς τους στόχους πραγματοποιεί, σε συνεργασία με οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, ακαδημαϊκούς φορείς και φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, εκπαιδευτικές δράσεις, έρευνες και εκδηλώσεις στα πεδία: πράσινη ανάπτυξη, ενεργειακή μετάβαση, κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία, ανοικτή και συμμετοχική διακυβέρνηση, πολιτική κατά των διακρίσεων, εμπάθυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αριστοτέλους 3, 54624 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 282829, info@gr.boell.org, www.gr.boell.org

Ο ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ

Η διερεύνηση του φαινομένου του αντισημιτισμού στην Ελλάδα του 21ου αιώνα βασίζεται στη διαπίστωση ότι ο αντισημιτισμός «μετά το Άουσβιτς» δεν έχει εξαλειφθεί ούτε στην Ελλάδα αλλά ούτε και στην υπόλοιπη Ευρώπη, αλλά αυξάνεται όπως δείχνουν στοιχεία από πρόσφατες έρευνες.

2017

ISBN: 978-618-81299-4-8

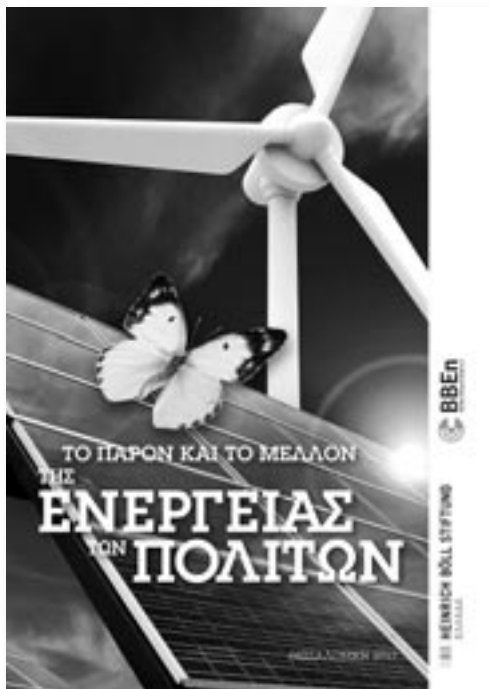

ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΗΜΕΡΑ

Αφορμή για την έκθεση αποτελεί η άνοδος ακροδεξιών κομμάτων και κινημάτων διαφόρων εκφάνσεων, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε πολλές άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η έκθεση θέλει να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της διάχυσης του ρατσισμού και της ρατσιστικής βίας στην σημερινή συγκυρία της πολύπλευρης κρίσης που βιώνει η ελληνική κοινωνία.

2014

ISBN: 978-618-81299-1-7

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Η ενέργεια στα χέρια των πολιτών - ένα μέλλον ορατό και εφικτό στην εποχή μας! Στην καρδιά του οράματος για ένα αποκεντρωμένο ενεργειακό σύστημα βρίσκονται κοινότητες παραγωγών-καταναλωτών που αποκτούν και διαχειρίζονται υπεύθυνα την ενεργειακή αυτονομία τους.

2017

ISBN: 978-618-81299-6-2

Η ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ενεργειακή φτώχεια αρχίζει να αναγνωρίζεται σε παγκόσμιο επίπεδο ως ένα κοινωνικό πρόβλημα με αυξανόμενη σημασία και σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία πολλών εκατομμυρίων πολιτών. Η μελέτη στοχεύει στην ανάδειξη του πολυπαραγοντικού χαρακτήρα του φαινομένου, των επιπτώσεων του και της ανάγκης να αντιμετωπιστεί ολιστικά μέσα από κοινωνικά καινοτόμες πολιτικές.

2017

ISBN: 978-618-81299-5-5

ISBN 978-6108-81299-8-6

